

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : IX

Sayı : 35

Temmuz 1945

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ – A N K A R A

1 9 4 5

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :

	<u>Sayfa</u>
SAĞLAM, O. FERİT: Şimdiye kadar görülmiyen Cimri sikkesi . . .	299
TURAN, Dr. OSMAN: Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kullanılması	305
EBERHARD, Prof. W: Bir kaç eski Türk ünvanı hakkında	319
ÖZGÜÇ, Dr. TAHSİN: Öntarihte Anadolu Kronolojisi	341

Raporlar :

KÖKTEN, KILIÇ - ÖZGÜÇ, NİMET - ÖZGÜÇ, TAHSİN: 1940 ve 1941 yılında Türk Tarih Kurumu adına yapılan Samsun bölgesi kazıları hakkında ilk kısa rapor	361
AKOK, MAHMUT: Kastamonu şehri tarihî içkalesi	401
DUYURAN, RÜSTEM: Türk Tarih Kurumu adına İzmir'de Namazgâh'ta 1944 yılında yapılan kazıya ait kısa rapor	405

L E V H A L A R

LXII: Cimri sikkesi.

LXIII — LXXIV: Samsun kazısına ait resimler.

LXXXV — LXXXVII: Kastamonu kalesine ait plân ve krokiler.

LXXXVIII — LXXXIII: İzmir kazısına ait resimler.

BELLETEN

Cilt: IX

Temmuz 1945

Sayı: 35

ŞİMDİYE KADAR GÖRÜLMİYEN CİMRİ SİKKESİ *

O. FERİT SAĞLAM

Türk Tarih Kurumu Üyesi

XIII. asrın yarısından sonra Anadolu Selçuk İmparatorluğu, sultanların idaresizliklerinden, emirlerin entrikalarından zâfa düşmüş, memlekette yer yer isyanlar çıkmış, birçok tecavüzlere uğramış, İlhan Kaânlarının oyuncağı haline girmişti. Mısır Memlûk sultanı al-Malik al-Zahir Rûkn-al-Din Baybars al-Bündükdari¹ de Selçuk emirlerinden bazılarının yardımını umarak Anadolu üzerine yürümüş ve Moğol'larla iş birliği etmek mecburiyetinde kalan sultan Selçuk ordusunu Elbistan civarında fena halde bozmuş, bu muharebede Moğol serdarları maktul düştüğü gibi Selçuk ordusuna kumanda eden Emfr Muin al-Din Pervane de ancak canını kurtarabilmişti. Mısırlı'lar Kayseri'ye kadar dayanmış şehri de almışlarsa da Selçuk Emfrlerinden umdukları yardımı göremediklerinden oralarda barınamıyarak geri dönmüşlerdi. Askerlerinin bozulduğunu, kumandanlarının maktul düştüğünü haber alan İlhan Kaânı Abaka Han büyük bir ordu ile hareket etti ve ilk hamlede Divriği ve havalisini zaptederek Elbistan üzerine yürüdü. Bu haberi alan Selçuk sultanı Gıyas al-Din üçüncü Keyhusrev yanına Sahip Fahr al-Din Ali ve

* Bu tebliğ III. Türk Tarih Kongresinde okunmuştur.

¹ Baybars'ın hususi bir koleksiyonda gördüğüm pars resimli bir gümüş sikkesinin üzerinde Rûkn-al-Dünya val Din yazılı olduğunu gördüm.

Muin al-Din Süleyman Pervane'yi alarak Abaka Han ordusuna gitti. Gıyas al-Din Keyhusrev'le Sahib Fahr al-Din Ali Kaân Abaka'nın yanında kaldılar. Bu ikamet sırasında Konya'da Sultan emirlerinden Emin al-Din Mikâil naiplik ediyordu. Selçuk devletinin zâfından istifade etmek istiyen ve Mısır sultanı al-Zahir Rûkn al-Din Baybars Bundukdarı'nın hareketiyle de alâkalı bulunan ve İlhan Kaânı Abaka yanına giden Gıyas al-Din Keyhusrev'den epeyce zaman haber alınmamasını ve Konya tahtının da sultansız kalarak naiplikle idare olunduğunu gören Karaman oğlu Mehmet Bey bir taraftan civardaki Türkmen'leri Konya'yı yağmaya kıskırtıyor, diğer taraftan da bu suretle çıkacak kargaşalık sırasında bir yolunu bularak Selçuk tahtını elde etmek arzusunda bulunuyordu. Şu kadar ki Karaman oğlu Mehmet Bey'in nesebi ve mazisi henüz bu büyük işi doğrudan doğruya ve kolayca başarmağa müsait değildi. Bunun için birtakım entrikalara başvurmak zorunda kaldı.

Karaman oğlu Mehmet Bey kendi adamlarıyla yaptığı bir toplantıda Mısırlı'lara yardımdan bir fayda gelmeyeceğini, Selçuk hanedanına mensup biri ele geçerse ondan sonra karşılına kimsenin çıkamayacağını bunun için İstanbul imparatoruna bir elçi gönderilerek orada perişan bir halde kalmış olan Selçuk sultanlarından İzz al-Din ikinci Keykâvüs'ün şehzadelerinden birinin istenilmesi ve imparator buna muvafakat eylediği takdirde şimdilik onun idaresi altında toplanılması fikrini ortaya sürdü, fakat kendisine o sıralarda türkiye dervişlik yolunu tutmuş, kendisini bazı kabileler arasında sultan İzz al-Din ikinci Keykâvüs'ün oğlu Siyavüş diye tanıtmış Cimri adında bir adamın mevcudiyeti haberi verildi. Karaman oğlu Mehmet Bey Cimri'yi yanına getirtti. Cimri kendisinin Selçuk sultanlarından İzz al-Din ikinci Keykâvüs'ün oğlu ve adının da Siyavüş olduğunu söyliyerek orada hazır bulunanlardan bazıları vasıtasıyla bu iddiasını ispat eylemesiyle Karaman oğlu Mehmet Bey ve taraftarları tarafından kendisine biat olundu. Cimri, Karaman oğlu Mehmet Bey ve kafadarları başlarına topladıkları birtakım Türkmen'lerle Konya üzerine yürüdüler. Kendilerine civardaki çapulcuların da yer yer katılmalarıyla kuvvetleri her saat büyüdü. Konya surları önüne geldikleri zaman saltanat naibi emir Emin al-Din Mikâil şehri müdafaaya muktedir olamıyarak Tokat taraflarına kaçarken yakalandı ve işkence edilerek öldürüldü,

malları da zaptolundu. Konya şehri bunların eline geçti. Etrafa fermanlar yazılarak sultan Siyavüş adı altında Cimri'nin sultanlığı ilân olundu. Karaman oğlu Mehmet Bey de sultan Siyavüş'un vezirliğini üstüne aldı. Bir müddet âsilere karşı koyan muhafızları nihayet Konya kalesinin de kapılarını açmak zorunda kaldılar². Sultan Siyavüş Konya kalesine girer girmez Selçuk sultanları tahtına oturdu³. Emîrlere, ilerigelenler oraya davet olunarak camide sultan Siyavüş adına hutbe okundu, sikke kesildi⁴.

Sahip Fahr al-Din Ali'nin oğulları Tac al-Din Hüseyin ve Nusre al-Din Hasan vakayi, Karahisar-u-devle'de buldukları sırada haber aldılar. Mevcut askerlerine topladıkları Germiyanlı askerleri de katarak sultan Siyavüş üzerine yürüdüler. Bunların hareketlerini haber alan sultan Siyavüş ve Karaman oğlu Mehmet Bey askerlerini alarak Konya'dan çıktılar. Sahip oğulları askerleriyle Akşehir köylerinde karşılaştılar. Aralarında yapılan muharede Sahip oğullarından Tac al-Din Hüseyin öldü. Askerleri de bozuldu. Sultan Siyavüş ve Karaman oğlu Mehmet Bey askerleriyle Karahisar-u-devle (Afyon Karahisarı) üzerine yürüdüler. Fakat orayı almaya muvaffak olamıyarak Konya'ya döndüler. Diğer taraftan Kaân Abaka'nın hazırladığı büyük İlhan ordusu içlerinde Selçuk Sultanı Gıyas al-Din üçüncü Keyhusrev ve Sahip Fahr al-Din Ali olduğu halde Konya'ya bu âsiler üzerine hareket etmişlerdi. Bu ordunun Konya'ya yaklaştığını haber alan sultan Siyavüş ve Mehmet Bey Konya'yı kısmen yağma ederek savuştular. Moğol ve Selçuk askerleri Karaman oğlu Mehmet Bey'i Mut civarında sıkıştırarak öldürdüler. Nihayet Selçuk sultanı Gıyas-al-Din Keyhusrev'le Sahip Fahr al-Din Ali'nin kumandaları altındaki Selçuk ordusu 1277'de (Hicrî 676 muharremi içinde) sultan Siyavüş askerleriyle muharebeye tutuşarak Siyavüş esir edildi. Siyavüş, Selçuk sultanı Gıyas-al-Din Keyhusrev tarafından cellâtlara teslim

² Anadolu Selçuki devleti tarihi-Muhtasar İbni Bibî tercümesi Ankara 1941. Hicrî 676 zilhiccesinin onuncu perşembe günü Konya kalesinin zaptedildiği, bunu müteakıp hutbe okunduğu, sikke kesildiği yazılıdır. S. 294.

³ Bu tahtgâhın bugün yalnız küçük bir parçasının harabesi kalan Konya'daki Alâaddin tepesinde Alâaddin köşkünün bulunduğu yerde olması ihtimali hatıra gelir.

⁴ Bulduğumuz gümüş sultan Siyavüş-Cimri sikkesi aşağıda görüleceği gibi Konya'da 675 senesinde kesilmiştir. Bu halde İbni Bibî'nin Cimri'nin 676'da sikke kestirdiğini yazmasında bir senelik bir yanlışlık var demektir.

edilerek diri diri derisi yüzdürülmüş ve içine saman doldurtularak şehir şehir dolaştırılmıştır.

Cimri'nin sultan Siyavüş adıyla Konya Selçuk tahtında saltanatı tahminen bir ay kadar sürdüğünü İbni Bibi'nin ifadesinden anlıyoruz.

**Cimri'nin Sultan Siyavüş adıyla kestirdiği
'Gümüş sikke'⁵**

Tarihi 675

Sikkenin yüzü :

Al-sultan al-âzam
Ala al-Dünya v-al-din
Abu al-Fetih Siyavüş
Bin Keykâvüs
Ağırlığı 3.5 gram

السلطان الاعظم
علا(ا)لدنيا والدين
ابوالفتح سياوش
بن كيكائوس

Arkası :

Al-minnetü lillah
Darabe bemedine
Konya fi hamse
Su sitte mie
Kutru 22 milimetre

المنة لله
ضرب بمدينه
قونيه في < ه
سو سباه

Diğer Selçuk sikkelerinde olduğu gibi bu Cimri-Sultan Siyavüş gümüşünde de harflerin birçoğunda noktalar eksiktir. Sikkenin yüz tarafında ikinci satırdaki Ala al-dünya'da elif yazılmamıştır. Sikkenin arka tarafında (fi) den sonraki < işaretini şimdiye kadar başka bir yerde gördüğümü hatırlamıyorum. Ne olduğunu da anlıyamadım. O satırın sonundaki o bilindiği gibi beş ve son satırın başındaki işaret Arap harfleriyle (su) diye okumak lâzım gelir ki o deveirlerde Selçuki'lerin sikkelerinde de kullanmaya başladıkları divanî rakamlarından (70) i gösterir bir şekildir. Bundan sonraki (sitte mie) 600 ü gösterir Arapça iki kelimedir. Bunların hepsi sikkenin tarihi olan 675 i göstermektedir.

⁵ Cimri-Sultan Siyavüş gümüş sikkesini Karaman'da satın alan bir tüccardan 943'te diğer 37 Selçuk gümüş sikkesiyle beraber satın almıştım. 1893'te ilk defa sikkeler üzerinde çalışmaya başlamış olduğumdan 1943 yılı bu çalışmanın tam ellinci yıl dönümüne rastlar. Şimdiye kadar hiçbir koleksiyonda görülmemiş, hiçbir nümizmat tarafından bugüne kadar neşredilmemiş böyle emsalsiz bir Türk sikkesinin bu yıl elime geçmesini yarım asırlık mesaim talihimin bir mükâfatı telâkki etmiş ve pek seviniştim.

Cimri (Sultan Siyavüş) sikkesinin elle ve fotoğrafla
büyütülerek yapılmış kopyaları

Cimri-Sultan Siyavüş gümüşünün elde edilmesi birtakım faydalar temin etmiş, bir iki yanlış düzeltmiştir:

I. Cimri'nin Gıyas al-dünya v al-din Siyavüş adıyla tasaltun ettiğini İbni Bîbî yazar ⁶. Halbuki elde ettiğimiz bu gümüş sikke Gıyas al-dünya v al-din Siyavüş değil, Ala al-dünya v al-din Siyavüş unvanını bize katî olarak anlatır.

II. Cimri'nin bu sikkesi elde edilinceye kadar kendisinin "Ebül-fetih) unvanını aldığı bilmiyorduk.

III. Cimri vakasını bazı tarihler 675, bazıları da 676' dadır diye yazarlar. Bu Cimri-Sultan Siyavüş sikkesi vakanın 676 da değil, bir yıl önce sikke bile kesilmiş olduğunu ispat eder.

Cimri'nin sikke kestirdiğini İbni Bîbî'den öğrenmiş isek de böyle bir sikke bugüne kadar hiçbir yerde neşredilmemiştir. Yarım asır içinde incelediğim İsmail Galip Ethem, Mehmet Reşat, Ahmet Tevhit, Mahruki zade Cafer, Bank oğlu Mustafa Kaptan ve Fethi'nin şahıslarına ait Selçuk sikkeleri koleksiyonlarında ve müzelerimizde bu Cimri sikkesi yoktur.

⁶ İbni Bîbî tercümesi S. 292.

ESKİ TÜRKLERDE OKUN HUKUKÎ BİR SEMBOL OLARAK KULLANILMASI

Dr. OSMAN TURAN

Tarih Doçenti, Ankara

Bir kavmin meşgalesi ile düşünüş ve inanışları arasında sıkı münasebetlerin mevcut bulunduğu, birtakım âdet ve anelerin o kavmin iptidaf zamanlarındaki hayat ve itikadlarının bir kalıntı veya inkişafı olarak devam ettiği içtimaiyat ve etnoloji ile uğraşanlarca malûmdur. Meselâ millî bir din olan Şâmânîliğin, Hindistan'da muhitin icabı olarak muharip olmayan kavimler arasında doğan dinlerin aksine ve İslâmiyetin cihad fikrine uygun olmak üzere, öldürülen düşman nispetinde ahrette mücazat değil bir mükâfat vâdeden akidesiyle Türklerin savaşçı ruhları arasında bir münasebet aramadan bu keyfiyet anlaşılabilir. Türkler arasında demir işlerine ait tariht faaliyetler bilinmedikçe Türklerin neden dolayı demiri takdis ettikleri meselesi de karanlık kalmağa mahkûmdur.¹ Keza menşe'de totemik hayvanların avlanması ve kurban edilmesi ve bu dinî merasimde her kabîlenin, totemik telâkkilere göre, kesilen hayvanın muayyen bir parçasına (*ülüş*) sahip olması ve buna müvâzi bir sıraya göre mevki (*orun*) alması bilinmedikçe Oğuz boylarının birbirlerine karşı hukukî münasebetleri ve Selçuk devrinde askerî bir manevra şeklini alan sürgün avlarının mahiyetleri izahsız kalır. Hattâ Türklerin zamanı bile, meşgale ve inanışları dolayısıyla, hayvanlarla alâkalı bir sisteme bağlamalarını onların iptidaf ve göçebe hayatı sürdükları bir devre çıkan bir düşünüşe irca etmek mümkündür². Türklerin eski devirlerdeki yaşayış, düşünüş ve inanışlarını ve bunların birbirleri üzerindeki tesirlerini anlamak yalnız eski Türk cemiyetini öğrenmek için değil, bunların kuvvetli veya zayıf bir şekilde devam edişlerine göre, İslâm olduktan sonra cereyan eden Türk tarihini anlamak bakımından da zaruridir.

¹ Osman Turan, *On iki hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941, s. 44.

² Aynı eser s. 80-88.

Yaşayış, düşünüş, inanış ve bunların birbirleri üzerine olan tesirler hakkında bu türlü birçok misaller arasında savaşçı bir kavim için hayatta çok mühim bir rolü olan okun da Türklerin zihniyeti, telâkkileri üzerinde bazı izler bırakmış olması ve bunun etrafında birtakım teamüllerin teşekkül etmiş bulunması pek tabiidir. Fakat biz burada, şimdilik, yalnız okun bir dâvet, bir tâbiyet sembolü olarak kullanılması ve nihayet bu münasebetle kabfle teşkilâtındaki rolü üzerinde, elimize geçen kayıtların verdiği mânalar nispetinde, duracağız. Türk Kagan ve Sultanlarının tâbi bey ve hükümdarlara ok göndermekle onları bir toplantı veya sefere dâvet etmeleri keyfiyetini izah ederken Türk devlet adamları arasındaki münasebetlerin hukukî mahiyetini tesbit edecek bir vasıtayı da elde etmiş olacağız. Bu sâyede, böyle bir kayıt oldukça, filân devlet adamının filâna göre hukukî durumu veya ona nazaran kendisini nasıl bir mevkide telâkki ettiği meselesi de anlaşılabilir. Bundan dolayı bu hususun aydınlanmasının Türk tarihi, hususiyle Türk hukuku bakımından ehemmiyeti vardır.

Çin kaynaklarına göre Gök Türkler, oklara göre birtakım zümrelere (*oklara*) ayrılıyordu; yani bir ok bir kabileyi gösteriyordu. Bu kaynaklar aynı zamanda okun tâbilik ve esaret, yayın da metbûluk ve üstünlük ifade ettiğini yazarlar³. Şarktaki Kaganlara bağlı olup başlıca on boydan ibaret olan garbf Gök Türk'lere Çin kaynakları, çince tercümesiyle, *On-ok* kavmi adını veriyorlardı. Bunun sebebi olarak ta M. 635 yılında on kabileye (veya bizce daha doğru olarak on idarî kısma) ayrılan ve her birinin başında *şad, çur, sagun (se-kin)*⁴ unvanlarını taşıyan batı Gök Türk'lerinin her bir başbuğuna Kagan tarafından birer ok gönderilmiş olması zikredilmekte ve bundan dolayı bunlara *On-ok* kavmi denildiği kaydolunmaktadır⁵. Çin kaynakları Gök Türk'lerin oklara göre kısımlara ayrıldıklarını, her boy başbuğunun Kagan'dan bir ok aldığını kaydederlerken şüphesiz Türkler arasında yaygın olan bir âdeti aynen nakletmişlerdir. Nitekim batı Gök Türklerine verdikleri *On-ok* adı *Orhon* kitabelerinde

³ Deguignes, *Histoire générale des Huns, des Turcs etc.*, 1, 2, Paris 1756, p. 11. Türk. terc. I. 177.

⁴ Bu unvan için bk. Fuad Köprülü, THITM. II, s. 22

⁵ E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Petersbourg 1903, p. 27, 28.

bu on kabile hakkında bir kavim adı olarak (*On-ok bodunu*) kullanılmakta olup Çinli'lerin bu adlandırması türkçesinin bir tercümesinden ibaret olduğu meydana çıkmaktadır. Vaktiyle Radloff gibi W. Thomsen de Gök Türk kitabelerini neşrederlerken bu kavme alem olan adı bir sıfat sanıp itaatlı, sadık, sevgili mânâsına gelen bir kelime olarak tercüme etmişler ve Orhon yazılarında "O," ve "U," seslerini aynı harfin ifade etmesi dolayısıyla *Unuk* (Uygurca *unu-*) tarzında okumuşlardır⁶. Thomsen sonradan kitabelerin izahı hakkında çıkardığı eserde, Çin kaynaklarının yukarıda zikrettiğimiz bu ve başka kayıtlarına dayanarak bu kelimenin *Unuk* değil *On-ok* ve bir sıfat değil bu on Türk kabilesinin hepsine verilen bir isim olduğunu izah va kabul ederek Radloff ve kendisi tarafından yapılan yanlış düzeltir ve bilâhare kitabelerin yaptığı ikinci tercümesini buna göre tashih eder. Bundan başka o, Schlegel'in Uygurca Kara Balgasun kitabesine ait eserinin bir kaydına dayanmak suretiyle oklara göre içtimaî ve idarî tasnifin Hun'lar zamanına kadar çıktığını da ilâve eyer⁷. Halbuki Thomsen daha kitabelerin ilk neşrinde *İdi oksız* tabirini izah ederken ok'un kabilelerin tasnifi üzerindeki rolüne dikkat etmiş idi⁸ ise de bu On-ok tabirini o zaman anlayamamıştı⁹. O bahsettiğimiz bu son eserinde, Melioranskiy'e istinaden, okun (*tire*) kabile taksimindeki rolünü belirtmek maksadıyla bu âdetin Türkmenler arasında hâlâ câri olduğunu kaydettiği gibi Ramstedt'den alarak Moğolca *Sumun* (ok) kelimesinin 120-200 kişilik bir askerî kıta mânâsına geldiğini de zikreder. Bununla beraber rahmetli âlim okun kabile mânâsında kullanılmasıyla buna göre vücuda gelen teşkilâtın menşei hakkında izahat vermenin güçlüğünden bahsederek bu hususta söz söylemekten çekindiğini ilâve eder.

Bizce Thomsen'i bu meseleyi, daha doğrusu kabile taksimindeki rolünün menşeiini, aydınlatmağa engel olan şey okun bir dâvet ve tâbiyet sembolü olarak Türkler tarafından çok eski zamanlardanberi ve islâmî devirde de kullanıldığını gösteren

⁶ Thomsen, *Inscription de l'Orkhon*, Helsingfors 1896, p. 104, 114, 133.

⁷ *Turcica*, Helsingfors. 1916, P. 4-7.

⁸ *Inscrip. Orkh.* p. 138, not 7.

kayıtlardan habersiz olmasıdır⁹. Halbuki okun kabîle taksimlerindeki rolü bir tâbiiyet ve dâvet sembolü olarak telâkki edilmesinin bir neticesidir. Gök Türk Kaganının her kabîle başbuğuna, yahut her idarî makama bir ok göndermesiyle bunlar, idaresindeki kuvvetleri alıp hükümdarın bir sefer veya herhangi bir toplantı için dâvet edildiklerini anlıyorlar ve böyle bir dâveti müteakib hükümdarın istediği yere gidiyorlardı. Nitekim kitabelerde Bilge Kağan'ın 714'te vukubulan *Beş-balık* seferinden bahsolunurken¹⁰, metnin eksik olmasına rağmen, "*Okığlı kelti*," bu sâyede şehir kurtuldu,, ifadesi ibarenin gösterdiği üzere "okunmuş, ok gönderilmiş olanlar yâni çağırılan imdat kuvvetleri geldi,, demektir ki bundan sonra gelen "bu sâyede şehir kurtuldu,, ifadesinin mânası anlaşılır. Halbuki Thomsen bunu "çağırılmak için geldi, bu sâyede şehir kurtuldu,,¹¹ tarzında tercüme etmiştir, ki bu ne kelimenin teşekkül tarzı ve ne de cümlenin gidişi bakımından mânaya uygun gelmez. Okun Hunlar zamanında kabîle taksimlerinde kullanılması, şüphesiz, hükümdara tâbi olan boylara bir haber ve dâvet, bir tâbiiyet sembolü olarak ok gönderilmesinin bir neticesi olacağından bu telâkkinin menşeyini Türk tarihinin çok eski devirlerine kadar çıkarmak imkânına mâlik bulunuyoruz demektir. Çin kaynaklarının oku bir tâbiiyet sembolü olarak zikrettiklerine dair yukarıda temas ettiğimiz kayıt yanında anlatılan şu vaka da bu bakımdan ehemmiyetlidir: 928'de, Gök Türklerin bir kolundan gelen *Şa-t'o*'ların imparatoru bir isyanı bastırınca bu haber üzerine bir Çinli vali kendisine bir ok gönderiyor; imparator da buna karşılık valiye ok gönderiyor. Bunu kaydeden Çinli müellif ok göndermenin barbarlarda bir itimad sembolü olduğunu ve fakat âdete göre hiçbir zaman bir valinin imparatora ok göndermediğini, bilâkis imparatorun valilere gönderdiğini kaydeder¹² ki bununla Türk âdetine vakıf olmayan

⁹ Vaktiyle *On iki hayvanlı Türk Takvimi*'nde (s. 119) bu mevzua kısaca temas etmiş idik.

¹⁰ Barthold, *Eski Türk kitabelerinin tarihi ehemmiyeti*, (N. Asım, Orhon âbideleri, İstanbul 1340) da, s. 84.

¹¹ *Inscrip. Orkh.* p. 124; *Türkiyat Mec.* III, 105; H. Namık Orkun, *Eski Türk yazıtları*, İstanbul 1936, s. 62.

¹² *Chiu-Wu-tai-Shih*, bahis 38, s. 4250 c. Bu kaydı sayın Profesör W. Eberhard'a borçluyum.

valinin yanlış hareket ettiğini ve okun bir tâbiyet sembolü olduğunu açık bir şekilde ifade etmiş olur. Hiong-nu'lardan sonra Çin'de Türk aslından kurulan T'o-pa (Türkçe adı *Tabgaç*)'ların imparatoru Mo-t'i'nin devlet büyüklerine ok vermesi ve nasihatlerde bulunması da bu âdetin bu mânâda Türkler arasında eski ve yaygın olduğuna delâlet eder. Fakat Uygurların cediti olan Kao-kiu (*Kao-çhê*)'lerin reisinin To-pa devletine 491 yılında iki okla birlikte hediyeler göndermesi¹³ hukukî telâkkiye aykırı gözüküyorsa da bu onun T'o-pa'lara karşı aldığı herhangi bir vaziyetin bir neticesi olmak icabeder. Bu zamanda Topa'ların zayıf olduğu düşünülürse Kao-che başbuğunun kendini To-pa'lardan üstün telâkki etmiş olduğu kabul edilebilir.

Türklerin oku bir tâbiyet ve dâvet sembolü olarak islâmî devirde de kullanmakta devam ettiklerine dair daha çeşitli kayıtlara malik bulunuyoruz. Buna dair bilgilerimiz ilk müslüman Türk devleti olan Karahanlılara kadar çıkmaktadır. Gazneli sultan Mahmud'un tarihçisi olan 'Utbî, *Târih-i Yemîni* de anlattığına göre, Karahanlı hükümdarı İlig Han¹⁴ Sâ mân'ler ülkesini bölüşmek için Sultan Mahmud'a yaptığı teklife menfi cevap alınca onunla savaşa hazırlandı. Bu münasebetle memleketin her tarafına, kabilelere oklar göndererek büyük bir ordu topladı¹⁵. Bu kayıt, Türk ananelerini kuvvetli bir şekilde muhafaza eden, Karahanlı'larda hükümdarın, eski âdete göre, tâbi boyları ok göndermek suretiyle sefere çağırıldığını açıkça gösterir. Millî ananeleri yaşatmakta daha hassas olan göçebe Oğuzlar arasında buna da rastlamamız gayet tabiidir. Selçuk başbuğu Arslan Yabgu ile Gazneli Sultan Mahmud arasında vukubulan ve türlü kaynaklarda zuhur eden meşhur muhavere¹⁶ okun tâbiyet ve dâvet sembolü olarak kullanıldığını belirtmektedir. Sultan Mahmud Arslan Yabgu'ya kendisine bir yardım yapılmak gerektiği zaman ne kadar kuvvet gönderebileceğini sorunca Arslan Yabgu ona: "Bu oku gönderirseniz

¹³ *Wei-shu*, XXVIII, 1969 a; CIII, 2132 b. Bu kaydı genç sinolog Bahaeddin Ögel'e borçluyum. Türk tarihinin eski devirleri için ehemmiyeti aşikâr olan sinoloji ilminin memleketimize girmekte olduğunu görmek şüphesiz bizim için sevindirici bir hâdisedir.

¹⁴ Bu unvan için benim *Türkiyat Mec.* (VII, s. 192) daki makaleme bak.

¹⁵ İlig Han'ın Sâ mân'iler üzerine yürümesi bahsi.

¹⁶ Meselâ bak. Râvendî, *Râhat uş-Şudûr*, GMS, S. 185.

yahut bu oku kendi kabilelerime gönderirsem size yüz bin kişilik bir kuvvet sevk edebilirim; eğer şu öteki oku Balhân dağına gönderirseniz elli bin kişilik bir kuvvet daha yolluyabilirim,, dedi. Daha fazla bir kuvvet lâzım olursa ne gönderebileceğini soran Mahmud'a: "Bu yayı Türkistan'a gönderdiğiniz zaman size iki yüz bin kişilik veya istediğiniz kadar bir kuvvet gelebileceğini,, cevap verdi. Bu hâdise aynı zamanda Selçuk başbuğunun kendilerini sultan Mahmud'a tâbi saydıklarını da gösterir ki, bu zamanda böyle olduğu tarihî vakalara da uygundur.

Selçuk imparatorluğu kuvvetli bir surette İslâm kültürü tesirine maruz kaldığı zamanlarda bile, birçok millî anane ve müesseseleri muhafaza ederken, bu hukukî ananeyi de yaşatmağa devam etmiştir. Nitekim yine Ravendî'nin anlattığına göre Harezşâh Atsız, Kara Hitay muharebesinden sonra, sultan Sancar'a karşı ayaklanınca sultan ona: "Eğer melikin atının ayakları rüzgâr kadar çabuk olsa da benim atımın ayakları topal değildir; sen buraya gelmezsen ben oraya gelirim; cihanın sahibine dünya dar değildir,, mânâsını ifade eden bir beyit ile bir ok göndermiştir¹⁷. Bununla sultan Sancar, mâruf ananenin gösterdiği veçhile, herhalde, Atsız'ın kendisine tâbi olduğunu ve gelip itaat etmesini istediğini kastetmiştir. Bunlar yanında daha açık bir kayda, Selçuklu imparatorluğu içerisinde kurulan, Artuk oğulları'nda rastlamaktayız. Artuklu hükümdarı Sokman oğlu Davud lüzum gördüğü zaman Türkmen kabilelerinin reislerine ok göndermek suretiyle onları emrettiği yerde topluyordu¹⁸. Bu âdet, Selçuk imparatorluğunun bir devamı olan ve idare ettiği sahalar dolayısıyla eski Türk telâkki ve ananelerine bağlı bulunan, Harezşâhlar'da da devam etmiştir. Nesevî son Harezşâh Celâleddin Mengübirtili'nin Harput seferinden bahsederken "Sultanın, onlarda âdet olduğu üzere, kırmızı oklar göndererek askerî başbuğları topladı ve Harput'a doğru hareket etti¹⁹ demektedir.

و در نکبت خراسان خوارزمشاه اسمز عادی شد و مرو و نیشابور بغارتید و بسیار خزان و ذخائر¹⁷
 و در نکبت خراسان خوارزمشاه اسمز عادی شد و مرو و نیشابور بغارتید و بسیار خزان و ذخائر
 (Ch. Schefer. *Tableau du regne du sultan Sindjar*, s. 37. fr. terc. p. 21),

¹⁸ *Recueil des Historiens Croisades*, Hist. Orientaux, 2. kısım, II, 70: Fuad Köprülü. *Artuk Oğulları*, İsl. Ansikl. I, s. 621.

¹⁹ Nesevî, *Hist. du Sult. Djelaleddin Maukobirti* fr. terc. Houdas, Paris 1895, p. 343; D'Ohsson, *Histoire des Mongols* III, p. 44.

Okun bir tâbiyet ve dâvet alâmeti olarak kullanılması, Türk kültürü çerçevesinde yaşayan ve Türk Şamanlığına bağlı kalan Moğollar arasında da mevcuttur. Türkiye Selçukluları; Köseadağ muharebesinden (1243) sonra ve İran'da İlhanlılar devleti kurulmadan önce, Altın-ordu (*Cuci ulusu*) devletine bağlı bulunuyorlardı. Bu esnada Baycu noyan'ın tazyiklerini azaltmak maksadiyle İzzeddin Keykâvus II ve Karatay, Tuğracı Mahmud'u Batu hana gönderdi. (647-648). Batu han dönüşte Mahmud Tuğrai ile birlikte Keykâvus ve Karatay'a gönderdiği hediyeler arasında Sultan için bir okla bir yay vardı²⁰. Batu han Keykâvus'a ok göndermekle, şüphesiz, tâbi bir hükümdara yapılagelen ananevî bir âdete riayet etmiştir. İbn Bibî'nin anlattığına göre daha önce Gıyaseddin Keyhusrev II Şemseddin İsfahânî'yi Batu hana gönderdiği zaman Han onunla Keyhusrev II'e birtakım hediyelerle birlikte, burada olduğu gibi okla beraber değil, sadece bir yay göndermişti²¹. Batu han ok göndermekle sultanın yalnız kendisine tâbi olduğunu gösteren hukukî bir kaideyi mi yerine getirmiştir, yoksa bunu yaparken aynı zamanda sultanı davet de mi etmiştir? Gerçi bu vakayı nakleden İbn Bîbî Mahmud Tuğrayî'nin böyle bir teklif getirdiğini ve yanında Moğol elçilerinin bulunduğunu zikretmez ise de, bu sıralarda Handan elçiler gelerek sultanı huzuruna çağırıldığını yazar, ki bundan ok göndermekle böyle bir davetin yapılmış olması ihtimali meydana çıkar²².

Okun dâvet edici rolü Şamanî inanışlarına da girmiştir. Moğolların hastayı kurtarmak için göğre doğru ok attıklarına dair Celâleddin Rûmî'nin *Mesnevî*'sinde geçen bir kayıt böyle bir telâkkinin bir neticesi olmak icabeder. Bunu şerheden Ankara'vi, Moğollar göğre doğru ok atmakla Azrail'i korkuttuklarını ve bu sayede hastayı kurtaracaklarını sanarlar, der²³. Fakat burada, bu hare-

²⁰ بجهت سلطان از قبایه مرصع بلالی و کلاه و کیش و قربان و تیر و کان و برای امیر جلال‌الدین قبایه
سید مغربی با پوستین سمور فرستاده بود (İbn Bibî, *el-Evâmir-ül-Alâiyye*, s. 597).

²¹ İbn Bibî, s. 542.

²² Bak. İbn Bîbî, S. 604; Ebu'l-Ferec bu elçilerin gelişini 652 de gösterir (*Muhtaşar üd-düvel*), s. 461).

²³ همچو اسپان مغل برآسمان تیری اندر دفع نزع جان

M. Şerefeddin, *Mevlânâ'da Türkçe kelimeler ve Türkçe şiirler*, Türkiyan Mec. IV, s. 137.

ketle, her halde, ruhlardan yardım dilendiğine dair bir Şâmânî inancı bahis mevzuu olmalıdır. Nilekim Buryatlar'da bir hastayı tedavi için Şâmân'ın ilâhiler okuyarak o yerin ve hastanın ecdadının ruhlarından yardım dilemek maksadiyle içinde ok bulunan bir kabı doğudan batıya doğru çevirerek hastanın ruhunu çağır-
dığına dair inanış mevcuttur²⁴. Uygurların ecdadı olan *Kao-chiê*-lerin yıldırımın düştüğü yere gidip bağırımları ve göğe ok atmaları da her halde bu düşünüşle ilgili olmalıdır, ki bu âdetin bugün dahi mevcut olduğu etnografik eserlerde görülmektedir²⁵.

Sonraki devirlerde ok göndermenin bir dâvet ve tâbiyet sembolü olmaktan başka hükümdarlardan beylere, büyüklerden küçüklere, bir nevi taltif, teveccüh ve dostluk alâmeti gibi bir mâna ifade ettiğini görüyoruz. Meselâ Memlûk sultanı Baybars'ın, Anadolu İlhanlı kumandanı Samagar noyan'ın elçilerini kabûl ettikten sonra bunlar ile Abaga'ya bir zırh gönderirken Samagar'a da bir ok hediye etmesi bu şekilde izah edilebilir. Zira Baybars oku kendine müsavi bir hükümdar olan Abaga'ya değil kendinden dün bir mevkide olan fakat kendisine tâbi olmayan Samagar'a göndermesi bunu ifade eder²⁶. Keza Timur'un oğlu sultan Mehmed, Ankara muharebesinden sonra Edirne'de tahta çıkan Süleyman Çelebi'ye, H. 808'de, bir elçi ile birlikte bir ok göndermesi de bu kabilden bir hâdisedir²⁷. Burada Timur'un oğlu Bayazıd'ın oğluna bir dostluk ifade eden bir harekette bulunurken ona ok göndermekle babası tarafından mağlup edilmiş bir hükümdarın oğlu olduğunu düşünmüş olmalıdır.

Türkler arasında okun bir dâvet sembolü olarak kullanılmasının en bâriz bir delilini de Türk filolojisinde bulmaktayız. Yukarıda temas ettiğimiz üzere Orhon yazılarından *Divânü lûgat it-Türk'e*

²⁴ P. P. Batarov, *Buryatska proveriya O boholdoyoh i anahoyah* (Zap. Vost. Sibir ot. Rus. Geogr. Obşç. II, 2 İrkutsk 1890. s. 22 - 29, Sadeddin Buluç Türk Amacı, V, 239.

²⁵ Wei - Shu C III, 2132 a ; Radloff, Aus Sibirien, I, 127.

²⁶ *Baybars tarihi*, türk. terc. Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul, 1941 S. 6 - 7.

²⁷ سلطان محمد ايلچيان سخندان با تحف فراوان بادرنه فرستاد، چون ايشان بپايه سرير امير سلجان رسيدند مكتوبى كه مشتمل بر اظهار محبت و و داد و ارتباط قواعد مودت و اتحاد بود گذرانيدند، امير سلجان Hasani-i Rûmlû, *Ahsen üt-Tevârih*, XI, Nuruosmaniye No : 3317, vrk. 46). Maamafih bu teamül dolayısıyla, « ok göndermek » tabirinin mektup göndermek mânâsına da gelmiş olması muhtemeldir.

ve eski Osmanlıcaya kadar bütün Türkçe metinlerinde “okumak,, mastarı bugünkü mânasiyle birlikte “çağırarak, dâvet etmek,, , ve “okuşmak,, da “çağırışmak,, mânalarına gelmektedir. Bugün de Anadolu’da, düğünlerde çağırıcı, dâvet edici mânâsında kullanılan *Okuyucu* kelimesinin menşei de buna bağlanır. Kelimelerin mücerred mânâlarının müşahhas mânaların tekâmülü neticesi olduğuna dair lisaniyat kaidesi gözönüne getirilirse bugünkü mânâdaki *okumak* mastarının bu iptidaf düşünüş ve teamülden geldiği kabûl edilebilir.

Okun bir tabiiyet ve dâvet sembolü olarak telâkki edilmesi nasıl bir iptidaf düşünüş vetiresidir? Bu Araplar’da olduğu gibi Türkler’de de cemiyet efradı yahut içtimaf gruplanmaları, herhalde totemik olan, bir hayvanın azaları arasındaki münasebet ve yakınlıklara göre tasnif eden iptidaf bir zihniyet nasıl câri ise²⁸ hâkimiyeti veya askerî kuvvetleri de ok ve yay arasındaki münasebetlere göre tasnif etmiş bir telâkki o tarzda meydana gelmiş demektir. Çin kaynaklarının dediği veçhile, yay oku attığı veya sevk ve idare ettiği için, yay metbûluk ve üstünlük, ok tâbilik alâmeti sayılmıştır. Binaenaleyh yayı temsil eden hükümdarın oku temsil eden kabîle reislerine ok göndermesi dolayısıyla oklara göre gruplanmalar idarî ve askerî bir teşkilâtı ifade eder. Bu, kabîle teşkilâtına da uymakla beraber “ok,, kelimesinin boy, oymak gibi bir mâna kazanmamış olması bunun münhasıran askerî ve idarî birşey olduğunu gösterir. Okun tâbilik, yayın metbuluk ifade eden bir sembol haline gelmesi, millî telâkkilerin bir in’ikâsı olan *Oğuz-nâme*’de daha açık olarak görülür. Destana göre Oğuz Han ihtiyarladığı zaman Gün, Ay, Yıldız adlı üç oğlunu doğuya, Gök, Dağ, Deniz adlı öteki üç oğlunu da batıya göndererek avlanmalarını emretti. Doğuya gidenler bir altın yay, batıya gidenler üç gümüş ok bularak babalarına getirdiler. Oğuz Han yayı üçe bölerek Bozokları teşkil eden bu üç kardeşe verdi ve: “Ey büyük oğullarım yay sizin olsun, yay gibi okları göğe atınız,, dedi. Sonra okları getiren ve Üçokları teşkil eden üç kardeşin her birine bir oku vererek: “Ey küçük oğullarım, oklar sizin olsun, yay oku attı, siz de ok gibi olun,, dedi²⁹. *Oğuz-nâme*’nin

²⁸ On iki Hayvanlı Türk Takvimi, S. 75.

²⁹ W. Bang ve R. Rahmeti. *Oğuz Kağan destanı*, İstanbul 1936, S. 30; Rıza Nour, *Oughouz-Namé*, Alexandrie 1928, p. 27, 28.

bu parçası, bu iptidaf ve temsili düşünüşe yâni okla yay arasındaki münasebete göre büyük kardeş olan Bozok'lar yayı, hâkimiyeti, üç oku alan Üçok'lar da oku, tâbiyeti temsil eder. Filhakika millî ananenin gösterdiği üzere Bozok'lar, Üçok'lar'a üstün telâkki edilir³⁰. Bundan dolayı dinî merasimlerde veya kurultaylarda bunlar daima bu mânevî hukuka göre sağ kolda mevki alırlar. Destanın bunları gökten inen bir ışığın içerisindeki kızdan doğmuş olarak zikretmesi, adlarının semâvî cisimlerin adlarından teşekkül etmesi bundan ileri gelmektedir. Aynı zamanda Türklerce kutsiyeti haiz olan şark istikametine gidenler de Bozok'lardır. *Dede Korkut* kitabında İç-Oğuz'un Dış-Oğuz'a nazaran daha üstün bir mevkie sahip olduğunu gösteren tasvirler de ok ve yay arasında tasvir edilen münasebetlere tamamiyle uygundur. Bundan dolayı destan yayı altından ve okları da gümüşten yapılmış olarak kabul eder. Yay'ın unvanlar arasında yer alması, şüphesiz, onun bir hâkimiyet sembolü olarak telâkki edilmesinden ilerigelmektedir. Selçukluların cedit olan Takak veya Yakak'ın "*Temür yaylığı-Demir yaylı*," unvanını taşıdığını Arapça eserlerde bunun tercümesi olarak *Şâhib ül-kavs el-ḥadîd*, ve Farsça kaynaklarda da bu suretle "*Saht Kemân*," şekline girdiğini biliyoruz. Bu unvanın ne derece umumîleşerek kullanıldığını gösteren kayıtlar mevcut değilse de *Dede Korkut* kitabında geçen "Merdin kalesin depüp yıkan Demür yaylı Kıpçak Melik'e," ibaresindeki "demir yaylı,"nın böyle bir unvan olduğu, bu eserde ilig gibi birtakım eski unvanların mevcudiyeti göz önüne getirilirse, kabul edilebilir (nşr. Kilisli, s.35; O. Şaik Gökyay s.23). Selçuk sultanı Melikşâh Karahanlı elçisine: "Hakana söyle *mikmā*'a (çengelli çomak) ve kılıç onun olsun bize kamçı ve *yay* yeter,"³¹ derken her halde yayın bir metbuluk ve üstünlük alâmeti olduğunu kastederek bu şekilde hareket etmişti. Yukarıda bu ananenin Selçuklular arasında canlı bir şekilde yaşadığı hakkında verdiğimiz malûmat göz önüne getirilirse buna başka bir mâna vermemek icabeder. Fakat Arslan Yabgu'nun oklardan sonra yayın da gönderilmesi hakkındaki ifadesiyle Batu Han'ın önce Keyhusrev II'e yalnız bir yay ve oğlu Keykâvus II

³⁰ Bak. Abdulkadir, *Orun ve ülüş meselesi*. THIT mec. I. 121

³¹ Sadrüddin el-Hüseynî, *Ahbâr üd-devlet is-Selçukiyye*, nşr. A. İkbâl, s. 60; terc. N. Lugal. S. 41.

okla birlikte yay gönderdiğine dair İbn Bibt'nin rivayetinde (eğer bir yanlışlık bahis mevzuu değilse) yayın burada neye delâlet ettiğini izah etmek güçtür.

Okun dâvet sembolü telâkki edilmesi acaba daha Hiong-nu' lardan Gök Türklere kadar Türklerin haber işareti olarak öten, vızıldayan okların kullanılmasıyla mi alâkalıdır³². Yoksa yayı temsil eden hükümdarın oku temsil eden tâbilerine ok göndermekle, okun yaya lâzım olduğu, binaenaleyh sefere çıkmının, hükümdara icabet etmenin icabettiği tarzında iptidaf bir düşünüş mü bahis mevzuudur? Bu o kadar ehemmiyetli olmamakla beraber birinci ihtimal zayıftır. Ehemmiyetli olan şey onun tâbiyet ve dâvet işareti olmasıdır. Okun tâbiyet, yayın metbuiyet alâmeti telâkki edilmesi bu iki unsurun bir arada olarak neden dolayı devlet ve hâkimiyeti temsil eden hukuktan bir sembol haline geldiğini kolaylıkla izah eder. Muhammed bin İbrahim, *Selçuk-nâme'sinde*, Selçuk *çetr'*inde ok ve yay resmi bulunduğunu ve bunun fermanların başına konarak altına isim ve lâkabların yazılıp tuğra makamında kullanıldığını söylemektedir³³. Bundan başka milli ananın kuvvetli olduğu zamanlarda ve meselâ Tuğrul Beg devrinde bu hâkimiyet alâmetinin paralar üzerinde de resmedildiğini³⁴ ve Tuğrul Beg zamanında tamir edilen İstanbul'daki Mescidin mihrâbına da konulduğunu görüyoruz³⁵, ki bunlar ok ve yay hakkındaki eski Türk telâkkisini belirten güzel vesikalardır. Buna dayanarak üstad Profesör Fuad Köprülü ok ve yay işaretinin ilk Selçuk bayraklarında da mevcut olduğunu haklı olarak tahmin etmektedir. Profesör Eberhard'ın verdiği bir kayda göre Milâttan önce VII inci asırda orta Çin'de Wei derebeylerinden biri bir kimseye ok vererek: "Bu devletimizi temsil eder, bunu iyi muhafaza et,"³⁶ demiştir, ki alâkası dolayısıyla bunu burada zikretmek faydalıdır.

³² Öten oklar hakkında Laufer'in *Chinese clay figures*, S. 224'deki notuna bakınız.

³³ چتر برقاعده آل سلجوق نمودار تیر وکان بود بر آن هیئات مظه ساختند و بر مثالها نشانی هم بر مثال تیر وکان وکانچه و بر زیر آن طغرا نام و القاب بساختند (Houtsma, *Histoire des Seljoucides du Kermân*. S. 10).

³⁴ Ahmed Tevhid, *Meskükât-i kadime-i İslâmiyye* IV, İstanbul 1321, s. 58, 59.

³⁵ Fuad Köprülü, *Bayrak* (İsl. Ansıkl. II, S. 407).

³⁶ *Tso Chuan*, Min 2, terc. Couvreur I, S. 218.

Ok göndermek hükümdarı ve tâbileri olan bir siyasî camia için bahis mevzuudur. Binaenaleyh siyasî teşkilât olmadığı zamanlarda ok göndermek keyfiyeti de mevcut olamaz. Nitekim böyle bir devre dolayısıyla Orhon kitabelerinde *idioksız* (idisiz ve oksuz) yâni sahibi, hükümdarı ve ok gönderileni, tâbileri bulunmayan mânâsına gelen bir tâbir kullanılmaktadır. W. Thomsen kitabelerin ilk neşrinde ibârenin gelişine dayanarak bunu “*souverain, maître, seigneur,*” yâni harfi harfine ok almayan, tâbi olmayan, sahib (*idi*), hükümdar diye tercüme etmiş iken³⁷ sonradan bu tâbirin geçtiği “*ikin ara idi oksız kök türk anca olunur ermiş,*” cümlesini Kök-Türk devletinin kuruluşundan önceki zamana atfederek bu kelimeyi, “*Sans souverain ni organisation par flèches,*” tarzında tercüme etmiştir³⁸. Oku olmayan, hükümdarsız, sahipsiz ve himayesiz demektir. Bu medlûlü dolayısıyledir ki bizce bugün kullaneğimiz *Öksüz* de buradan gelerek babası, sahibi olmayan çocuk demektir. Türk filolojisiyle uğraşanlar kalın seslerin incelendiğine dair misâlleri hatırlıyacaklarından *oksuz*'un nasıl *öksüz* olduğunda tereddüt etmiyeceklerdir.

Bu izahlar gösteriyor ki ok içtimaî bir teşkilâtta kavim ve kabîle gibi etnik gruplanmaları değil idarî ve askerî teşkilâtta, her halde çok defa kabîle gruplanmaları üzerinde, vücuda getirilmiş olan zümreleri ifade eder. Bu, bugün halkın Türkiye'de askeri teşkilâta göre insanları birinci ordulu, dördüncü ordulu.. gibi kısımlara ayırmasının aynıdır. Okun Türk kabîlelerinin adlandırılmasında oynadığı role dikkat eden Marquart ve G. Németh gibi âlimler Oğuz kavim adını da bununla izha çalışmışlardır. Birincisine göre kelime *ok+uz* unsurlarından mürekkep olup burada *uz* bir Turfan metninde görüldüğü üzere adam demektir. Bundan dolayı *Oğuz* “ok adam,” mânâsını ifade eder. Fakat Németh'e göre *Uz*'un adam mânâsına geldiği teyide muhtaç bir keyfiyet olduğu gibi on ok adam, üç ok adam gibi mânâlar ifade eden teşkiller olamaz. Ona göre Oğuz adı *ok+z* unsurlarından müteşekkildir, ki aşağı yukarı *yalan* < *yalanız*, *cak* < *çağız* (küçültme eki) tarzında bir teşkil olup buradaki *r,z* (belki küçültme veya büyütme ekidir) kelimenin asıl mânâsını pek değiştirmemiş-

³⁷ *Inscrip. Orkhon.* P. 98, 138 not.

³⁸ *Turcica*, 20-24 ve *Moğolistan'da Türkçe kitabeler*, Türkiyat Mec. III. S. 99.

tir³⁹. Onun bu izahına rağmen Oğuz adının menşe ve mahiyeti ve Ok ile münasebeti aydınlatılmış sayılamaz. Okun idarî teşkilâtteki rolü dolayısıyla üçok, onok gibi isimlerin meydana çıkışı ve sonradan etnik bir mânâ ifade etmeleri sebebi kolaylıkla anlaşılabilirse de sadece ok kelimesinin bildiğimiz etnik zümreye ad olmasını kabule, böyle bir izah, şüphesiz, kifayet etmez. Bundan başka okun dâvet ve tâbiyet mânalarını Türk filolojisinde bulduğumuz halde bir cins ismi ifade etmiş olması icabeden bu kelimenin kavim ve kabile mânası bildiren izlerine da rastlamıyoruz. Vakıa Németh Uygurca kabîle, soy mânâsına gelen Uguş⁴⁰ kelimesini, *Türk* < *Türkeş*, *gün* < *güneş* misâllerine dayanarak, ok ile izah etmek isterse de bu da aynı derece şüphelidir. L. Ligeti'nin W. Bang'ın "z,,nin Türkçede eski bir cemi eki olduğuna dair fikrine dayanarak Oğuz'un ok'un cemi şekli olduğu hakkında ileri sürdüğü fikir bana bir az daha mülâyim geliyor⁴¹.

Divânü lûgat it-Türk' ün bildirdiği üzere ok, insanları zümrelere ayırmaktaki temsil rolü gibi, mîtras hisselerini ayırmakta, her türlü kur'aların çekilişinde kullanıldığından hisse ve kur'a mânâlarına da gelmiştir⁴². Bugün Anadolu'da bu gibi tefriklerde başvuru olan "ok atma,, usulü de şüphesiz bu eski ananın bir devamından başka bir şey değildir. Kağan tebaasına nasıl okları vasıtasıyla sahip olmuş ise, bir kimse de kendi okuna isabet eden şeylere o suretle sahiptir. G. de Tyr'in anlattığı bir efsâneye göre Oğuz başbuğlarından yüz kişi üzerlerinde adları yazılı okları bir yere koyup reis olmak için kur'a çektikleri zaman Selçuk kazanarak kavminin başına geçmiştir, ki bu okun bu mânadaki rolünü göstermek bakımından ehemmiyetlidir⁴³. *Dede Korkut* kitabında *Ohlu* kelimesinin nişanlı mânâsına gelmesi de bu semantik gelişmenin bir neticesidir. Arapça ok mânâsına gelen *sehm* kelimesinin aynı zamanda hisse mânâsına geldiği, Câhiliye Araplarının *ezlâm* denilen kur'a veya kısmet oklarıyla tefeül ettikleri mâlüm ise de Türk'lerde olduğu gibi okun diğer türlü rollerine tesa-

³⁹ KCs, A. I, 2, 152, 153; HMK. S. 41-44.

⁴⁰ Orhon kitabelerinde de mevcut olan bu kelime için bk. Thomsen, *Inscrip Orkhon* p. 163.

⁴¹ *Kırğız kavim ismiuin menşei*, Türkiyat Mec. I, S. 248.

⁴² I, S. 40-49.

⁴³ Deguignes, *Türk terc.* III, s. 309.

düf edilmez. Németh okun Macarlar arasında da kur'a, hususiyle arazi taksimlerinde kullanıldığını ve bugün de bir arazi parçasına oklu mânâsında bir kelimenin mevcut olduğunu söylemektedir.

Buraya kadar yazdıklarımızı toplu bir şekilde anlatalım. İptidaî Türk tefekkürü askerî ve idarî bakımdan cemiyeti ok ve yay arasındaki münasebetlere mütenazır olarak telâkki etmiş, okun yaya tâbi olması veya yayın oku sevk ve idare etmesi dolayısıyla yay hâkimiyeti, hükümdarı, ok tâbiyeti ve tâbileri temsil eden bir sembol mahiyetini almış ve her ikisi birlikte devleti ve istiklali gösteren bir alâmet telakki olunmuştur. Hakanın boy beylerine ok göndermesi onları bir sefer veya toplantı için çağırın bir emir mânâsını ifade etmiştir. Bundan dolayı her ok gönderenin gönderilene göre hukukî bakımdan üstün bir mevkide olduğu anlaşılır. Kabilelerin oklara göre askerî bir tasnife tâbi tutulmaları bu teamülün bir neticesidir. Ok göndermenin bir himâye, bir taltif ve emniyet ifade etmesi bu telâkkinin mânâca genişlemesi dolayısıyledir. Devlet ve idarî teşkilât olmadığı zamanlarda böyle bir teamül bahis mevzuu olamaz. Bunun için bu türlü bir zaman "idi oksız,, yâni sahipsiz, oksuz, devletsiz ve teşkilâtsiz telâkki olunur.

BİR KAÇ ESKİ TÜRK ÜNVANI HAKKINDA

Prof. W. EBERHARD (Ankara)

1.

Son yıllar zarfında, eski Türk tarihinin anlaşılmasında, eski Türk ünvanlarının bilinmesinin büyük ehemmiyetli olduğu anlaşılmıştır. Bu memlekette, Prof F. Köprülü tarafından teşvik edilen ve talebeleri tarafından devam ettirilen bu etüdler kıymetli sonuçlar vermişlerdir. Fakat şimdi bu meseleler hakkında Çin metinlerinde bulunan külliyetli malzemeyi incelemenin de zamanı gelmiştir. Bunun üzerinde henüz çok çalışılmamıştır. K. Shiratori tarafından yapılan khagan ünvanı (Toyo Bunko, vo. 1; 1926) ile buna bağlı meselelerden başka hemen hiç büyük incelemeler yapılmamıştır.

Shiratori, khagan ünvanının ilk defa Juan-juan'larda (Avar) M. S. 400 lerde geçtiği neticesine varmaktadır. Daha eski oldukları zannedilen eski vesikaların hiçbirisini itimada değer bulmuyor (s. 7-8); onu göre bunlar metinlere ilâve edilmişlerdir. Shiratori'nin etüdü hem Çinliler ¹, hem de Avrupalılar ² tarafından tenkit edilmiştir; ona karşı O. Franke ³ en şiddetli hücumlarda bulunmuş fakat bu münakaşalar hiç verimli neticeye varamamıştır.

Yabancı 5000 kabile adına ve tam 1800 şahıs adına (bunlar M. S. 3.-8. yüz yıllarda) istinaden aşağıdaki satırlarda bu probleme başka bir yönden temas etmek istiyorum. Şimdi önce "khagan,, ve "khan,, konusunu bir tarafa bırakup başka ünvanı ele alalım.

2. İlek han

Önce Çin kaynaklarında bulunan bir kaç adı bir araya getiriyor ve bunların evvelâ bugünkü telaffuzunu sonra parantez içinde

¹ Fang Chiang-yu, Yenching Journal of Chinese Studies, No. 8, s. 1417; 1930).

² Fr. Laszlo; Kağan ve ailesi (Türk hukuk tarihi dergisi, cilt 1, s. 37; Ankara 1944).

³ O. Franke: *Geschichte des chinesischen Reiches* (cilt 3, s. 178-9; Berlin 1937).

B. Karlgren'in "Grammata Serica,, (Stockholm 1940) adlı kitabındaki işaretin numarasını, bundan sonra da eski telaffuzu ve orta zamanlar telaffuzunu (takriben M. S. 600 lerde) veriyorum.

- 1) Ĭ (800; ziaĭ- iäk) -lo (766; gläk - lâk) - han (140; kân-kân)
- 2) Ĭ (850; dieĭ- iäk) kan (139; kân-kân)
- 3) Ĭ (800; ziaĭ- iäk) kan (139; kân-kân)
- 4) Ĭ (604; ier- i) -lo (766; gläk-läk)
- 5) Ĭ (604; ier- i) -li (619; lied-lji)
- 6) Ĭ (505; iet- iet) -li (519; lied-lji)
- 7) Ĭ (957; ieg- i) -li (519; lied-lji)
- 8) Ĭ (957; ieg- i) -lieh (291; liat-liät)
- 9) Ĭ (394; iet- iet) -li (519; lied-lji)
- 10) Ĭ (976; zieĭ- i) -chüan (226; k'iwän -k'iwän)
- 11) Ĭ (1 ; ia- ie) -lu (69; lo-luo)
- 12) Jih (404; niet- nziet) -lu (1032; liök-liuk) -chüan (226; k'iwän -k'iwän)
- 13) Ĭ (604; ier- i) -lo (6; lâ-lâ)
- 14) Ĭ (505; iet- iet) -li (519; lied-lji)
- 15) Ĭ (338; ziad- iäi) -lo (766; gläk-läk) -ho (g'â-xâ)
- 16) Ĭ (2; ngia- ngjie) -lu (69; lo-lou) -hou (113; gu-xeu)
- 17) Yeh (6800; ziaĭ- ia) -lo (766; gläk-läk) -ho (517; xuet)
- 18) Ĭ (604; ier- ie) -li (978; lieĭ-lji)

Bu isimler serisinde ispat edilen bazı noktalar vardır: 15 nume-rolu adın (Hsin-T'ang-shu 217b) "kuvvetli,, anlamına geldiği söylenir. Bunun için bu adın Orhon yazıtlarındaki "äriĭ,, kelimesile aynı olduğunu zannediyorum, aynı "äriĭ,, kelimesi Uygurcada da geçmektedir. Anlamı "mahir,, "kudretli,, dir. Mamafi (Orhon yazıtlarındaki) "müessir, mukaddes,, anlamlarına gelen "ärglik,, ile de münasebettar olması imkân haricinde değildir.

Bu işaretin Çince transkripsiyonunun son hecesi Türkçedeki "xan,,a rücu edebilir, sonundaki "-n,,in düşmesi bilhassa bu kelimenin tevsik edildiği T'ang devrinde lehçelerde meselâ Uygurca metinlerde de çok geçmektedir.

Eger No. 15 i "äriĭ,, alarak kabul edecek olursak o zaman No. 17 yi de aynı tarzda tefsir etmemiz icabeder. Bu ad, Uygurlar khan'ının mensup olduğu klâna aitti (Bulletin Academia Sinica VII, 559): yalnız bu adın tam 300 yıl sonra kayıt edildiğini, böylece son hece için "xa,, telaffuzunun kullanılması icabettiğini ha-

tırdan çıkarmamalıdır (son hecenin bir de "Ko,, yazılan nevi vardır).

Şimdi başka bir guruba geçiyorum: No. 5 T'u-chüeh'lerin ilk büyük khan'ı Bumin-khagan'ın ünvanıdır. Chavannes ve başkaları tarafından birlikte "il-khagan,, olarak tefsir edilmişlerdir. No. 18 daha uzun bir kompozisyonun birinci kısmını gösteriyor ve şimdiye kadar müttefikan "il - itmiş,, olarak tefsir edilmiştir. No. 13 buna benzer bir kompozisyonun orta kısmını göstermekte ve yine şimdiye kadar müttefikan "tengri-il-itmiş,, olarak tefsir etmektedir.

Fakat No. 5 gibi yazılanlar çok daha eski adları göstermektedirler.

a) 534 de başka siplerle Tobalara teslim olan Ordos-bölgesindeki Fei-yeh-t'ou kabilesinin reisinin adı Ho-tou-ling İ-li idi (Wei-shu 11: 1931 b ve 75: 2070 b); H-tou-ling bilâhare bir klân olan tanınmış bir kabile adıdır. Eğer bu adam bir kabile gurubunun kabile reisi idise o zaman bütün ünvanın İl-khan yahut İlek-khan olmuş olması muhtemeldir; *khan* kelimesi Çinliler tarafından kaldırılmıştır, çünkü zaten Çinliler için çok uzun olan adın daha uzun olmasının önüne geçilmiştir.

b) âsil bir Toba ailesinden birinin adı Lo İ-li idi (Wei-shu 44: 1999 d); 940 larda yaşamış yüksek memuriyetlerde bulunmuş (general, vâli) bir defa da boş yere Juan-juan'lara karşı yürümüştür.

c) İmparator ailesine mensup ve fazla tanınmayan bir Toba generalinin adı Yüan İ-li idi (42: 1996 b).

Son zikredilen şahıslar hakkında çok malûmatımız olmadığı için burada bu iki isim üzerinde durmayacağım.

T'u-chüeh'lerin ilk büyük khan'larının adı, söylendiği gibi, İl-khagan=İ-li idi. Tobaların ilk reislerinin adı İ-lu (No. 11) (Wei-shu 1: 1903d) idi. Takriben M. S. 300 lerde yaşıyordu. Shiratori (s. 2) bu adamın Bretschneider tarafından "khan,, olarak vasıflandırıldığını fakat burada Bretschneider'in yanılmış olduğunu söylüyor.

T'u-yü-hun'ların ilk kabilesinin adı İ-lo-han (No. 1) idi (Shiratori s. 3 not 1). T'u-yü-hun'lar, hükümdarları Hsien-pi'lere mensup olup Tobalarla yakın akraba olan bir kavimdir. Bugünkü kuzey Tibette yaşıyorlardı. İ-lo-han takriben M. S. 250 lerde yaşamıştır.

Bilâhara büyük ehemmiyet kesbeden üç kavmin ilk şeflerinin, hemen hemen telaffuzları aynı olan adlar taşımaları gariptir. Biz bunlara bir dördüncü de ilâve edebiliriz: Jih-lu-chüan (No. 12); bu eski bir köle ve T'u-ho-Tuan'ların mühim hükümdar ailesinin bir cediti olan bir Hsien-pi idi (Wei-shu 103: 2131d). 3 üncü yüz yılda yaşamış olarak, haleflerinden biri 300 lerde "büyük-Shan-yü,, olmuştur.

Telaffuzlarının benzerliğinden ve her 3 şahsın da aynı tarzda vazifelerde bulunmalarından dolayı (büyük sülâlelerin cedleri) bunların hepsinin "*ilek-khan,,* ünvanlarını taşıdıklarının nazariyesini ileri sürmek isterim.

"*İlek-khan,,* (yahut il-khan) ünvanının M. S. 3 üncü yüzyıldanberi Hsien-pi ve akraba kavimlerinde tevsik edildiğini söyleyebiliriz.

Bu ünvan, bir adamın her hususta bir kabile gurubunun şefi olduğunu göstermektedir, fakat bu henüz bütün istep kavimlerinin rütbesi olan "Shan-yü,, rütbesi değildir, çünkü zikredilenler yahut bunların haleflerinden bazıları sonra "Shan-yü,, rütbesine yükselmişlerdir.

Burada mühim olan nokta bu ünvanında "*khan,,* kelimesinin geçmesinde şüphe bulunmamasındadır. Demek bu "*khan,,* ünvanının mevcudiyeti en aşağı M.S. 250 denberi isbat edilmiş oluyor.

Devam etmeden önce şimdiye kadar zikredilmeyen isimler hakkında bir kaç söz söylemek istiyorum.

No. 2, 3, 10 da tıpkı 4, 6-9, 14 deki gibi kısaltma olarak ve "*ilik,,* yerine yalnız "*il,,* yazılmış yahut "*khan,,* 'in kaldırılmış olduğunu kabul etmek lâzımdır. Böylece kısaltmalar Çin transkripsiyonundan meydana gelebilir. Bu hayrete değer bir şey değildir.

No. 2 Yüan İ-kan'ın adıdır, bu imparator ailesine mensup bir Toba olup takriben M. S. 380 de isyan ettiğinden öldürülmüştür (Wei-shu 15: 1939 c-d).

No. 3 Chang-sun İ-kan'ın adıdır ve Toba'ların çok asil bir ailesine mensup olup 380 lerde yaşamıştır (Wei-shu 26: 1966 a).

No. 10 bir Hsiung-nu'nun adıdır, Ch'u İ-chüan, bu bir kabile reisi olarak 413 lerde Toba'lara karşı savaşmıştır (Wei-shu 28: 1969c).

No. 4 Ailesi nesillerce Karaşahr civarında kabile reisliği etmiş olan bir Hsiung-nu'nun adıdır (Wei-shu 30: 1973a); adı Chü İ-lo idi ve 453 ölmüştür.

No. 6 bir Türk khan'ının adıdır (Chavannes, T'ou-kiue occident. bkz.).

No. 7 bir Türk khan-ünvanı (bkz. Chavannes).

No. 8 Hükümdar ailesine mensup Yüan Í-lieh adlı bir Tobanın adıdır. Bu 398 de bir isyan hazırlamış ve intihara mecbur edilmiştir (Wei-shu 2: 1906c ve 15: 1931d).

No. 9 Sır - Tardüşlerin hükümdar ailesinin adı (Chavannes'a bkz.).

No. 14 Wu-chi (Proto - Moğol?) devleti elçisinin adıdır. Bu 470 de Toba sarayına gelmiştir (Wei-shu 100:2123 d); bu ve bundan önceki ad da bir "- ci,, ifade edebilecek bir son-hece vardır.

Fakat tevsik edilebilen en eskisi No. 16 dır. Bu milâttan önceye ait, Hsiung-nu'ların bir unvanıdır (de Groot, Hunnen, S. 76). Burada son-hecenin "khan,, kelimesiyle benzerliği olmadığı için bir az şüpheye sebebiyet verebilir. Şimdi bu meseleye temas etmeden geçüp ileride tekrar bu heceye döneceğiz. Mamafih bu unvanın bir *il* ("ilek,, değil) temsil etmesi ve bu unvanın milâttan önce bilinmiş olması muhtemeldir. Fakat bu unvan M. S. 250 denberi emniyetle tevsik edilmiş görünüyor.

3. Tarkan ve Tardu

Başka bir isim serisi daha veriyorum.

1) ta (271;t'ât - t'at)	kan (139; kân - kân)
2) ta (271;t'ât - t'at)	kan (140; kân - kân)
3) ta (271;t'ât - t'at)	kuan (157; kwân - kuân)
4) t'a (4;t'â - t'â)	han (139;g'ân - xân)
5) t'a (4;t'â - t'â)	kuan (158;kwân - kuân)
6) ta (317; d'âd - d'âi)	kan (139; kân - kân)
7) ta (317; d'âd - d'âi)	ch'ien(365; ts'ien - ts'ien)
8) t'a (677; d'ep - d'âp)	ch'ien(365; ts'ien - ts'ien)
9) t'a (677; d'ep - d'âp)	kan (139; kân - kân)

Bu seride No. 1-2 herkesçe Türk unvanı *Tarkan*'ın transkripsyonu olarak kabul edilmiştir. No. 3 de bir Türk unvanıdır ve Tarkan'ın transkripsyonu olarak kabul edilmelidir. Burada Çinlilerin son hece için kullandıkları işaretin "*khan*,, kelimesi için kul-

landıkları işaret ile aynı olma çok mühimdir; demek ki son hece uzun olmuş olacak, Tarkan unvanının Tar-khan olarak kabul edilip edilemeyeceği sualı sorulabilir; burada Tar, tarım ve tarla, yani ekilmiş toprak ile ilgili olabilir.

Aşağıdaki kelimelerde No. 7-8 de son heceler göze çarpmaktadır. ch'ien için kullanılan işaret kan için kullanılan kelimeye çok benzemektedir ki ufak bir dikkatsizlik yazıda bir hata işlenmesine sebebiyet verebilir. Bundan başka ch'ien işareti yabancı kelimelerde hiç kullanılmamaktadır; nihayet No. 9 onun normal şekildeki varyantı olarak geçmektedir. Bunun için No. 7-8 deki son heceyi kan'a çevirmekte haklı olunabilir.

Bundan No. 1-9 daki bütün kelimelerin *Tarkan* ünvanının transkripsyonu olabileceği neticesine varılabilir.

Ayrı ayrı adlar hakkında şunlar söylenebilir:

No. 4 Juan-juan'ların bir hükümdarının ünvanıdır (Wei-shu 103: 2130 d). Bu kelime "devam ettirici,, anlamına gelmektedir ve "togan,, gibi bir kelime ile de ilgili olabilir. Buna rağmen bu kelime ile "tarkan,, kast edilmesi kuvvetle muhtemeldir.

No. 5 Toba Hsi T'a-kuan'ın adıdır, bu Çin kiral rütbesinde olan meşhur bir başkumandanın oğludur (Wei-shu 29: 1970 d). Takriben 450 lerde yaşamıştır.

No. 6 bir Juan-juan, A Ta-kan'ın adıdır; bu 470 de sonra Tobalara teslim olan bir şef muavinidir (Wei-shu 7a: 1916 b). Ch'iu Ta-kan adında bir Toba da adı taşımakta idi (Wei-shu 10: 1928 c), bu 529 da güney Çinliler tarafından esir edilmişti. Bunun hakkında fazla bir şey bilinmiyor.

No. 9 399 da yüksek bir memur (vâli) olarak ölen bir Toba Feng Ta-kan'ın adıdır (Wei-shu 2: 1907 a). Bundan başka bir Hsiung-nu Su Ta-kan da bu adı taşımaktadır (Wei-shu 2: 1907 b ve 30: 1973 a). Bu eskiden Shan-yü'lerin yetiştikleri en asil aileye mensuptu. 443 de Juan-juan'lara karşı savaştı.

No. 7 Bir Toba'nın, Lai Ta-ch'ien (Wei-shu 30: 1973a-b), adıdır. Bu meşhur bir Toba ailesine mensuptur. Bu bir av esnasında imparatorun karşısında bir kaplan vurmakla bilhassa temayüz etmiştir. Bir çok savaflara iştirak etmiş, yüksek memuriyetlere girmiş ve kont ünvanını almıştır. 432 den sonra ölmüştür.

No. 8 Yü Ta-ch'ien (55; 2011a) adlı bir Toba'nın adıdır. Bunun hakkında maalesef hiç birşey bilinmiyor.

Eğer şüpheli halleri bir tarafa bırakacak olursak zikredilen şahısların bir çoğunun rütbelerinin Türk ünvanı olarak *Tarkan* ile ifade edilebileceklerini tesbit etmemiz icap edecektir. Hiç birisi doğrudan doğruya imparatorun ailesine mensup değildir (No. 9 esaş kabileden zorla ayrılan imparator ailesinin bir koluna mensuptur). Böylece *Tarkan* ünvanının takriben M. S. 400 denberi tevsik edildiği iddiası yanlış olmayabilir.

İlk hecesi aynı olan *Tardu* ünvanına da temas etmek istiyorum. Aşağıdaki adları sıralayabiliriz :

1) ta(271;t'ât - t'at)	tu(801;d'âg - d'uo)
2) ta)271;t'ât - t'at)	t'ou(118;d'u - d'eu)
3) ta(317;dâd - d'âi)	t'ou(118;d'u - d'eu)
4) t'a(628;d'âp - d'âp)	tun(427;twen - tuen)

Burada No. 1 T'u-chüeh'lerin (Wei-shu 102:2129c) bir Khan'larının ünvanıdır, bunu Chavannes de zikretmektedir.

No. 2 yi Chavannes T'u-chüeh'lerde *Tardu* olarak tefsir ediyor, fakat bu kelime bir Toba'nın adı, Hsieh Ta-t'ou, olarak daha önce geçmektedir (Wei-shu 44:2000c). Bu 380 de Toba'ların tabiiyeti altına giren bir kabile reisi idi. İmparator ona saygı nişanesi olarak karısına hediye etti.

No. 3: İmparator ailesine mensup bir Toba'nın adıdır (Yüan Ta-t'ou, Wei-shu 14: 1937d), bir imparatorun doğruya doğruya halefidir, 5 inci yüzyılda yüksek rütbede bulunmuştur.

No. 4: Şüphelidir. Sonraki -n hayreti mücip olmamalıdır. Buna rağmen *Tardu* ünvanının kastedilip edilmediği meselesini açık bırakmalıdır. Sadece T'a-tun adı verilen bu adam M. S. 2 inci yüzyılın sonlarında yaşamış olan meşhur bir Hsiung-nu şefidir (Wei-shu 1: 1903c). Vazifesi ve ehemmiyeti ünvanına uymaktadır.

Mamafi *Tardu* ünvanını 180 de değilse bile 380 de tanınmış olduğunu söyleyebiliriz. İlk işaretin yazılışı yukardaki seride olduğu gibidir. Mevcut olan varyantları da aynıdır. Bu yukardaki seriyi desteklemektedir.

4. Yeh-i-kan ve Mu-i-kan

Şimdiye kadar emin olarak halledemediğim bir gurup ünvan sunmak istiyorum. Bunlar aşağıdakilerdir :

1) yeh (633; diap-iäp)	-i (800; zia-k-ikä)	-kan (139; kân-kân)
2) yeh (640; ngiap-ngiap)	-i (850; diek-iäk)	-kan (139; kân-kân)
3) yeh (47; zia-ia)	-i (800; zia-k-ikä)	-kan (139; kân-kân)
4) yeh (83; dia-ia)	-i (394; iet -iet)	-kan (139; kân-kân)
5) shê (634; diap-ziäp)	-i (800; zia-k-ikä)	-kan (139; kân-kân)
6) shih (586; diep-ziöp)	-i (954; giek-iek)	-chien (249; gian-g'ian)
7) tieh (633; d'iap-d'iep)	-ti (4 ; d'ia - d'i)	-kan (139; kân-kân)
8) shih (961; diek-zi)		-chien (249; gian-g'ian)
9) shih (961; dieg-zi)		-chien (375; tien-ts'ien)
10) shih (686; diep--ziöp)		-yin (450; dien-ien)
11) yeh 633; diap-iäp)		-yen (203; dian-ian)
12) yeh (640; ngiap-ngiap)		-yen (203; dian-ian)

Ben burada *är-khan* yahut *ärk-khan* yahutta *ärik-khan* okunan bir ünvanın verilmiş olduğunu tesbit etmek arzusundayım. Mamafî böyle bir ünvan şimdiye kadar tevsik edilmemiştir.

Demin ele alınan ve Tarkan olarak okunduğu söylenen ünvanın bir varyatında normal iki heceli şekil yerine t'a-i-kan şeklinde de geçtiğini söylemek lâzımdır (399 da Toba'lara teslim olan K'u-i'-lerin Hsiungnu kabilesinin bir kabile reisinin adı; Wei-shu 2:1907a), demek ki burada aynı kelimenin başka şekli olan Tark-khan yahut *Tarik-khan* çıkarmak lâzımdır.

Bu adları taşıyanlar aşağıdaki şahıslardır:

No. 1: Bu adı taşıyan demin zikredilen ve 339 da teslim olan Hsiung-nu dur. O bir kabile reisi idi.

No. 2: Bu adın sahibi 391 de Toba'lara teslim olan Dağ-Hunlarının şefi idi (Wei-shu 2: 1905 d).

No. 3: Bu adı taşıyan Hsiung-nu'ların Chieh kabilesi şefi meşhur Shih Lo'nun büyük babasıdır. Shih Lo 4 üncü yüzyılın başlangıcında bir Hun sülâlesi kurmuştur (Wei-shu 95: 2105 db). Demek ki Yeh-i-kan 3 üncü yüzyılda yaşamış olacaktır.

No. 4: Bu adı taşıyan, normal olarak Yeh-kan denir. Doğu Toba kabilesinin büyüğüdür. Babası bir Toba kiralıçesinin babasıdır (Wei-shu 13: 1934 a ve 83: 2083 c). 380 den önce yaşamıştır.

No. 5: Bu adı taşıyan (Hun?) Yü-wen kabilesinden bir büyüğüdür, bu 393 de Mu-jung-gurubunun Hsien-pi'leri tarafından katledilmiştir (Wei-shu 103: 2131 da). Yü-wen kâbilesi de, sülâlelerin meydana geldiği, bir hükümdar kabilesidir.

No. 6: İlk Toba imparatorlarından birinin adıdır (Wei-shu 1: 1904 c). 4 üncü yüzyılın başlangıcında yaşamış olacaktır.

No. 7: Tölös'lerden, çok bilinmeyen bir adam, 450 den sonra yaşamıştır. Kardeşi Toba imparatorun, ağabeysinın yerine kendisinin ölüm cezasını çarptırılmasını teklif etti (87: 2091 a).

No. 8: unvan olarak T'u-chüeh'lerde meşhur (Chavannes).

No. 9: T'u-yü-hun kabilesinin Toba'lardaki elçisinin adıdır, bu 481 de zikredilmektedir (Wei-shu 101:2125 d).

No. 10: 420 lerde yaşayan Ch'i-fu'ların Hun hükümdar ailesinden bir hükümdarın amcasıdır (Wei-shu 99: 2121 da).

No. 11: Takriben 300 lerde icrayı hükmeden T'u-yü-hun hükümdarının adıdır (Wei-shu 101: 2125 ba).

No. 12: Toba imparatoru tarafından Yü Yüeh'e çevrilen Yü Yeh-yen'in adıdır. Yüksek bir general olarak bilhassa Hun'lara karşı bir çok savaşlar vermiştir, 407 de öldürülmüştür (Wei-shu 28: 1969 ab ve 2: 1905 a).

Emin olmıyan olayları (No. 7, 9, 12) bir tarafa bırakacak olursak önümüzde kabile yahut kabile guruplarının şeflerine verilen bir ünvanın bulunduğundan emin olabiliriz. Ünvan takriben M. S. 300 denberi tevsik edilmektedir.

Bu ünvana, ses bakımından çok yakın olan başka bir ünvan vardır; bunun için aşağıdaki vesikaları gösterebilirim:

- 1) mu (1212; muk-muk) -i (850: diek - iäk) -kan (139; kân-kân)
- 2) mu (1212; muk-muk) -han (139; g'ân-xân)
- 3) mo (492; mwet-muet) -i (800; ziaik - iäk) -kan (139; kân-kân)
- 4) mu (1212; muk-muk) -yen (203; dian-ian)
- 5) mu (1037; miök - miuk) -chien (249; gian-g'ian)
- 6) mo (802; mâg - muo) -kan (139; kân-kân)

Bundan önceki ünvanlara muvazi olarak, burada *Burhan* kelimesinin bahis mevzuu olduğunu ileri sürmek isterim. Vaki bu *Burhan* kelimesi ekseriya *Buddha* kelimesile ilgilendirilir ve bu kelime Çince de başka bir hece (fu yahut fo) ile yazılır, fakat *Buddha*=*Burhan* etimolojisi şüpheli olmaktan da fazladır. *Burhan*'ın bir yerli, orta Asya kelimesi olduğunu kabul etmek icap edecektir.

Bu adları taşıyanlar şunlardı:

No. 1: 401 de Toba'lar tarafından mağlup edilen P'o-to-lan kabilesinin şefi (Wei-shu 2: 1907 b ve 103: 2132 da). Bir defa da asil

bir Toba kabilesi olan Ho-lan'ların şefi olarak da zikredilmektedir (28: 1968 db). Adı No. 3 şeklinde de bir defa geçmektedir (Wei-shu 95: 2106 db). O, Ordos bölgesindeki Mao-tun'un ailesinden bir Hun hükümdarı olan Ho-lien P'o-p'onun damadıdır. M. S. 408 de Mo-i-kan'ı katletmiştir.

No. 2: Bir Türk khan'ının adıdır (Chavannes).

No. 4: Hsien-pi-sülâlesinin kurucusu Mu-jung Hui'nin büyük babasının adıdır (Wei-shu 95:2107ba).

No. 5: 433 denberi icrayı saltanat eden Chü-ch'ü adlı Hun hükümdar ailesinin hükümdarının adıdır (Wei-shu 4a: 1911b). 439 da idam edilmiştir (Wei-shu 105a: 2133db).

No. 6: 524 de bir isyan çıkaran Hun şefi, Ch'i-fu Mo-kan'ın adıdır. (Wei-shu 74: 2066 da). Bundan başka 413 de Tobalar için Tibetlilere karşı savaşan bir kumandanın adıdır. Soyadı Kou idi (Wei-shu 51:2014 ab). Etnik mensubiyeti hakkında bir şey bilinmiyor.

Eğer, No. 6 nın yazılışında da bir az fark edilen şüpheli tarafı bir tarafa bırakacak olursak, ünvanın takriben M. S. 300 denberi tevsik edildiğini isbat edebiliriz.

5. Ch'u-K'o-han

Bu mütalealardan sonra yine esas konuya geçiyorum. Bu adların hepsinde son hece -"kan,, vardır. Çince yazılışından khan ünvanının bahis mevzuu olabileceği iyma edilmektedir; şimdiye kadar ele alınan ünvanlardan bu son hecenin İl-khan yahut ilek-khan'ın, khan ünvanını temsil etmiş olduğu sarihtir; diğer ünvanlarda bu mesele henüz çözülmemiştir. Verilen bazı misallerde son hecenin hakikaten "khan,, manasına geldiği inkâr edilebilirse de bunun 3. yüzyıldan belki de daha bile önce kullanıldığı iddia edilebilir. Ünvan hiç bir zaman genel hükümdar manasına gelmeyip bir kabile grubunun şefini ifade eder. Bu ünvanı taşıyanlardan bazıları büyük-hükümdar ailesile akraba, başkaları bu ailelerin cedleri ve yine başkaları akraba değildiler.

Khan yahut khagan ünvanlarının şimdiye kadar iddia edildiğinden daha önce geçip geçmediği suali sorulabilir. Bende bulunan malzemede iki defa K'u-han adı aşağıda yazıldığı şekilde geçmektedir:

1) k'u (74;k'o - k'uo) -han (139:g'ân - xân)

2) k'u (74;k'o - k,uo) -han (143:g'an - xân)

Her iki yazılışta bilâhare genel olarak kabul edilen khagan (K'o-han) unvanının yazılışına uymaktadır.

No. 1: Yüan K'u-han Toba sarayının üyesidir. Bir av esnasında imparatorun tam önünden geçen bir tavşanı vurduğu için imparator ona altundan yapılmış bir tavşan hediye etti. 5. yüzyılda yaşamıştır (Wei-shu 15: 1939 db-1940 ca).

No. 2: 390 da Toba'lara teslim olan Ho-hsi'lerin Hun kabilesinin bir şefi K'u-han idi (Wei-shu 103: 2132 cb ve 2: 1905 d). Demek ki ikincisi yine bir kabile şefidir. İlk zikredilen vazife ve hal tercemesi bakımından kısım 3 numara 7 de zikredilene çok benzemektedir. Mamafih her ikisinin de rütbeleri çok yüksek değildi. Bunlara rağmen bunlara "khagan,, denilmiş olmasını mümkün görüyorum. Bunun sebebini izah edeceğim.

Shiratori makalesinde (S. 3) K'o-han (=khagan) unvanını ilk defa takriben M. S. 300 lerde T'u-yü-hun kabilesi hakkında verilen bir raporda zikredildiğine işaret etmektedir. O, bu raporu itimada şayan bulmıyor, çünkü o zamanlar T'ü-yü-hun'lar henüz ehemmiyetsiz ufak bir kabile gurubu olup siyasi bir birlik teşkil etmeğe çalışıyorlardı. Böyle yüksek bir ünvan böyle ufak bir kabile reisine verilemezdi. Fakat bazı şeyler Shiratori'nin dikkat nazarından kaçmıştır. Metinde K'o-han kelimesi bulunmayup onun önünde "Ch'u,, kelimesi bulunmaktadır.

Ch'u-k'o-han terkibi Çin'ce metinde "Başüstüne, imparatorum!,, olarak tercüme edilmektedir. Fakat bu Çin'ce tercüme orijinal metne girmiştir; cümle girişten sonra devam etmektedir. Bunun için "Ch'u,, kelimesinin bir tasdik hecesi olduğunu kabul etmeğe lüzum yoktur; bu normal olarak Çinli'lerde hiç kullanılmadığından "Ch'u,, kelimesinin, ünvana ait olduğu kabul edilebilir.

Bu teoriyi aşağıdaki sebeplerden dolayı ileri sürdüm:

Juan-juan'ların K'o-han (khagan) denilen ikinci hükümdarı, (bunu da Shiratori yine gözden kaçırmış) kendisine K'o-han değil "Ch'u-k'o-han,, demiştir (Wei-shu 103: 2130 ca). Çin'ce metin burada da *Ch'u*-nun "başüstüne,, anlamına geldiğini söyler. Juan-juan'ların bu khanı 464 de ölmüştür. Takriben 444 de khagan olmuştur (Wei-shu 4b: 1913 c'ye bkz). Bir de khagan'ın kendisine "başüstüne-khagan,, ünvanını seçmesi mantıkan imkânsızdır.

Mamafi “çü,, kelimesi, ki mana itibariyle buna çok yakındır, ile Kaşgari'ye işaret etmek isterim; bundan başka Orhon-yazıtlarındaki tanrılara yapılan hitaplarda geçen “çök,, kelimesi de hatıra gelebilir.

İlk önce her iki halde *khagan ünvanının bütün bozkır kabilelerinin hükümdarının ünvanı olarak geçmediğini*, fakat bu ünvanın mürekkep bir ünvanın son hecesi olduğu ve tıpkı bundan önceki misallerde olduğu gibi, kabilelerden müteşkil bir gurubun hükümdarı manasına geldiğini *kabul etmek lâzımdır*. T'u-yü-hun'lara Ch'u-khagan'ın yukarda kısım 2 de İlek-khan olarak zikredilen T'u-yü-hun'ların İ-lo-han'ının oğlunun olması enteresandır. Zaten T'u-yü-hun'ların Hsien-pi ve Juan-juan'larla aynı ünvanları kullanmaktadırlar, meselâ bir T'u-yü-hun'un adı da “Shih-yin,, dir (tıpkı kısım 4 No. 10 da yazıldığı gibi). Buna benzer başka bir misal daha aşağıda vereceğim.

Ch'u-k'o-han'da bir “Çur-khagan,, terkihi hatıra gelebilir. Fakat meşhur ünvan Çur şimdiye kadar yalnız *son* hece olarak geçmiştir. Hiç bir zaman bir ünvanın ilk kısmı olarak geçmemiştir. Maa-lesef çur kelimesinin mânası da bilinmiyor. Bu meseleye daha yakından temas etmeden mukayese için lâzım olan malzemeyi bir az daha genişletmek istiyorum:

- 1) Ch'u (85; t'io-ts'iwo) -khagan
- 2) Ch'u (85; t'io-ts'iwo) -lo (6; lâ-lâ) -khagan
- 3) Ch'u (85; t'io-ts'iwo) -lo (6; lâ-lâ) -hou (113; gu-xeu)
- 4) Shu (127; diu-ziu) -lo (766; glâk-lâk) -kan (139; kân-kân)
- 5) Shu (1224; diuk-ziwok) -lo (766; glâk-lâk) -chih (864; tieg-tsie)
- 6) Shu (128; diu-ziu) -lo (6; lâ-lâ)
- 7) Shou (1085; diog-zieu)-lo (766; glâk-lâk) -kan (139; kân-kân)
- 8) Jo (777; niak-nziak) -lo (766; glâk-lâk) -hui (569; g'wer-xuâi)
- 9) Shih (?795; diak-ziäk) -lo (766; glâk-lâk) -hou (113; gu-xeu)

Bunlardan No. 1 bizim başlayacağımız ünvanıdır. No. 2 ve No. 3 Türklerde khanların adları yani khanların ünvanlarıdır (E. Chavannes'e bkz.)

No. 4 405 de tahta çıkan T'u-yü-hun'ların bir hükümdarının adı (Wei-shu 101: 2125 bb); bu adla Hsien-pi'lerin T'u-ho ailesinin bir eski hükümdarının adı karşılaştırılmalıdır (Wei-shu 101: 2125ab-ba). Bu kelimedeki son işaret üzerinde daha görüşülecektir. İlk işaret yazılışına göre gurup 995'e ait gibi görünüyorsa da Karlgren

tarafından gurup 777'ye konulmaktadır. Eger gurup 995'e konulacak olursa eski talaffuzu giug-jieu olacak ve bu sıranın diğer sedalarına daha yakın olacaktı. Ben böyle bir değişmeği tamamen haklı buluyorum. Aynı değişmeğin No. 9 da da yapıldığını zannediyorum. Burada birinci işaret yazılışı itibarile 995'e çok benzediğinden bu işaretin yanlış yazıldığını kabul ediyorum. No. 9, 485 de yaşamış olan Juan-juan'ların bir vezirin adıdır (Wei-shu 103: 2130 cb.) Bu işaretin son hecesinden ilerde bahsedilecektir. Burada yine Hsien-pilerin, T'u-yü-hun ve Juan'juan-lardaki adlarda benzerlikler dikkat nazarını çekmektedir.

No. 5: 417 de Toba'lar tarafından mağlûp edilen Türk Ting-ling'lerinin şeflerinden birinin adıdır (Wei-shu 3: 1909 a). Burada son hece -ci olarak tefsir edilebilir.

No. 6: Ch'i-fu'ların Hun hükümdar ailesinden bir prensin adı; takriben 420 lerde yaşamış olarak (Wei-shu 99: 2121 da).

No. 7: Ordos bölgesinde bir kabile şefinin adı. Bunun bütün adı Wan-shih Shou - lo - kan idi. 530 da Toba'lara karşı ayaklanmıştı (Wei-shu 75: 2070 ba ve 80: 2081 aa). Bu ad kısaltılmış olarak Toba'ların imparator ailesi Yüan Shou-lo da geçer (Wei-shu 15: 1939 db), bunun hakkında başka bir şey bilinmiyor.

Şüphesiz ki buna en yakın olan kelime "çur,, değil "çura,, yahut "çör,, olacaktır, fakat böyle bir kelime şimdiye kadar tevsik edilmemiştir. Yukarıda bahsettiğimiz Çince tefsiri, mâna bakımından kabul edilemez; burada bir halk etimolojisi bahis mevzuu olacak. Orhon yazıtlarında "çülük,, (=perişanlaşmak) mânasına gelen bir kelime geçmektedir, bu seda itibarile benzemekte ise de mâna bakımından benzememektedir. Fakat belki bu ünvan "çöl,, yahut "çöllük,, ün transkripsyonu olabilir, yani "çöl khan'ı,, mânasına gelebilir. Bu şu bakımdan mümkündür, çünkü ilk Toba hükümdarı kendisine "Sha-mo-han,, derdi (bkz. Shiratori, S. 2). Burada "han,, =khan dır, Shamo ise "çöl,, mânasına gelen bir Çince kelimedir. Hsien-pi'ler gibi Toba'ların da bir Tunguz kavmi olduklarını farz eden Shiratori, bu kelimeyi Mançu dilinde "Saborgan,, olarak tefsir etmek istiyor. Bu mümkün görülmemektedir. "Sha-mo,, yazmak için kullanılan yazı işaretleri, başka yerde yabancı kelimeler için kullanılmayan işaretlerdir. Burada münakaşa edilen ünvanın "çöl-khan,, yahut "çöllük-khan' mânasına geldiğini kabul edersek o zaman Toba'lardaki bu ünvanı Hsien - pi yahut T'u - yü - hun'ların

eski hükümdarlarında, yukarıda başka ünvanlarda müşahede ettiğimiz gibi bulacaktık. "Sha-mo-han,, takriben M. S. 260 larda yaşadığı için bu ünvan o zamanlardanberi tesvik edilmektedir. Müşahede edilen bütün ünvanların arasında muayyen bir derunî bağ da vardır : Memleketin khanı (*ilek-khan*); tarla khanı (*tar-khan*); çöl khanı (*çöl-khan*). Burada teklif edilen tefsirlerin farazî olduklarını bildiğim hslde bunlarda yine bir mâna vardır. Türkologların bu meseleyi kendi tetkik sahalarından ele alıp münakaşa etmeğe devam etmelerini ümit ediyorum.

Mamafi, *khan* yahut *khagan* ünvanının ilk defa geçtiğinden Shiratorinin de emin olduğu hallerde, bu ünvan yalnız başına verilmeyip mürekkep bir ünvan olarak geçer ve bu ünvan çöl kavimlerinin genel hükümdarını ifade etmeyip yalnız bir kısım hükümdarını ifade etmektedir.

6. Hsiung-nu ve Toba dilleri

Burada müşahede edilen bütün ad-serilerinde seda varyasyonları geçmektedir. Bu bilhassa bizim "khan,, ile verdiğimiz son hecede açıkca görülmektedir. Bunun hakkında söylenecek bir kaç söz daha vardır. Son kelimedeki varyantlar 3 guruba ayrılmaktadırlar :

a) "kan,, yerine "hou,, gelmektedir. İlk tefsir imkânı "hou,, nun bir yabancı sedanın transkripsyonu olmayup "kont,, mânasına gelen Çince bir kelimenin olmasıdır. Zikredilen bazı hallerde bunun böyle olmasını mümkün görüyorum. Bunun da kaşbir tefsiri de ilerde verilecektir.

b) "kan,, yerine "chih,, gelmektedir. "chih,, Türkçe son hece "-çi,, 'nin ideal transkripsyonudur. Bu son hece *hiç bir zaman* Toba, Hsien-pi yahut Juan-juan'larda geçmemekte yalnız Türk olduklarını katiyetle isbat eden kavimlerde geçmektedir. "-ci,, hecesi Toba dilinde daima "-cın,, yahut "-cen,, olur. Misaller : (burada eski telaffuzlarını vermekten sarfınazar ediyoruz) pi-tê-*chen*== Bitiğçi, evrak kâtibi ; k'o-p'u- *chen*==kapıcı, kapu bekçisi ; hsien-*chen*== hancı, postanın geçtiği yollardaki istasyon binalarını idare eden adam ; a- *chen*==ahçı, imparatorun ahçısı (bu münakaşada kelime köklerinin asıl Türkçe olup olmadıkları bir

rol oynamamaktadır, yalnız, yalnız *son* hece'nin teşekkülü nazarı itibare alınmaktadır).

c) "kan,, yerine "yü,, gelmektedir. Bu kelimeleri karıştırmak o kadar umumî bir mahiyet almıştır ki "kan,, yazılan bütün hallerde "yü,, de kullanılmış olabilir. Her iki işaret birbirine o kadar benzemektedir ki ancak çok itina ile yazdıkları zaman birbirlerinden ayrılmaktadırlar.

Fakat şayet burada zikredilen hallerde "yü,, doğru imlâ olsaydı o zaman -yü'nün transkripsyonu için bir defa da aynı sedayı veren başka bir kelimenin de kullanılacağı beklenebilirdi. Demek ki doğru imlânın "kan,, olduğu iddia olunabilir, çünkü bundan başka normal yazı işareti "kan,, için, sıralarımızın gösterdiği gibi, başka imlâlar da tevsik edilmiştir.

Fakat buna rağmen aşağıdakilere işaret etmek lâzımdır. Elimde bulunan isim-malzemesi orta Asyanın bütün çöl kavimlerinin aynı dili konuşmadıklarını göstermiştir. Sonraki sedalar için şimdiye kadar şu kaideleri tesbit edebildim:

- a) Hsiung-nu'lar şu son sedaları tercih ediyorlar (modern okunuşu): -yü, -ku, -hou
- b) Hsien-pi'ler şunları tercih ediyorlar: -yen, -lin, -lien, -kui (hui)
- c) Toba'ların tercih ettikleri: -ling, -chen, -ken, -kan, -han, -chüan, -lo, -t'u

d) Juan-juan'ların tercih ettikleri: -pa, -fa, t'i. Mamafi bilhassa Moğolcaya uyan bu sonuncu sedalar Juan-juan-devletinin son devirlerinde sarıh olmaktadır. İlk zamanlarda dil Hsien-pi'lerine daha yakındır.

Eski Hsiung-nu adlarında son seda "kan,, *hiç bir zaman geçmemektedir*. Buna mukabil sonseda -yü bir çok misallerde görüldüğü gibi bir çok varyantlarla kavim adlarında, yer adlarında ve alet ve edevat adlarında geçmektedir. Bazı hallerde bu son hece modern -ci (-cü) ye tekabül eder gibi görülmektedir, fakat yine başka hallerde bu mâna itibarile imkânsız görülmektedir.

M. S. 4 üncü yüzyıla kadar bile çöl kavimlerinin en yüksek hükümdarına verilen ad ve Hsiung-nu ünvanı "Shan-yü,, deki birinci işaretin imlâsının değişebileceği fakat ikincisinin değişemeyeceği Çinliler tarafından bile işaret edilmektedir. Bunun için ikinci işaretin mânası khan gibi olan bir nevi ünvan olacaktır

(Franke, Geschichte III, 179 ye bkz.). Bunu isbat etmek için henüz Hsiung-nu dilindeki bilgimiz yetişmemektedir. Fakat bu nazariyeyi kuvvetlendirmek için şöyle söyleyebiliriz: Hsiung-nu kelimelerinde -kan hecesi khan ünvanının imlâsı için kullanılmamaktadır. Eğer Hsiung-nu dilinde khan gibi bir ünvan var idise, o zaman bunun başka ve muhtemel olarak -yü yahut -hou olarak yazılmış olduğunu kabul etmek icap edecektir. Zaten bunun için khan ve akra-ba ünvanların münakaşasında hiç bir zaman M. S. 250 den sonraki devire geçmiyoruz, çünkü bu devirden önce Hsiung-nu dili genel olarak hâkim olan dildi.

7. Ötüken, Sairam, Ala, Kurç

Konumuza son verirken bir kaç münferit kelime daha ele alalım. Uygurların *Ötüken* adında, mukaddes dağları vardır. Bu muhtelif tarzlarda yazılmış olarak geçmektedir.

- 1) Wu (61; o - uo) -tê (919; tek - tek) -chien(249; kian - kian)
- 2) Wu (61; o - uo) -tê (919; tek - tek) -chien(249; g'ian - g'ian)
- 3) Wu (61; o - uo) -kan (139; kân - kân)
- 4) T'ê (961; d'ek - d'ek) -chien(249; g'ian - g'ian)
- 5) Wu (1204; uk-uk) - ti (4; d'ia - d'i) -chien(249; kian - kian)
- 6) Hu (503; miwet-miuet) -ti (4; d'ia - d'i) -yen (203; dian - iân)
- 7) Yü (98; giwo - jiu) -chien(249;g'ian - g'ian)
- 8) Yü (61; o - uo) -tu(45, to - tuo) -chin (443; kien - kien)
- 9) Yü (495; iwet - iuet) -tu(103 1; tók-tuok)-chün(458;kiwen-kiuen)

Bu seride No. 1 - 2 Ötüken dağının normal transkripsyonlarıdır. No. 9 Ötüken dağının bulunmuş olması icabeden bir havallide bir dağın adı olarak geçmektedir. (T'ang-shu 217b; de Groot, Hunnen S. 181). de Groot tefsir olarak " Orhon ,, u teklif ediyor. Fakat bu dil bakımından imkânsızdır. Neticede No. 8 öncekilerden daha eskidir (Chou-shu 50 de tevsik edilmiş, de Groot S. 181); burada aynı dağ bahis mevzuudur. Mamafih bu vesika asıl Uygurların henüz orada almadıkları bir zamana aittir.

No. 3 kısaltma olarak kabul edilebilir. Erh Wu-kan adında bir Toba'nın adıdır; bu başkumandan, nazır ve kont olarak 450 lerde zikredilmiştir (Wei - shu 46: 1913 c).

No. 4 bir Uygur şefinin adıdır (Chavannes). Bu ad Ötüken'in bir kısaltması olabildiği gidi khan'ın oğullarına ve kardeşlerine

verilen “ *Tegin* „ ünvanının transkripsyonu olabilir; mamafih tegin unvanı başka türlü de yazılabilir.

No. 5 390 de Toba'lara teslim olan Ho-t'u-lin kabile şefinin adıdır (Wei-shu 104: 2132cb.) Bu kelime Juan-juan'ların bir şef muavini-nin taşıdığı No. 6 ya çok yakındır (Wei-shu 103: 2130 ab). Bu 414 de Juan-juan'ların khan'ına karşı tahrikâtta bulunuyordu. Belki buna benzer bir şekilde yazılan kabile adı, Hu-ti-kan'ı da nazarı itibara alabiliriz; bu Toba'ların bir kabilesini adıdır.

No. 7 âsil bir aile olan Erh-chu'dan bir Toba'nın adıdır (Wei-shu 74: 2066 cb); kabile şefi olup 385 lerde Toba imparatoru ile beraber çalışmıştır.

Demek ki şöyle söyleyebiliriz: *Ötüken dağı* Uygur devrinden önce mukaddes bir dağdı; dağ adının *şahıs adı* olarak da kullanılmış olması muhtemeldir.

Buna benzer bir hali başka bir dağ adında da görüyoruz.

1) Ch'i (553;g'ier -g'ji)	-lien (213; lian-liän)
2) Ch'i (952;kieg-kji)	-lien (213; lian-liän)
3) Ch'i (552;kier -kiei)	-lo (766; glâk-lâk)
4) Shih (866; dieg -zie)	-lien (213; lian-liän)
5) Shih (961; dieg -zi)	-lo(6; lâ-lâ) -man(266;mwân-muân)
6) Chê (287; tiat -tsiät)	-lo(6; lâ-lâ) -man(266;mwân-muân)

Buradaki son iki imlâ, eski Türk tarihinde bir çok defalar rol oynamış olan bir dağın transkripsyonudur; bu kelimenin “*Kiloman*„ okunması teklif edilmiştir; baştaki “k„ vakıa No. 1-3'e uyabilir, fakat No. 5-6 ya güç uymaktadır. Bir metin (Ta-ch'ing I-t'ung-chih eski vesikalara dayanarak) bu dağın eski Ch'i-lien (No. 1) ile aynı olduğunu ve mânasında da *gök dağı* olduğunu yazmaktadır. “Lokalkulturen im alten China„ (cilt 1) adlı kitabımda göstermiş olduğum daha başka metinler burada üzerinde bir gölün teşekkül ettiği dağların bahis mevzuu olduğunu söylerler. Böyle göllere Çin'cede “gökgölü„ derler; çünkü bunlar sularını gökten alırlar. Bu dağ (No. 1) Hunların milâttan önce bile bildikleri bir dağdır (de Groot, s. 123). Doğu ve orta Asya'nın muhtelif bölgelerinde böyle bir çok dağlar vardır, No. 3 Hsiung-nu'larda da geçen bir dağ silsilesinin adıdır (de Groot, s. 182), No. 2 ve No. 4 Toba *kabilelerinin* adlarıdır; bunlar adlarını bu dağdan almışlardır.

Şimdi Bretschneider (Mediaeval Researches I, 69) bir metinde bir "gökgölü,, nden bahsediyorki bu hacı Ch'ang-ch'un'un (Moğollar devrinde) seyahat ettiği yolun üzerinde bulunuyordu, ve bunun yerli dilinde adı "sairam,, idi. Bu, No. 4-6 nın transkripsiyonu olarak alınabilir. No. 1-3 ün de daha ziyade "kerem,, olacağı beklenebilir. Bunun için bu dağın yerli adile kabile adının sonraki zamanlarda "sairam,, gibi olduğu, daha eski zamanlarda ise lehçe bakımından ayrıldığını söylememiz icap eder.

Bir kabilenin bir dağ adı aldığını gösteren başka bir misal :

1) Ho (15; g'â-xâ)	-lan (185; glân-lân)
2) O (312; ât-ât)	-lo (6; la-lâ) -chih (865; tieg-tsie)

No. 2 Basml'e yakın olan bir kabiledir, ve bundan zaten "Çin'in şimal komşuları,, (S. 65) de bahsetmiştim. Kabilenin adı tercüme edilmiş olarak da geçmektedir, o zaman "Po-ma=alaca atlar,, manasına gelir. Bu ad "alaca,, olarak tefsir edilmelidir. Bunda son hece meşhur chihidir.

No. 1 Ordos bölgesinin kenarında bulunan bir dağın adından ismini alan bir Toba kabilesidir. Dağ bugün bile Alaşan adını taşımaktadır. Demek ki bu Toba kabilesinin adı da "ala,, idi ve manası "alacalılar,, yani (alaca atları olan insanlar) demektir.

Başka bir kabileye de dikkat nazarını çekmek isterim. T'ang devrinde en büyük isyanları idare eden, Ko-shu Han adında bir adamdı. Adından da anlaşıldığı gibi Ko-shu kabilesinden idi; her ne kadar Çinliler adının son kısmını özadı olarak kabul ediyorlarsa da bence khan olarak da anlaşılabilir. Ko-shu kabilesi Turgeşlerin bir tâli kabilesidir (Chavannes, Documents, s. 35).

Kitan devletinde, kuzey Mançurya'da yerleştirilen ve hayatını demirci olarak kazanan bir köle kabile vardı (Liao-shih 33 ve T'oung-pao, cilt 35, s. 34). Bunun adı Ho-shu idi; bunun tâli bir şekli Ko-shu idi. Eski talaffuzları şöyledir :

1) Ko (1; kâ-kâ)	-shu (83; sio-siwo)
2) Ho (313; g'ât-xât)	-shu (497; d'iwet-dz'iuet)
3) Ko (313; kat-kât)	-shu (497; d'iwet-dz'iuet)
4) K'a (15;? ka-ka)	-sha (16; sa-sa)

No. 1 T'ang devrinin kabile adıdır. No. 2-3 Kitan devrinde kabile adıdır, No. 4 Kırgızların istihsal ettikleri ve kılıç yapmağa mahsus iyi çins bir demirin adıdır (Hsin-T'ang-shu 217 b: 4132 bb). Bu kelime Divan-i Lugat-it Türk'de zikredilen "Kurç,, çelik keli-

mesile karşılaştırılabilir (Besim Atalay IV, 380), mamafi esas şekli bir az farklı olmuş olacak. Bir Çin metninde bir adamın bir "Koshu-topuzu,, taşıdığından bahsetmesi enteresandır (San-shui hsiao-tu = T'P'KCh 366=cilt 29, 42 b). Şimdiye kadar izah edilmeyen bu tabirle yalnız bir demir topuz kast edilmiş olabilir.

8. Buku.

Prof. F. Köprülü 12. yüzyıldanberi mevcudiyetini tevsik ettiği bir "Buku,, ünvanına işaret etmişti (Belleten No. 26, s. 232). 10. yüzyılda Türk Sha-t'o'larında bir "T'ung-lo P'u-ku,, zikredilmektedir (Chiu Wu-tai-shih 25: 4230 a). Burada bir "Tongça Buku,, bahis mevzuudur. Eskiden P'u-ku Huai-en adında bir adam vardı, bu 765 de ölmüştür (T'an-shih-lu= T' P' KCh 176=cilt 14, 8 b ve K'un-hsüeh chih-wen 14, 12 b ve O. Franke Geschichte II, 458). Bu 603 de tabiiyet altına giren bir kabileye mensuptu (Chavannes, Documents s. 50). Bu kabile Tölös kabilelerinden idi (Bulletin Academia Sinica VII, 61). Fakat bu ad ünvan olarak M. S. 300 de ortaya çıkmakta ve zamanımızakadar kalan yegâne mükellemel Hsiung'nu dilindeki cümlede geçmektedir (Chin-shu 95: 1331 c'de). Bu ünvanın geçtiği eski telaffuzların üç türlü imlâsı aşağıda gösterilmiştir:

- 1) P'u (1211; b'uk - b'uk) -ku (49; ko -kuo)
- 2) P'u (1211; b'uk - b'uk) -ku (486; kwet-kuet)
- 3) P'u (1211; b'uk - b'uk) -ku (1202; kuk -kuk)

No. 3 en eski şeklidir. Bu ünvan Chavannes (Documents) de zikredilen P'u-ku-chen nehri olabilir, belki de Toba devrinde bir çok defalar zikrolunan Pu-ku-lü yer adı ile ilgili olabilir (Wei-shu 32: 19'6 c ve 38: 1987 c).

"Tonga,, ünvanı yalnız (Divan-i lugat-it Türk'de, Besim Atalay IV, 855. demin 10 yüzyılda zikredilen kelime de değil fakat daha önce (a'nı imlâ ile) bir Tölös-kabilesinin adı olarak geçmektedir. (Bull. Academia Sinica VII, 560 ve 549). Belki aynı ünvan bir khan'ın ünvanı olan "Tung-o-shê,, = *Tonga* - şad,, da bulunmaktadır (Chavannes, Documents). Şimdiye kadar T'u-chüeh-devrinden önceki zamanlar için tevsik edilmemiştir.

EINIGE ALTTÜRKISCHE TITEL.

(ZUSAMMENFASSUNG)

Der Aufsatz versucht nachzuweisen, dass der Titel "Khan,, oder "Khagan,, nicht erst zu der Zeit auftritt, die Shiratori in seinem bekannten Aufsatz (Tôyô Bunko Nr. 1) dafür angesetzt hat, sondern dass dieser Titel bereits viel früher auftritt, und zwar als ein Teilstück von anderen Titeln. Der Titel Khan bedeutete zuerst auch nicht "Allgemeinherrscher der Steppenvölker,, , sondern bezeichnete einen Teilherrscher, einen Führer einer Stammesliga.

Abschnitt 2 beschäftigt sich mit einem Titel, der als "Il-khan,, oder "Ilek-khan,, gedeutet wird. Die Namensserie enthält die heutigen Aussprachen, dahinter die Nummer nach B. Karlgren's "Grammata Serica,, und die alten und mittelalterlichen Aussprachen (in der Form, die drucktechnisch darstellbar war). Diese Titel, meist als Teile von Namen, treten in einem grossen, von mir gesammelten Namen- und Stammesnamen-Material aus dem 3.-8. Jahrhundert auf. Die Quellenbelege für diese Namen folgen in den Zeilen hinter der Namensserie, gegeben nach der K'ai-ming - Ausgabe der Annalen.

Abschnitt 3 behandelt einen Titel, der früher bekannt war, Tarkan; jedoch wird die Vermutung aufgestellt, dieser Titel könnte auf ein älteres Tar-khan zurückgehen, wobei "tar,, mit den türkischen Worten, die "bebautes Land,, oder "Feld,, bezeichnen (tarın, tarla, u. a.) zusammenhängen kann. Der Titel ist, wie auch der Titel Ilek-khan, viel früher als bisher angenommen nachweisbar tarkan seit etwa 400, Ilek-khan seit etwa 250. Eine Abschweifung beschäftigt sich mit dem Titel Tardu, der ab 380 nachweisbar erscheint.

Abschnitt 4 erschliesst einen Titel, der "är-khan,, oder irk-khan (=ärik-khan) gelautet haben könnte und seit etwa 300 belegbar ist. Seine Bedeutung ist wohl nicht "Menschen - Khan,, (r-khan), sondern hängt wohl auch mit Ausdrücken für bebautes Land zusammen. - Es scheint auch, dass das Wort Burhan, das meist mit "Buddha,, zusammengebracht wird, als Titel benutzt wurde,

und ursprünglich nichts mit Buddha zu tun hatte. Es wäre etwa ab 300 belegbar.

Abschnitt 5 weist nun nach, dass Shiratori's älteste Belege für das Wort Khagan unrichtig ausgelegt sind, indem sowohl der erste Herrscher der T'u-yü-hun, der als Khagan bezeichnet wird, wie auch der zweite, als Khagan bezeichnete Juan-juan-Herrscher gar nicht Khagan heißen, sondern "Ch'u-Khagan,,. Die von den chinesischen Quellen an beiden Stellen in den Text eingeflochtene Erläuterung, Ch'u heiße "Jawohl,, , wird zurückgewiesen als sinnlos. Es wird vielmehr vorgeschlagen, Ch'u als Umschreibung für Çöl oder Çöllük (Wüstenland) aufzufassen. Damit wäre auch der bei den ersten Toba auftretende Titel Sha-mo-Han gedeutet, dessen erster Teil chinesisch ist (Wüste), dessen zweiter Teil den bekannten Titel darstellt. Es wäre also ein Titel Çöl-khan für die Zeit um 300 nachweisbar.

Abschnitt 6 beschäftigt sich mit der Frage, dass die Endsilbe, die den Titel «Khan» wiedergeben soll, gelegentlich in der Schreibung "yü,, oder "hou,, auftritt. Nachdem gezeigt ist, dass das Fehlen von Schreibvarianten für "yü,, (die an sich möglich sind!) darauf hinweist, dass dieses "yü,, wohl eine Fehlschreibung für "kan,, ist, und dass das "hou,, in manchen Fällen der chinesische Titel "Hou (Graf),, sein kann, wird bemerkt, dass die alte Hsiung-nu-Sprache den Auslaut "kan,, überhaupt nicht kannte; Hsiung-nu-Worte enden vorzugsweise auf -yü, -ku, -hou, während Hsien-pi die Auslaute -yen, -lin, -lien und -kui (hui) benutzen, die Toba -ling, -chen, -ken, -kan, -han, -chüan, -lo, -t'u; die Juan-juan in ihrer späteren Epoche (in der ersten ist ihre Sprache der der Hsien-pi und Toba sehr ähnlich, erst später wird sie mongolisiert) -pa, -fa, -t'i. Es wird gezeigt, dass das auslautende türkische -ci oder -cü (der Mann, der sich mit... beschäftigt) zwar bei als rein türkisch erkannten Völkern, wie den Ting-ling, auftritt, aber bei den Toba z. B. nie auftritt, sondern durch ein -chen ersetzt wird.

Danach erscheint es möglich, dass im Hsiung-nu-Titel "Shan-yü,, das -yü dieselbe Funktion hat wie das -kan (Khan) in den späteren Titeln.

Abschnitt 7 zeigt, dass manche Bergnamen, wie Ötüken und Ch'i-lien (Sairam), sowie noch Ala (im Bergnamen Alaşan) auch als Personennamen auftreten können. Stammesnamen kön-

nen sich ebenfalls von Bergnamen ableiten oder mit diesen zusammenhängen.

Der Stammesname Ko-shu, zu dem der bekannte Rebell der T'ang-Zeit, Ko-shu Han gehörte, hängt mit dem alttürkischen Wort "kurç," für "Stahl," zusammen. Abschnitt 8 weist auf den Titel Buku hin, der seit 300 belegt ist. Der Titel Tonga ist bisher nicht vor der Zeit der T'u-chüeh belegbar.

Die ganze Diskussion schliesst an an eine Reihe von Aufsätzen, die in den letzten Jahren von Prof. Fuat Köprülü und seinen Schülern in türkischer Sprache veröffentlicht sind, und die das chinesische Material für ihre Untersuchungen nicht benutzen konnten. Die Ergebnisse der vorliegenden Arbeit ergänzen und bestätigen (in einigen Fällen) die vom westlichen und türkischen Material ausgehenden Arbeiten ¹.

¹ vgl. vor allem: M. F. Köprülü: Zur Kenntnis der alttürkischen Titulatur (Körösi Csoma Archivum, 1. Ergänzungsband, Heft 4 (1938), S. 327 - 334); M. F. Köprülü: Ortazaman Türk - İslam feodalizmi (Belleten No. 19, S. 319 - 384; İstanbul 1941). Osman Turan: Çingiz adı hakkında (Belleten No. 19, S. 267 - 276; İstanbul 1941). O. Turan: İlig unvanı hakkında (Türkiyat Mecmuası, Bd. 7, S. 192 - 199; İstanbul 1942); O. Turan: Terken ünvanı (Türk hukuku tarihi dergisi, Bd. 1, S. 67 - 74; Ankara 1944).

ÖNTARİHTE ANADOLU KRONOLOJİSİ

Dr. TAHSİN ÖZGÜÇ

Arkeoloji asistanı

Öntarih Anadolu Arkeolojisi'nin çözüme çalıştığı ve her zaman üstünde durduğu karanlık konularından biri de (Öntarihte Anadolu Kronolojii) dir. M. ö. 2000 yılında sınırlanan tarihi çağdan önceki kalın kültür yığıntılarının yaşı, güney ve güney-doğunun yazılı belgeleri ve tasvirli sanat eserlerinin yardımı ile aydınlanabileceği umuluyordu. Yüksek yayla ve alçak ova, delta kültürlerinin karşılıklı münâsebetleri, senkronik vasıtaların değeri, yerli ve yabancı arkeoloji belgelerinin teknik, biçim, süs, plân ve bluntu durumları, bu konunun incelediği, katlara ayırdığı eşimseme unsurlarıdır. Doğu, kuzey, orta ve kuzey-batı Anadolu'da kazı ve yeryüzü araştırmalarının arttığı son yıllarda, prehistorik Anadolu kültürlerinin "nisbi kronolojisi,, üstünde durulmaması, yaşları belirtilmesi gereken malzemenin artması, köklü yanlışlıklara ve hatta bu disiplinin iptidaileşmesine, daha doğrusu "antikaçılar konusu,, olmasına yarayabilirdi. Bu bakımdan Anadolu Prehistoryasının kronoloji sisteminin kurmak, yaşları bilinmiyen kalıntıları toplamaktan ve tariht bir tablo çizmeğe yaramıyan maddi kültür belgelerini işlemekten çok daha faydalıdır.

Avrupa kültürlerine derin vukûfu ile tanılan Aberg, 1932 yılında Avrupa'nın Tunç ve İlk Demir Çağı kronolojisi üstünde dururken, Orta Anadolu ve doğu buluntularını gözönüne getirilmeden Truva'nın zengin hazine buluntuları ile Miken'in ünlü kuyu mezarlarından çıkarılan maden eserlerini eşimseyerek, I. ve II. Truva için hiçbir zaman kabul edilmeyecek bir kronoloji sistemi kurdu¹. Bununla beraber, Aberg'in eski büyük kültür bölgelerini bir anda ele alan geniş yayını, Anadolu kronolojisi bakımından da faydalı etki ve ciddi tartışmalara konu olduğundan, bir kazanç sayılabilir. I. Truva'yı m. ö. 1700-1600, II. Truva'yı da 1600-1550 yılları arasına yerleştiren bu sistemi, Anadolu bakımından

¹ Nils Aberg; *Bronzzeitliche und Früheisenzeitliche Chronologie, Teil III (Kupfer und Früheisenzeit)* Stokholm 1932, S. 123 v. g.

ilk defa ve kesin olarak reddeden K. Bittel'den sonra ², Matz'ın ince ve derin tenkidi yayınlandı ³. Üç kalın yapı katına ayrılan II. Truva'nın yani, Megaron'ların ve kalelerin son ölçüsünü aldığı bu büyük şehrin tarihlenmesi veya çıkış noktasına konu olması, Anadolu Kronologlarının çalışmalarını destekliyecek bir değerdedir. Aşağı yukarı 50 yıl önce W. Dörpfeld'in büyük bir muvafakiyetle belirttiği II. Truva'nın tarihi (2500-2000), Aberg'e göre çok yüksektir ⁴.

1932 kronolojisine göre, Truva en parlak çağına batıda Miken, doğuda eski Hitit Devleti'nin sonuna paralel olmak üzere erişmiştir. II. Truva ve Miken buluntularının çözülmez bağlılığına inanan Aberg, yalnız Truva kronolojisini indirmekle kalmamış, ona dayanmak suretiyle kurduğu Avrupa kronolojisini de çıkmazdan kurtaramamıştır. II. Truvayı kuyu mezarlarına bağlayan buluntuların tipleri ve bilhassa "D,, hazinesinde bulunan helezonlu altın kopçaların Miken'de III. kuyu mezarından çıkarılanlara benzemesi, ayrıca "A,, hazinesinin uzun bir zaman boyunca kullanılan tunç baltalarının 5 numaralı kuyu mezarında bulunması, "L,, hazinesinin kıymetli taştan yapılan perdahlı topuz başını II. Truva'ya yakıştıramamış ve nihayet her yerde ve her zaman benzer örnekler yaratabilen süs eşyalarını, boncukları senkronik bir vasıta olarak ele almasını Bittel haklı olarak ve bundan on yıl önce reddetti ⁵. Yeni Truva buluntularından faydalanamıyan Aberg'in II. Hisarlık çanak-çömleğini Miken, Sesklo ve Löykas'ın bu tip buluntuları ile eşimsemesini yeni kazı ve sonuçları kesin olarak cevaplandırdı. Altın işleme tekniğindeki birliği de ileri süren Aberg-in görüşünü bu tekniğe göre yapılan ve m. ö. 3. bin yılına ait olan İç Anadolu ve doğunun zengin altın buluntuları da çürütmüştür.

Truva kronolojisi bakımından esaslı hiçbir fayda sağlamıyan bu araştırmadan başka, H. Frankfort I. Truva ve Yortan mezarlık kültürü ile çanak - çömleğini yalnız teknik bakımdan Mezopotamya'nın Uruk kültürü ile eşimsiyerek daha yük-

² Kurt Bittel; *Prähistorische Forschung in Kleinasien*, İstanbul 1934, S. 17-22 kısaltılışı : PFK.

³ *Gnomon*, 16, 1940 S. 145 v. g.

⁴ W. Dörpfeld; *Troja und İlion*, Athen 1902, S. 31.

⁵ PFK, S. 17 - 22.

sek dir kronoloji sistemini kabul etti ⁶. Bu türlü teknik esasların kronoloji araştırmalarında faydası olmadığını bu sistemin tutunamamış olması ve ayrıca bir yönden Bittel ⁷, diğer yönden Hutchinson'un haklı tenkitleri de açığa vurdu ⁸. Teknik ve renk bakımından Anadolu örneklerine benzeyen Tepe - Gavra'nın Uruk çağı ç. çömleğinin biçim, kulp ve dipleri Truva - Yortan gurubundan kesin olarak ayrılır. Bunda başka, Kuzey Mezopotamya'nın bu ç. çömlek tipleri ile birlikte bulunan diğer arkeoloji kalıntılarının da Anadolu belgesi ile hiç bir ilgisi yoktur. Gerçekten bu türlü teknik birliklere dayanarak, kronolojileri tayin etmek kabil olsaydı, eski kültür bölgelerinde ve hele Ege ve Doğu Avrupa'da sorunlarla dolu kronoloji cetvellerinden hiç birisine raslıyamazdık.

G. Childe, Burkitt ile birlikte hazırladığı proto-historik kronoloji levhasından sonra, yüksek ve alçak kronoloji sistemlerinin her ikisini de göz önünde tutan "Avrupa ve Doğu," adlı bir etüt yayınladı ⁹. Yeni araştırmanın ortaya koyduğu sonuçlar zayıf olmakla beraber, Avrupa ve doğuyu karşı karşıya getirmesi, daha doğrusu bu yöndeki denemelerin ilki olması bakımından değerlidir. Avrupa prehistoryacısının değerlendirdiği bir çok arkeoloji malzemesi arasında, silindir mühürlerden başkası, kronoloji tartışmalarında işimize yaramamaktadır.

Alişar hâfirlerinin meydana getirdiği mukâyeseli kronoloji levhasında, Alişar Kalkolitigi, çağdaşı bulunan Batı Anadolu kültürlerine bakınca kronoloji levhasının oldukça alt sütunlarına yerleştirilmiştir ¹⁰. Kumtepe ve I. Truva kültürlerinin Alişar'ın ilk yerleşmesine nazaran birbenbire yükseltmelerinin sebebi anlaşılmıyoruz. I. Truva'nın ilk, yani *a* ve *b* safhalarına paralel giden Kumtepe'nin, bu türlü bir kronoloji yüksekliğine sebep olamayacağını hemen ilâve edelim. Tesadüfen madenin bulunmadığı her istasyonun Neolitik Çağa ait olması gerekmez; bunun için Kumtepe ç. çömleğinin ve diğer kıt kalıntılarının incelenmesi ve I. Truva-I-II. Termi buluntularıyla eşimsenmesi kâfidir ¹¹. V. d. Os-

⁶ H. Frankfort, *Archaeology and the Sumerian Problem*, S. 62.

⁷ PFK, S. 18. ⁸ *Iraq II*, S. 211.

⁹ Burkitt and G. Childe, *Chronological Table of Prehistory (Antiquity 1932)* ve G. Childe, *AJA* 41, 1939 S. 10 v. g. ¹⁰ *OİP XXX*, Lev. VI.

¹¹ Hamit Koşay, Jerome Sperling, «Troad» da dört yerleşme yeri 1936 *İstanbul S. 24* v. g.

ten'e göre Alishar kalkolitik 3500?-3000?, Bakır Çağı da 3000?-2300? yılına aittir. Bakır Çağının ilk safhalarında bulunan Cemdet-Nasr çağı üslûbundaki silindir mührü esas tutan bu kronoloji sisteminin en büyük hatası, Orta ve Batı Anadolu'yu birbirine paralel kılamamış olmasıdır. Esasen v. d. Osten'deki 3000 ufku, birbirinden çok ayrı ve uzak kültür bölgelerini düz bir hat halinde ve bir noktada toplıyan karışık, isbatı gereken bir çıkış noktasıdır.

Son zamanlarda öntarih'te Anadolu kültürlerinin nisbî kronolojisini tayin etmek için ileri adımların atıldığını görüyoruz. İç Anadolu'da Alishar ve Alacahöyük, kuzey ve batıda Dündartepe, Truva-Termi-Kusura kazıları, büyük Yarımada kronolojisinin tesbitinde en değerli kaynak olmuştur. Yalnız kazıların azlığı ve senkronik vasıtaların yokluğu bu ödevin başarılmasını geciktiriyordu.

Bizce Orta ve Batı Anadolu kronolojisinin aydınlanması içinde üç köklü noktanın işlenmesine dikkat edilmelidir:

- a) Alishar'ın eneolitik ve I. Truva'nın başlangıç ve bitiminin tayini,
- b) Alishar'ın Bakır Çağı (I. daha doğrusu Ib.) II. Truva'nın başlangıç ve sonunun tayini,
- c) Kültepe Çağı denilen ve boyalı ç. çömlekle karakterlenen İç Anadolu kültürünün yerini bilmek.

Anadolu Kronolojisini ciddi olarak ele alan ve hele Alishar'ın Bakır çağı ile II. Truva'nın sonunu (kesin deyebileceğimiz) bir aydınlıkla gösterebilen ilk araştırma Bittel'in 1934 yılında yayınladığı değerli eserdir¹². Müellif bu etüdünde ve bunu destekleme maksadiyle 1939 da yazdığı yeni makalesinde¹³, en eski Anadolu Kültürlerinin başlangıcını m. ö. aşağı yukarı 3000 yılından daha yukarılara çıkarmamakta ısrar etmektedir. Bizce Bittel'in meydana getirdiği bu kronoloji levhasında Alishar, Truva ve Sakçagözü'nün (Maraş ovasında) aynı seviyede, yani çağdaş olarak gesterilmesi yanlıştır. Ayrıca Sakçagözü kültürünün 2100 yılına kadar devam ettirilmesini de yeni kazı ve buluntular reddetmiştir. Sakçagözü'nün geç çanak - çömleğini saklıyan katlarının da m. ö. ikinci bin yılının başlangıcına konulması mümkün değildir. Bizce bu ç. çömlek m. ö. 1000 yılından daha eski değildir. Buna göre, tek renkli

¹² PFK, S. 10 ve 23.

¹³ Archäologischer Anzeiger 1939 S. 104.

(neolitik) ve boyalı (Tel-Halef) ç. çömlekle karakterlenen Sakçagözünün prehistorik kültürleri ile, m. ö. aşağı yukarı birinci binin ilk yüzyıllarında görülmeye başlıyan boyalı ve geç ç. çömlek yığıntıları arasında yüzlerce yıl süren bir açıklık vardır. 1938 yılında A höyüğünde (Yabba Höyük) açtığımız küçük bir yarma ve buluntuları bu görüşümüzü kuvvetlendirdi. İki günlük kazıya göre Sakçagözündeki Yabba Höyük neolitik ve ilk Tel-Halaf'dan sonra uzun bir müddet iskân edilmemiş, ancak geç Hitit Çağında ve bilhassa tepe kısmı tekrar bir kültür merkezi olmuş ve bu geç kültür esasen teşekkül etmiş bulunan eteklere yayılmamıştır. Keskin görüşlü Bittel bunu da sezmiş ve PEK'nın 11-12 nci sayfalarında bu konuyu geniş ölçüde işlemek istemişse de, o zamanki kuzey Suriye ve Mezopotamya buluntularının ve sistemli kazılarının azlığı, kendisini bu cetveli çizmekten ve Neolitik Çağ ç. çömleğinin yalnız teknik özelliğini Anadolu'nun bu tekniğe benzeyen, fakat çok daha geç olan örneklerine bağlamaktan geri bırakmamıştır.

Kuzey Mezopotamya ve Suriye'nin bugünkü kazıları Şakçagöz basamağının I. Ninive¹⁴, 26. Tepe-Gavra¹⁵, 14-15. Çağarpazar¹⁶, V. Ras-Şamra¹⁷, 14. Tel-el-Cüdeyde¹⁸ ve Yümük Tepenin en alt katlariyle¹⁹ aynı kültürü ve neolitik çağı temsil ettiğine ve Tel-Halaf kültürünün de bu yerleşmeyi takip ettiğine göre, 3000 yılında başlaması mümkün değildir. Bu bakımdan Bittel'in Kronoloji cetvelinde görülen bu kısmı ya tamamen kaldırmak veya "eğer I. Truva ve Alişar'ın eneolitigi, Sakçagözünün çağdaşı iseler;," Batı ve İç Anadolu kültürlerini de ona göre yükseltmek gerektir.

Anadolu'nun öntarih kronolojisini tesbit edebilmek için Batı ve İç Anadolu'yu ayrı ayrı incelemek gerekir. Yeni araştırmalara göre Truva ve Orta Anadolu kronolojisinin belirli ve tek belgeye göre kurulamayacağı anlaşılmıştır. Bu bakımdan verimli Amerikan kazılarının sonuçlarını ve Truva - Ege münasebetlerini göz önünde

¹⁴ Liv. Ann. 20, 1933, S. 134.

¹⁵ V. Christian, *Alttertumskunde des Zweistromlandes*, Leipzig 1940 S. 93.

¹⁶ M. E. L. Mallowan, *İraq III*, 1936 S. 11.

¹⁷ C. Schaeffer, *Ugaritica I*, Paris, 1939 s. 8

¹⁸ AJA 41, 1937 s. 11

¹⁹ Liv. Ann. 26, 1939 s. 65-72

tutmak gerektir. Yeni Truva kronolojisinin kurulmasını ve kesin adımların atılmasını sağlayan en değerli buluntular, Yunanistan'dan getirilen veya o örneklerle göre gene Truva'da taklit edilen arkeoloji belgeleridir. Bunların varlığı göz önünde tutulursa, eski Truva kronolojisi şu şekilde incelenebilir: Çıkış noktamız VI. Truva olsun; bu yerleşme katında ve en büyük Truva şehrinin ilk yığıntılarında minyas çanak çömleği, mat boyalı belgeler ve ayrıca daha geç yığıntılarda da ithal edilmiş Miken ç. çömleği (Son Helas I ve III) ve saray üslûbunun son safhası (Son Helas II) na ait belgeler açığa çıkarılmıştır²⁰. Dışardan getirilen bu parçalardan başka, yerli, taklit edilmiş belgelerin de bulunduğu bu katta, Kıbrıs menşeli çanak çömlek de vardır²¹. Buluntuların bu durumu VI. Truva'nın milâttan önce 1900 ile 1350 yılları arasına düştüğünü kesin olarak belirtmektedir²². VI. Truva'nın bu yeni kronolojisi Dörpfel'in tesbit ettiğinden (1500-1000) esaslı surette farklıdır²³. Bizce eski Alman kazıları ile yeni Amerikan araştırmaları arasındaki en önemli kronoloji ayrılığı da bu şehir için bahis konusudur. M. ö. 19 uncu yüz yıldan yukarıya, yani I-V inci şehirlere doğru gidilirse, yeni ve değerli ipuçlarının da varlığı görülür. Bilindiği gibi, Batının Eski Helas tipindeki çanak çömleği I. Truva'nın en geç yapı katından başlamak üzere II, III, IV ve V inci kültür katlarında da bulunmuştur²⁴. Yalnız V. inci kültürün ilk safhalarında Eski Helas, son kısımlarında da yalnız gri renkli minyas çanak çömleğinin bulunduğu unutulmamalıdır²⁵. Buna göre, Eski Helas'ın son safhası ile (III), Orta Helas'ın ilk safhası (I) arasındaki geçiş V. inci Truva'da vuku bulmuştur. Matz'a göre bu olay aşağı yukarı milâttan önce 19 uncu ve

²⁰ AJA 44, 1940 s. 365-6; Proceedings of the Prehistoric Society, 1938, IV, s. 321; AJA 38, 1934 s. 8, 239; 39, 1935 s. 16-7, 568; 41, 1937 s. 40, 595 ve Kurt Bittel, Kleinasiatische Studien, İstanbul 1942 s. 131.

²¹ AJA 44, 1940 s. 366 ve Kleinasiatische Stud. s. 137 not 50

²² AJA 44, 1940 s. 365-6; Proceedings of the Prehistoric Society 1938, s. 321 Kleinasiatische Stud. s. 131 ve İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 1943 (C. Blegen, Truva Hafriyatı) s. 771.

²³ Troja und İlion s. 31

²⁴ AJA 38, 1934 s. 230; 39, 1935 s. 562 ve 41, 1937 s. 595.

²⁵ AJA 38, 1934 s. 230; 39, 1935 s. 562; 41, 1937 s. 29, 595; Kleinasiatische Stud. s. 131;

AJA 44, 1940 S. 365 ve Proceedings of the Prehistoric Society S. 321.

hatta yirminci yüz yılda ceryan etmiş²⁶, Bittel'de bu görüşü kabul etmiştir.²⁷ III - V inci Truvada'daki Yunanistan çanak çömleğini göz önünde tutan Blegen, bu kültür katlarını III - V = 2300 — 1900 yılları arasına tarihlendirmiştir²⁸. Hatta bu kültür katlarında bulunan yabancı ç. çömleği daha iyi değerlendiren hâfir III. üncü Truva'yı 2300-2200, IV. üncüyü 2200-2050, V inciye de 2050-1900 yılları arasına yerleştirmekle, bu üç kültür çağını da esaslı surette yükseltmiştir²⁹. Matz bu üç çağı $\pm 2100 + 1700$ yılları arasına koymuşsa da, Bittel bu sınırın çok dar olduğunu haklı olarak göstermiştir³⁰. Gerçekten Matzın II. inci Truva'yı $\pm 2300 \pm 2100$ arasına tarihlendirmesini yeni Truva kazıları da teyit etmemiştir. Bunun için yeni malzemenin tamamını incelemek imkânına sahip olan Blegen kronolojisini kabul etmek daha doğrudur. Bu arada tarihlenmesi gereken en önemli nokta II. inci Truva'nın bitimidir. Yeni Truva hâfiri bu büyük şehri 2600-2300 ve 2500-2300 yılları arasına tarihlendirmiştir³¹. Eski Helas çanak çömleğini veren bu katın başlangıcını şimdilik bir yana bırakalım; yalnız bu ilk dünya şehrinin bitimini biraz daha aşağıya indirmek mümkün değildir? Matz bu kültürün sonunu ± 2100 yılına tarihleyince Blegen ile aralarında iki yüz yıllık bir zaman farkı doğdu. Biz Yunanistan-Girit-Mısır ve Truva gibi dolambaçlı bir yoldan hareket ederek belirli bir sonuca varan Matz'ın kronolojisini ve bilhassa II. inci Truva'nın başlangıcını bir yana bırakarak, Hisarlık'ın bitimini doğu buluntularına göre değerlendirmişe çalışacağız. Alışar'da Bakır Çağının son yapı katlarında (Bittel'e göre Ib de) bulunan iki kulplu vazoların II. Truva örneklerine eşit olduğu eskidenberi işlenmektedir³². Bakır Çağının ilk safhalarında Alışar'ın yalnız tepesi, son 3-4 üncü yapı katlarında da alt şehri iskân edilmiştir³³. Alt şehirde (höyüğe göre etekte) anatoprak üstüne kurulan ilk kültür Bakır Çağıdır.

²⁶ Gnomon 16, 1940 S. 152.

²⁷ Kleinasiatiscche Stud. S. 181.

²⁸ Proceedings of the Prehistoric Society S. 321.

²⁹ AJA 44, 1940 S. 336.

³⁰ Gnomon 16, 1940 S. 152 ve Kleinasiatiscche Stud. S. 136.

³¹ AJA 44, 1940 S. 366 ve Proceedings of the Prehistoric Society S. 321.

³² PFK S. 13-14; OİP XXVIII, S. 158 Lev. VIII b 37, b 139, b 332 ve Kleinasiatiscche Studien S. 132 v. g.

³³ OİP XXVIII S. 110-111.

Tepede beş yapı katına ayrılan bu çağın (7-11 M) etekte iki ana yapı katı vardır (13-14 T). Etekte türlü tâli seviyelere bölünen bu kültür, tepenin son üç veya dört yapı katının çağdaşdır. Tepe (7M) ve eteğin (13 T) sonuncu yapı katları elde yapılmış boyalı çanak çömlekle karışıktır. Buna göre Alişar'da Bakır Çağı kültürünün sonu ile Er Tunç Çağı denilen çok boyalı çanak çömlek kültürünün başlangıcı çağdaştır. Ayrıca bu iki kültür bir müddet de aynı çağda yaşamıştır³⁴. II. Truva örneklerine benzeyen Alişar vazoları 7 M de bulunmuştur³⁵. Höyüğün tepesindeki Bakır Çağını Eski Tunç Çağı, etektekini de Hitit çağı takip etmiştir (yalnız alt şehrin I-J 25, J 26 ve GG-II 9 plankarelerinde Tunç çağının müphem seviyeleri görüldüğü gibi, Bakır ve Hitit çağları arasında da dağınık olmak üzere, boyalı ç. çömlek parçaları elde edilmiştir). Üstünde durduğumuz iki kulplu Alişar vazoları II. Truva'nın bitimini tayinde ne dereceye kadar değerlendirebilir? v. d. Osten ve Bittel'in de sezdikleri gibi, de buluntuların milâttan önce aşağı yukarı 2000 yılından daha eski olduğunu, Alişar'da Hitit kültürünün ikinci yapı katında (10 T) bulunan asur'lu tüccarlara ait yazılı belgeler de göstermiştir³⁶. Alişar'ın yazılı belgeleri alt şehirden, yani boyalı çanak çömleğin küt bulunduğuna bir alandan çıkarılmıştır. Buna göre tabletlerin altında Eski Tunç Çağı yığıntılarından ziyade (II T Hitit yapı katından başka) Bakır Çağının geç yapı katları vardır. Tepenin durumu böyle değildir; orada Hitit yapı katları teşekkül edememiş, fakat Bakır Çağı ile Geç Hitit-Frik kültürü arasında kalınlığı dört m. erişen ayrı bir kültür varlığını korumuştur. Etek ve tepede Bakır Çağı kültürünün son yerleşme katlarındaki buluntular (13 T ve 7 M) birbirine paralel olduğuna göre, bu kültür höyüğün her iki kısmında da aynı zamanda sona ermiştir.

V. d. Osten ve Bittel Eski Tunç Çağı denilen kültürü m. ö. 2300-2100 yıllarına tarihlendirdiler³⁷. Buna göre v. d. Osten'inde düşündüğü gibi; etekteki Bakır Çağı kültürünün 2000, tepedekinin de 2300 yıllarında sona erdiğini kabul etmek gerektir ki, bu bizce imkânsızdır. Çünkü 7M ve 13 T buluntuları bir birinin eşidir.

³⁴ OİP XXVIII S. 110-111 ve 208-210.

³⁵ OİP XXVIII S. 111.

³⁶ OİP XXIX S. 15 v. g.

³⁷ PFK S. 23 ve OİP XXX Lev. VI.

Aralarında (kısa da olsa) bir zaman farkı yoktur. Ayrıca yeni kazılar da bu görüşü destekleyecek durumdadır. Dünder - tepe, Karaoğlan, Bitik ve Kusura'da da (yangın katı bir yana bırakılırsa Alaca-höyük de) Bakır Çağını doğrudan doğruya Hitit yerleşmesi takip etmektedir³⁸. Bu kazı yerlerindeki Bakır Çağı kültürünün son yerleşme katları Alishar'da tepe ve etektekini paralelidir. Aralarındaki ayrılıklar mahallî özelliklerden başka bir şey değildir. Bu kültürlerin sonunu aşağı yukarı 2000 yılına koyduğumuza göre, Alishar'ı bunlardan ayırmak mümkün müdür? bundan başka Ahlatlıbel'in ikinci birinin başlangıcına kadar devam ettiğini Hitit çanak çömleği ve kasa tertipindeki sur kalıntısı³⁹ aydınlatmıyor mu? buluntuların durumu böyle iken Alishar'ın Eski Tunç Çağını zaman bakımından nereye koyalım? Eski Tunç Çağının 5 M adı verilen yapı katı bol Hitit çanak çömleği dolayısıyla bu kültürün çağdaşı ve bitimi aşağı yukarı yirminci yüzyıla aittir. Üç m. kalınlığı olan bu Tunç-Hitit çağından önce, Eski Tunç Çağının 1 m. kalınlığındaki yapı katı vardır (6 M). Bakır Çağını takip eden bu yapı katının ilk kalesi büyük bir yangınla tahrip edilmiş, ve yerine daha büyük, daha sağlam bir sur kurulmuştur⁴⁰. İkinci surun varlığını Hititler de biliyordu. 6 M yapı katına ait eski çanak çömlek tipleri 7 M de de bulunmuştur. Alishar'da Eski Tunç Çağında görülen yangın, Bakır Çağını sona erdiren büyük felâketin benzeridir⁴¹. Biz, buluntularına göre 20-19 uncu yüzyıla ait olan ve 5 M kalesine öncülük eden 6 M nin 2000-2100 yılına ait olduğunu düşünüyoruz. Eski Tunç Çağının ilk yapı katı yüz yıldan daha fazla sürmemiştir. Çok boyalı çanak çömlek de Bakır Çağının sonunda başlamış ve tek renkli, çarkta yapılmış Hitit çanak çömleğine geçişi sağlamıştır. Büyük bir yangınla ortadan kalkan bu kültürü takip eden Hitit yerleşmesi ve buluntuları, Bakır Çağının sonu için kesin ipuçları vermiştir. Ayrıca Hitit ve

³⁸ Yayınlanmak üzere bulunan Dünder-tepe raporundan. Archäologischer Anzeiger 1939 S. 221 ve TTK Sergisi ve Kurumun çalışmaları hakkında bir hülâsa, Ankara 1943, S. 17; Belleten 30 S. 350 v. g.; Archaeologia 87, 1938 S. 230 v. g.

³⁹ TTAED II, S. 6 ve 27

⁴⁰ OİP XXVIII S. 210-220 ve kapak sayfasındaki kültür katları cetveli ve OİP XXIX S. 287-300.

⁴¹ Belleten 29 S. 59-60.

Bakır Çağı arasında bir boşluğa, veya kültür belgeleri vermeyen yığıntılara da raslanmamıştır. Alaca-höyük'deki büyük Bakır Çağı yangınına takip eden Hitit yerleşmesiyle II. Truva'dan sonra gelen III. şehrin durumu arasında hiç bir ayrılık yoktur. Alishar'daki ilk Tunç Çağı ve hele Bakır Çağı - Hitit belgelerini vermeyen ilk yapı katının, İç Anadolu'daki Bakır Çağı kültürünün son yüzyılı ile çağdaş olduğundan şüphe etmiyoruz. Bu kültür Alishar'da Bakır Çağının sonunda ve o devam ederken başlamıştır. Yalnız bir entrüzyon olarak görülen bu yeni kültür, Bakır Çağının muhafazakâr geleneğini yenmiş ve yerine kendisinin nerden ve ne şekilde geldiğini bilmediğimiz kuvvetli ve müessir geleneğini kabul ettirmiştir⁴². Bununla beraber Bakır Çağının bir çok çanak çömlek biçimlerini, yapı tarzını, ölü gömme âdetini ve diğer kültür özelliğini olduğu gibi yaşatmıştır. Alishar'daki yeni kültür mümessillerinin eski yerlilerle karışmış ve kaynaşmış olduğunu her iki unsura ait belgelerin aynı yerde ve bir arada bulunmuş olmasından anlıyoruz. Yalnız 6M de yeni unsurun üstünlüğü artmış ve bilhassa tek renkli ç. çömlek yerini boyalı örneklerle bırakmıştır. Bununla beraber, bu yeni unsur İç Anadolu'da genelleşmemiş ve aydınlatamadığımız sebeplerden ötürü diğer merkezlerle nüfuz etmek imkânını bulamadığından, onların akışını değiştirememiştir. Anadolu'da çok dar bir alana yayılan bu kültür, Alishar'da yaşarken 7M ve 13 T nin daha uzun ömürlü (100 yıl kadar) paralelleri de Hitit çağına geçişe hazırlanıyordu. Dündartepe'nin 14 km. güney doğusundaki Tekeköy ile Alaca-höyük'de yeni bulunan belgeler, bu kültürün Bakır Çağının sonu ile çağdaş olduğunu teyid etmiştir⁴³. Tekeköy'de Eski Tunç Çağının tipik bir örneği olan çanak parçası Bakır Çağının son yığıntıları üstünde ve Hitit kalıntılarının hemen altında, Alaca-höyük'de de Hitit katiyle Bakır Çağı arasındaki yangın katında (V. yapı katı) ve duvar altında aynı kültürün boyalı bir kapı bulunmurtur.

Alishar Bakır Çağı kültürünü milâttan önce üçüncü bin yılının ortasından başlatan Bittel'in birinci kat için ileri sürdüğü dar sınırı kabul edemiyoruz. Çünkü la nın Kalkolitik kültür olduğu düşünülür-

⁴² Dr. Halet Çambel'in bu kültür üstünde çalıştığını ve bir eser meydana getirdiğini öğrendim. Orada bazı karanlık noktaların da aydınlatılmış olduğunu ayrıca işittim.

⁴³ TTK Sergisi S. 44 ve Belleten 29 S. 157.

se, İb ye, yani Bakır Çağına verilen 200 yıllık zamanın azlığı kendiliğinden anlaşılır ⁴⁴. Bizce Alishar'daki iki kulplu Truva vazoları milattan önce 2100 yılının başlangıcından daha eski değildir. Bunların yardımıyla İI. Truva'nın bitimini tarihlemek istersek, Blegen ile aramızda 200 yıllık bir zaman farkının doğduğu, fakat Matz ile uyuşulduğu görülür. Bu vazoların İII. ve İV. Truva'da da bulunmuş olması, aynı tipin uzun müddet kullanıldığına işaretçidir ⁴⁵. İII. ve İV. Truva'nın milattan önce aşağı yukarı 2200 ve 2050 de sona erdiğini düşünen Blegen, Alishar'aki iki kulplu vazoların en az 250 yıl daha aşağıya indirilebileceğini, dolayısıyla işaret etmiş oluyor. Blegen'in İI. Truva'nın sonunu 2300 e tarihlemesi, bizce de yüksektir ⁴⁶. Miken çanak çömleğine göre 18 inci yüzyıldan başlatılabilecek olan İV. Truva'ya kadar hiç olmazsa yüz yıllık bir indirme gerektiğini düşünüyoruz. Bununla beraber Amerikalı'ların son raporu yayınlanıncaya kadar, Ege ve Truva kültürlerine derin vukufu ile tanınan Blegen'in kronolojisini kabul edeceğiz. Okuyucu bu tartışmaları kontrol etmek ve kendisine göre değerlendirmek imkânına her zaman sahiptir.

Batıda aşağı yukarı milattan önce 2300 yıllarında (bize göre hiç olmazsa 2200) sona eren İI. Truva'yı yerli kültürler takip etmekte ve 1900 e, yani, İI. şehre eşit olan İV. şehrin doğuşuna kadar devam etmektedir. Truva'daki bu kesiksiz kültür geleneği karşısında, Orta Anadolu'da, bu çağda tarih ışığına giriyor ve başlangıçtanberi var olan batı-doğu ikiliği kendi yolunda yürüyor ve hattâ biraz daha belirli bir ölçüde varlığını artırıyor. Yalnız İV. Truva'nın en parlak safhası, Hitit Devleti'nin en üstün çağına paraleldir. Milattan önce ikinci bin yılındaki Anadolu kültürü büyüklük ve olgunluk bakımından bir birlik gösterir.

İki kulplu Truva ve Alishar vazolarına benzeyen örnekler Batıda Truva, Karaağaçtepe (Gelibolu çevresinde), Bozhöyük, Kusura ve Türk-Bulgar sınırındaki Mustafapaşa'da ; Doğuda Gordion, Has-höyük,

⁴⁴ PFK S. 23.

⁴⁵ AJA 39, 1935 S. 8, 14, 562; 41, 1937 S. 556 ve Kleinasiatiscche Stud. S. 135.

⁴⁶ Archäologischer Anzeiger 1941 S. 263 de «Zudem hat Blegen auf Grund seiner letzten Forschungen das Ende von Troja II mit 2300 bestimmt, was zwar reichlich hoch erscheint, noch mancher Unterbauung und vielleicht auch Revidierung bedarf, aber — wie ich gegenüber eigener, früherer Auffassung gern gestehe — manches für sich hat.»

Kültepe ve Yümük-tepe'de bulunmuştur ⁴⁷. Fakat bunların çoğu bir kronoloji belgesi olarak kullanılamamaktadır ⁴⁸. Yalnız, Kusura'da B yerleşmesinin C'ye geçişini sağlayan (transitional) safhadaki buluntu ⁴⁹, kronoloji bakımından da değerlidir. XI 95'5-95'25 de bulunan bu vazo, Kusura'nın Bozhöyük (yeni olarak Demirci-höyük ve Etiyokuşu) ve Ahlatlıbel'le çağdaş olan B katından sonra ve Hitit, V. Truva buluntularıyla tarihlenebilen bir yerden çıkarıldığına göre, 20/21 inci yüz yıldan daha eski olmasına imkân yoktur. Buna göre iki kulplu vazolarla yeni Blegen kronolojisi birbirini desteklememektedir. Bu bakımdan Truva'yı Ege'ye, Alişar'ı da kendi belgelerine göre tarihlendirmek gerektir.

II. Truva'yı 2500 ve 2600 yıllarından başlatan Blegen ⁵⁰, I. şehrin başlangıcı ve devamı için belirli bir tarih teklif etmemişse de; ilk deneme kronolojisinde 3200 yılı üstünde durmuştur ⁵¹. Muhelif yapı katlarına ayrılan bu yerleşmenin (I. a-d) uzun bir gelişme merhalesini takip ederek, ilk madenler çağına girdiği, monümental bir surla tahkim edildiği, Anadolu ve Ege'nin ilk ve uygun megaron ev tipini yarattığı, çeşitli çanak çömlek tiplerini kullandığı ve büyük bir şehrin teşekkül ettiği düşünülürse I. Truva'nın da gelişmesi için yüzlerce yılın geçtiği anlaşılır. Bu bakımdan kuru bir tahmine ve malzemenin bolluğuna, olgunluğuna göre bu ilk çağın başlangıcını milâttan önce \pm 3200 yıllarına yükseltmenin büyük bir yanlışlık olmayacağını düşünüyoruz. Yeni araştırma ve kazılar sonunda I. Truva kültürünün batıda Gelibolu yarımadasına Lesbos ve Lemnos adalarına, doğuda Kusura'ya kadar yayıldığı ve Balıkesir ili ile Truva bölgesinde (Kumtepe, Beşiktepe, Hanaytepe) geniş bir kaideye dayandığı görüldükten sonra; bu kültürün devamlı ve uzun ömürlü bir çağı temsil ettiği daha iyi anlaşılmuştur.

Truva şehirlerini Doğu ve İç Anadolu buluntularına göre tarihlendirmenin de mümkün olmadığını görüyoruz. Bittel, Truva silindiri mührünün tek buluntu olmasından ötürü, bu şehirde uzun müddet kaldığını veya eski katlardan daha sonrakilere geçtiğini ve hatta bir hamayli gibi kullanılmış olması ihtimalini de ileri sürdü-

⁴⁷ Kleinasiatische Stud. S. 132-4.

⁴⁸ Kleinasiatische Stud. S. 134.

⁴⁹ Archaeologia 87, 1938 S. 237 şek. 14, 18.

⁵⁰ Proceedings of the Prehistoric Society S. 321 ve AJA 44 1940 S. 366.

⁵¹ AJA 44, 1940 S. 366.

ğündenberi, bu belgenin senkronik bir vasıta olamayacağı kabul edildi⁵². II - V. Truva'nın doğu örneklerine bağlanan ünlü kurşun figürünü, kurs biçimli idolleri de bir kronoloji cetvelinde değerlendiremez. Çünkü bu buluntuların gerçek yapı katları ve diğer arkeoloji belgelerine olan münasebeti hakkında hiç bir şey bilmiyoruz. Yalnız Kiklat adalarıyla, II. Truva ve Bakır Çağının keman tipindeki mermer idollerinin Tepe-Gavra, Hafaca ve Tel-Asmar'da daima Er Hanedan çağına ait yapı katlarında ve mabetlerinde bulunmuş olması bir tesadüf değildir⁵³. Mermer idoller de II. Truva ve Bakır Çağı kültürünün Mezopotamya'da Er Hanedan çağına (hiç olmazsa son 150 yılında yani 2600 - 2450) son iki yüzyılına paralel gittiğini aydınlatmaktadır⁵⁴.

Hancar II. Truva'yı doğu buluntularına göre tarihlendirme teşebbüsünde başarı gösterememiştir⁵⁵. II. Truva'nın yalnız hazine buluntularını ele alan Viyanalı müellif, bu çağı milattan önce 1900 yılına kadar indirmekle, yeni kronolojiden 400 yıl uzaklaşmış oldu⁵⁶.

Orta Anadolu'nun kronolojisini tayinde daha büyük güçlükler maruz kalmaktadır. Alishar üstüvanî mührü de (gerçek Cemdetnasr mühürlerine bakınca kabalığından ve bu şehirde yabancı bir belge olarak uzun müddet kullanılması ihtimalinden ötürü, kronoloji bahsinde değerlendirilmemektedir⁵⁷. Truva'nın kültür katları, Ege adaları, kıt'a Yunanistan, Girit ve bunların bağlandığı Mısır'a göre tayin edilebiliyorsa da, Önasya ve Anadolu arasındaki boşluk henüz doldurulamıyor. Son araştırmalar Mezopotamya ve Suriye kültürlerinin aşağı yukarı milattan önce dördüncü bin yılının ilk yarısına kadar yükseldiğini ve bu suretle her iki alan arasında büyük bir boşluğun meydana geldiğini göstermektedir. Yalnız, Cemdetnasr çağına uzun müddet devam etmediğini belirten F. Wachtsmuthun⁵⁸ bunu (Dass die Dschemdet - Nasr Periode in die Zeit

⁵² AfO 13, S. 305.

⁵³ OİC 17, şek. 73; 19 sek. 28 ve Arkeoloji Araştırmaları İstanbul 1941 S. 874.

⁵⁴ Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi cilt II sayı 5 S. 91 (Er Hanedan Çağı= 2800-2450).

⁵⁵ Archäologischer Anzeiger 1941 S. 261.

⁵⁶ Wiener Beiträge zur Kunst-und Kulturgeschichte Asiens 12, 1938 S. 35.

⁵⁷ AfO 13 S. 306.

⁵⁸ AfO 13 S. 203.

um 2700 zu verlegen ist) ve bundan önceki Uruk çağını (im 3. Jahrtausend abgewickelt) şeklinde tarihlendirmesi, Mezopotamya kültürlerinin yaşını oldukça indirmiş ve hatta Tel-Halaf kültürü için de aynı şeyi düşünmüş olması (Die vorgenommenen Verschiebungen geben eindeutig zu erkennen, dass die Hauptentwicklung der vorgeschichtlichen Uruk und Dschemdet Nasr-Periode und zum Teil auch die der Buntkeramik vom Tell-Halaf sich in der ersten Hälfte des dritten Jahrtausends abgespielt hat)⁵⁹ üstünde durulacak bir konudur. Mukayeseli yapı katlarına dayanan bu kısa kronoloji tutunacak olursa, Anadolu ile Suriye ve Mezopotamya arasındaki büyük boşluk da (kısmen olsun) doldurulacaktır. Bununla beraber B. Landsberger'in yayınladığı son kronoloji cetveli⁶⁰ Wachsmuth'un aksine uzun sistemi kabul etmektedir. Biz burada El-Ubeyt çanak çömleğini bir kronoloji vasıtası olarak yeteri kadar değerlendirmiyen ve 4 - 18 inci Uruk katlarının zamanını oldukça dar tutan Wachsmuth'un şüphelerle dolu kronolojisi üstünde durmayacağız. Anadolu ile kuzey Suriye ve Mezopotamya arasındaki boşluğu (bir dereceye kadar) doldurmak için iki türlü izah tarzı üstünde duran Bittel görüşünü (wir sehen nur zwei Wege, dieser Sachlage gerecht zu werden: entweder, wenn wir in Kleinasien einen ähnlichen Rhythmus der Entwicklung annehmen wollen wie im Tiefland, durch die Erhöhung unsere gesamten bisherigen zeitlichen Ansetzungen von dem durch die kappadokischen Tafeln datierten Horizont an oder durch die Annahme einer sehr langen Dauer des "Äneolithischen,, Kulturzustandes vom 4. Jahrtausend bis zu den, durch die Querverbindung mit Tell - al - Judeideh XI nahegelegten ersten Jahrhunderten des 3. Jahrtausends.)⁶¹ şeklinde tamalamaktadır. Böylece silindir mühürleri kronoloji bakımından değerlendirmiyen arkeolog başka bir yoldan gitmek suretiyle, Anadolu kronolojisini yükseltmekte ve Frankfurt'un müdafaa ettiği görüşe (başka prensiplerin yardımıyla) iştirak etmektedir.

İç Anadolu ile güney arasındaki en eski senkronik vasıta Bittel tarafından işlenmiştir⁶². Alışar'da aşağı yukarı 19 m. derin-

⁵⁹ AfO 13 S. 203.

⁶⁰ Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi II, 5 S. 91.

⁶¹ AfO 13 S. 307.

⁶² Archäologischer Anzeiger 1939 S. 104.

likte başlayan ve 24 m. ye kadar devam eden meyvelikler, Kalkolitik çağın ilk safhasına aittir. Orta Anadolu'da Alaca-höyük ve Pazarlı, Kuzeyde Dünder-tepe'ye kadar erişen bu kültürün meyve tabakaları Hatay'daki Tel-el-Cüdeyde'nin XI. kültür katında da bulunmuştur. Filistin'in "Khirbat Kerak,, çanak çömleğine ve Mezopotamya'nın Cemdetnasr üslûbundaki mühürlerine göre tarihlenilen bu kat milâttan önce aşağı yukarı 3100 - 2600 yıllarına aittir. Tel-el-Cüdeyde'deki bu kültür katının ilk safhalarında bulunan silindir mühürlerin üstünde, yani yerleşmenin orta kısımlarında raslanan ve İç Anadolu'nun Kalkolitik örneklerinden ayrılmayan bu meyve tabakaları Alishar, Alaca-höyük, Pazarlı ve Dünder-tepe'deki ilk kültür katını tarihlemeye yararsa da, Hatay buluntularının ana kültür merkezinin dışında kaldığını ve kuzeyin etkisiyle veya o kültürün güneye doğru genişlemesiyle doğduğu unutulmamalıdır. Bu bakımdan Hatay meyveliklerinin Alishar'daki benzerlerinden daha geç olması gerçeğe yakın bir ihtimaldir. İlk defa Orta Anadolu'da gelişen bu kültürün Hatay'a kadar erişebilmesi, onunla şu veya bu şekilde münasebete girişebilmesi için belirli bir zamanın geçmesi gerektir. XII. kültür katının kesiksiz bir devamı olan XI. yerleşmedeki Alishar meyveliklerinin Hata'ya ne zaman ve ne şekilde gittiğini bilmiyoruz. Yümüktepe - Gözlükule - Sakçagözü ve Karkamış gibi ara istasyonları da bağlayıcı hiç bir belge vermemiş olmalarına rağmen, Alishar-Tel-el-Cüdeyde benzerliği inkâr edilemez. En geniş anlamıyla Alishar'daki Eneolitik kültürün Hatay'daki XI. Tel-el-Cüdeyde'ye paralel gittiğini kabul etsek dahi, Anadolu etkisinin bu bölgeye erişebilmesi için belirli bir zamanın geçmesi gerektiğini düşünerek, Orta Anadolu'daki bu kültürün milâttan önce aşağı yukarı 3200 yılından daha geç başlatılamıyacağı kanaatindeyiz. Tel-el-Cüdeyde'de \pm 2600 yıllarına kadar devam eden bu kültürün sonu Alishar'da Eneolitik çağın bitimi için de ileri sürülebilir. I. Truva'nın son safhalarında görülen eski Helas tipindeki çanak çömleğe dayanarak, bu yerleşmeyi 2600 yıllarında sona erdiren Blegen kronolojisi ile, Tel-el-Cüdeyde köprüsü ve dolayısıyla Alishar kültürünün sonu birbirine uymaktadır. Esasen Alishar meyveliklerine benzeyen örneklerin I. Truva ve Kumtepede de bulunuşu ⁶³, ve hele her iki istasyonun da maden âletleri ve işçiliği

⁶³ Kleinasiatische Stud. S. 152 ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi II, 5 S. 702 v. g.

bakımından aynı seviyede oluşu, I. Truva ve İç Anadolu'daki Kalkolitik kültürün aşağı yukarı çağdaş olduğuna ve gelişme safhalarını aynı zamanda ve ağır ağır bitirdiklerine tanıklık etmektedir.

Tel-el-Cüdeyde, Alişar meyvelikleri ve Truvadaki Eski Helas buluntuları ilk Anadolu kültürünün milattan önce \pm 2600 yıllarında sona erdiğini belirtmekte ve onu takip eden Bakır Çağı, II. Truva adı verilen ikinci yerleşmenin başlangıcı için de takribî bir rakamın varlığını sağlamaktadır.

Elde edilen bütün bu sonuçlar da Anadolu ile kuzey Suriye ve Mezopotamya arasındaki boşluğu doldurmağa kâfi değildir. Alişar'da ilk, Truva'da birinci, Termi'de I - II inci, Alaca-höyük'de IV, Kusura'da A katının Eneolitik çağı temsil ettiği gerçektir. Alişar'da bakır, kurşun ve gümüş olmak üzere üç maden nevi tesbit edilmiştir. İğne, bilezik, küpe ve mühürden ibaret olan bu âletlerin bir kısmı ölüye hediye olarak bırakılmıştır. Alişar'ın 18 inci, yani alttan ikinci seviyesinden itibaren görülmeğe başlayan maden âletleri aynı kültürün 12 inci, yani son seviyesine kadar devam etmiştir. Alaca höyük Kalkolitiginin dördüncü yapı katına ait ölüne yanında bilezik ve küpe de bulunmuştur. Maden bakımından Batı Anadolu'nun durumu Orta Anadolu'nun benzeridir. Eski Hisarlık kazılarında I. şehre ait iğne ve bıçak (?) bulunmuştu ⁶⁴. Yeni Amerikan kazıları bu buluntuları çoğaltmış ve I. Truva'nın gerçekten madenler çağını çanlandırdığı kesin olarak anlaşılmıştır ⁶⁵. Maden âletlerin Termi'nin en alt şehrinde varlığı Miss Lamb tarafından (oldukça) bol malzeme ile belgelendirilmiştir ⁶⁶. Görülüyor ki, dört büyük kültür merkezinin en eski yerleşme katlarında bulunan maden âletler ve maden cinsleri umulduğu kadar iptidai ve az değildir. Anadolu'aun ilk yerleşme katları kendilerine verilen Kalkolitik adını inkâr ettirtecek kadar bol malzeme ile karşımıza çıkmıştır. Halbuki kuzey Suriye-Mezopotamya ve etki alanlarının durumu böyle değildir: Sakçagözünün Neolitik kültürü veya I. Ninive, bir çok istasyonlarda araştırılmasına rağmen hiç birisinde maden izine raslanmamıştır. Opsidien bıçaklarının tekâmülü ve bolluğu, çanak çömleğinin kabalığı bu kültürün Neolitik olduğundan şüphe ettirmemiştir. Bu kül-

⁶⁴ PFK S. 49.

⁶⁵ AJA 38, 1934 S. 4.

⁶⁶ W. Lamb, Excavations at Termi in Lesbos S. 165.

türün kuzey Suriye ve Mezopotamya'da uzun müddet devam etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu çağı takip eden olgun Tel-Halaf kültüründe de maden (yok denilecek kadar) azdır. Arpaciya'nın TT 6 ıncı, yani Tel-Halaf kültürünün son katına bağlanan bir evin içinde kurşun⁶⁷ ve Çağapazar'ın XII inci katında da biçimini kaybetmiş bakır parçası bulunmuştur⁶⁸. Askerî, dinî ve sivil yapısı ile, çanak çömlek ve idol sanayiinin en yüksek örneğini temsil eden Tel-Halaf kültürü yalnız iki maden parçasıyla tanınmıştır. Fakat bu iki buluntu da bu çağın sonlarına doğru ilk maden çağına eriştiğini inkâr ettirtmez.

Maden buluntuları bakımından güney Mezopotamya'nın Elubeyd küllürü de çok fakirdir. Uruk'un XI. katında işlenmiş bakır izlerine raslanmıştır⁶⁹. Fakat ana toprakla bu kat arasındaki yedi yerleşme seviyesinde maden hiç bir suretle görülmemiştir. Uruk'un XI. katı, El-Ubeyd tipindeki çanak çömleğin ikinci safhasını karakterlendiren bir yerleşme katıdır. Buna göre maden güneyde de ilk defa El-Ubeyd çağının son safhalarında görülmektedir. Kuzey Mezopotamya'da Tel-Halaf kültürü üstüne kurulup, güney Mezopotamya'da El-Ubeyd'in ikinci, yani geç safhasına paralel giden Arpaciya ve Tepe-Gavra katlarında durum böyle değildir. Çünkü Arpaciya'da iki bakır parçasıyla, iyi işlenmiş ve olgun biçimli bakırdan bir keski elde edilmiştir⁷⁰.

Anadolu Kalkolitik kültürlerinin (maden bakımından) Mezopotamya ve kuzey suriyenin Kalkolitik denilen kültürlerine üstünlüğü gerçektir. İlk bakışta bu maden olgunluğunu iki şekilde aydınlatmak mümkündür:

a) Anadolu'da maden ocaklarının bolluğu, tekâmülde sür'ate sebep olmuştur.

b) Anadolu Kalkolitiğinin güney ve güney doğu bölgelerine bakınca daha geç kalmış olması ihtimali;

Tel-Halaf kültürünün yayıldığı coğrafya alanında bulunan Ergani bakır ocakları birinci maddenin etkisini kabul etmemize engeldir. Bizce ikinci maddenin değeri daha fazladır. Biz Anado-

⁶⁷ İraq II, 1933 S. 104.

⁶⁸ İraq II, 1933 S. 26.

⁶⁹ Dritter Vorläufiger Bericht über die von der Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft in Uruk, 1932 S. 30.

⁷⁰ İraq II 1933 S. 104.

lu'daki Kalkolitik kültürlerin başlangıcının kuzey Suriye ve Mezopotamya'daki kalkolitik kültürlerin sonu ile çağdaş olduğunu düşünüyoruz. Bizce Tel-Halaf kültürü olgun bir Neolitik çağı temsil etmekte olup, ancak bu çağ sonlarına doğru ilk madenler çağına girmek suretiyle, gerçekten Kalkolitik epoku idrak etmiş bulunmaktadır. Buna göre Anadolu'daki Kalkolitik çağın başlangıcı için kabul ettiğimiz takribî tarih de tutunabilecektir. Bundan başka Anadolu'da kuzey Suriye ve Mezopotamya'ya yayılan Sakçagöz ve Tel-halaf kültürünün ilk ve orta safhalarına tekâbül eden bir Neolitik kültürün varlığı da gerçektir ⁷¹. Bu suretle iki büyük kültür bölgesi arasındaki boşluk da hiç olmazsa bir dereceye kadar aydınlanmış oluyor. Önasya'nın büyük bir parçasına yayılan Neolitik kültürün Orta ve Batı Anadolu'daki paralelini henüz tanımadığımız bir Neolitik kültür temsil etmektedir. Paleolitik, Mezolitik ve Kalkolitik kültürlerin, tanındığı bu memlekette biz (güney ve güney doğu memleketleri gibi) saf bir Neolitik kültürün de bulunacağına inanıyoruz. Elimizdeki kıt belgeler de bunun ilk müjdecileridir. Olgun Kalkolitik kültürün prototipini gelecekteki araştırmalar gösterecektir. Anadolu'nun Mezopotamya-Suriye ve diğer Önasya memleketlerinin protohistorik kültürleri yanındaki önemi, devamlı ve muhafazakâr kültürlerle sahip olmasıdır. Yüzyılları kaplıyan büyük çağları sadece Kalkolitik ve Bakır Çağı temsil etmektedir. Bu devamlılık ve muhafazakârlık özelliğinin Girit'de Neolitik kültür için de bahis konusu olduğunu Bittel isabetle göstermiştir ⁷².

Biz şimdiye kadar çok defa ele alınan fakat verimli bir sonuç sağlamıyan, kuru senkronik eşimsemelerle beraber, en iptidai maden tekniğine dayanan bir kronoloji sistemini de ele alarak yapımızı onun üstüne kurmağa çalıştık. Önasya ve Anadolu kültürlerinin tarih çehresi ve gerçek olgunluğu bakırın kullanılması ile başlar. Biz bu bölgede madenin ve hele bakırın aşağı yukarı aynı çağda tanındığına inanıyoruz. Yazının kullanılmasına tamamen zıt olan bu sonucu, her maden âlet destekliyecek durumdadır. Maden âletlerin teknik birliği, biçim yakınlığı ve bazan terkiplerindeki tecânis bu benzerliğin sonucudur. Kalkolitik kültürün başlangıcını ra-

⁷¹ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi II, 5 S. 714 v. g.

⁷² AfO 13, S. 307 not 36.

kamla ifadelendirmekten çekinmeyişimizin sebebi, okuyucuya, hâfire ve eşimseme imkânlarını düşünecek araştırmacıya kolaylık temin etmek içindir. Biz de bu rakamların gerçeği kesin olarak ifade edemeyeceklerine inanıyoruz.

Aşağıdaki kronoloji cetvelinde de görüleceği üzere, Alaca-höyük'ün kiral mezarları üstünde ayrıca durulmadı. Yalnız bu mezarları 2500-2300/2200 yıllarına tarihlendiren Bittel'in görüşüne de iştirak etmedik. Alacahöyük kültürünün Ahlatlıbel, Etiyokuşu ve Alishar'ın I b safhasına çağdaş olduğunu kabul eden müellifin, bu mezarları Eski Tunç Çağına ait çok boyalı çanak çömleğin höyükte yokluğundan ötürü 20/21 inci yüzyıla kadar indirmesini diğer kazı yerlerinin sonuçları da desteklememektedir⁷³. İlk Tunç Çağı çanak çömleğinin Orta Anadolu'daki yayılış ve buluntu durumu üstünde yukarda durduğumuzdan burada bu konuyu yeniden ele alacak değiliz. Yalnız Alacahöyük kiral mezarları da Dünder-tepe Ahlatlıbel, Alishar, Etiyokuşu ve Karaoğlan'daki Bakır Çağı kültür ile birlikte milâttan önce aşağı yukarı 20/21 inci yüzyıllarda sona ermiştir. Yeni kazıların ve yayının Alacahöyükde de (Karaoğlan'da olduğu gibi) Bakır Çağından Hitit Çağına geçişin akıncı olduğunu ve bağlayıcı unsurların bolluğunu belirteceğini düşünüyoruz. Biz Alaca-höyük'deki Bakır Çağı yangınının II. Truva'dakinden daha şiddetli olduğunu bilmiyoruz. II. Truva'nın büyük yangınından sonra dahi bir kültür kesikliği sezilmemiş ve eski gelenek ağır felâkete rağmen, hiç bir değişiklik göstermeksizin gelişmesine devam etmiştir. Bu bakımdan Bittel'in Hitit ile Bakır Çağı arasında varlığını düşündüğü bir yerleşme boşluğuna Böyüğün her tarafında rasıyamıyacağımızı kesin olarak bildirmek isteriz.

Alaca-höyük mezar buluntularının bir yönden II. Truva'nın son safhasına ait olan hazine buluntularına bağlanması, diğer yondea Soloi-Pompeipolis'deki depo tunçlarına ve bazı statülerin de Sümer ve kuzey Mezopotamya eserlerine benzemesi ve bilhassa her üç bölgenin maden cinsi ve işçiliğindeki teknik birliği; Alaca-höyük'deki kiral mezarlarının da milâttan önce 2600-21/2000 yıllarına kadar devam ettiğini teyid edecek mahiyettedir. Er Hanedan çağını milâttan önce 2800 - 2450 yılları arasına tarihlendiren B. Landsberger'in kronolojisini takip edecek olursak, Alaca-höyük

⁷³ Archäologischer Anzeiger 1941 S. 261-263.

mezarlarının (hiç olmazsa) 150 yıllık bir zaman çerçevesi içinde Sümerler çağına paralel gittiği anlaşılır. Ayrıca Truva ve Soloi maden buluntularına da benzemeleri bu mezarların milâttan önce üçüncü binin son yarısında da devam ettiğini gösterir. Biz kronoloji levhamızda II. ve onu takip eden Truva şehirlerini gene Blegen'e göre tarihlendirdik. Bütün Truva malzemesini iyice incelemek imkânına sahip olan Blegen'in yayınlıyacağı rapordan sonra, bu konuyu yeniden ele alabileceğimizi ve metinde ileri sürdüğümüz itirazları da ona göre değerlendirebileceğimizi umuyoruz.

RAPORLAR :

1940 VE 1941 YILINDA

TÜRK TARİH KURUMU ADINA YAPILAN SAMSUN BÖLGESİ KAZILARI HAKKINDA İLK KISA RAPOR

KILIÇ KÖKTEN — NİMET ÖZGÜÇ — TAHSİN ÖZGÜÇ

Ön ve eski tarih çağları bakımından üstünde pek az durulan Anadolu'nun ve hele Karadeniz bölgesinin arkeoloji araştırmalarına kapalı kaldığı bilinmektedir. İlkönce Anadolu'nun büyük coğrafya mıntakalarının, sanra geçiş ve bağ ödevini gören kısımlarının araştırılması, kazı prensiplerimizin başında geliyordu. Yabancıların eski ve yeni kazıları yanında bize düşen ödev, araştırılması gereken eski kent ve köylerin kurulduğu höyüklerin seçilmesine esas olan arkeoloji problemlerinin iyi bilinmesi ve bunların değerlerine göre sıralanması idi. Batı Anadolu'nun ayrı özellikler gösteren üç büyük bölgesinde, yani Kocaeli, Marmara ve Ege mıntakasındaki sistemli araştırmalar çok azdı. Güney Marmara bölgesinin tanınmış Truva'sı öatarihteki büyük önemini, altmış yıldan beri bilgin uzmanlar idaresinde devam ettirilen kazılarla açığa vuruyordu. Fakat burada, Truva da yalnız kalmıştır. Arkeoloğların Anadolu Feneri ile Uluburnu hattının batısındaki araziye Batı Anadolu olarak adlandırması ve bu büyük mıntakada kurulan kültürlerin tek temsilcisi olarak Truva'yı işlemeleri, bugünkü araştırmaların durumunu açıkça göstermektedir. Truva Batı Anadolu'nun anakayaya kadar araştırılan ve bütün kültürleri iyice işlenen tek kazı yeridir ¹. Truva'yı içten ve dıştan çeviren Karağaçtepe, Beşiktepe, Hanaytepe, Kumtepe, Babaköy, Soma, Yortan, Akhisar, Değirmentepe, Bozköy, Çandarlı ve Namurt birer buluntu yeri olmaktan kurtulamazlar. Karağaçtepe bir Tumulus / yığma mezar gibi kazılmıştır; ayrıca 1919 yılının karışık günlerinde araştırılması bu kazı yerinin önemini ve değerli buluntularını arkeolojiye kapa-

¹ Kurt Bittel; Kleinasiatiscbe Studien İstanbul, 1942. S. 127 ve gerisi.

mıştır. Yortan mezarlığı da = yarım yüzyıl önceki geri ve sistemsiz kazılara kurban gitmiştir = Babaköy; ince bir metotla kazılmış olmasına rağmen, kaçak kazıların yağmasından ancak bir mezar kurtulabilmiştir². Kumtepe; küçük ve devamsız bir yerleşme yeridir³. Büyük kültürlerin aydınlanmasındaki yeri de ikinci derecededir. Daha güneyde kalan arazi, yâni, İzmir, Aydın ve Muğla vilâyetleri öntarih arkeolojisi bakımından çok karanlıktır. Adlarını bildiğimiz buluntu yerlerinin başında Milet çevresindeki Kiliktepe ile Budrum, Knidos, Kadıkalesi, Deveboynu-burnu ve kuzeydeki Gâvürköy, Buruncuk, Mudurrgan ve nihayet Milâs, Tepecik sayılır⁴. Ege ve Akdeniz dünyasıyla Orta Anadolu'ya açılan bu büyük bölgenin araştırılması sabırsızlıkla beklenmektedir. Kazı ve araştırmaları bekliyen Güney Doğu Anadolu'nun ilk büyük hafriyat alanı bu çevrenin bilinen veya yeniden bulunacak eski bir yerleşme yeri olmalıdır.

İnce bir metot ve derin bir bilgi ile kazılan Kusura ve eski Antalya - Göller bölgesi buluntuları ile, Demirci-hüyük-Bozhüyük çevresinin kültür ve kazıları üstünde daha önceki bir araştırmamızda etraflıca durduğumuzdan, bu bölgelerin gelecekteki kazı yerlerini tekrar ele almayıcağız⁵.

Orta Anadolu'nun büyük Alishar, Alaca, Ahlatlıbel, Etiyokuşu ve Karaoğlan kazılarından sonra Hashöyük, Kültepe ve Sızmadaki deneme kazıları üstünde durulmayacaktır. Yalnız Anadolu arkeolojisinin esaslı meselelerini çözmek ve onun kültür tarihini yazmak isteyen arkeologların bizzat Kültepe veya Kayseri-Niğde Konya hattı üstündeki hoyüklerden birisini etraflı bir surette araştırmaya başlamalarının çok faydalı ve yerinde bir kazı olacağı kanaatindeyiz.

Doğu Anadolu arkeolojisi, iyice yayınlanamayan Malatya ve Van kazıları ile aydınlanamaz. Malatya kazısı bitirilen ve devam

² Ein Gräberfeld der Yortankultur bei Babaköy «AfO 13, I-31» diğer buluntu yerleri için bak: Kurt Bittel: Prähistorische Forschung in Kleinasien Istanbul 1934, S. 120 - 134.

³ Hamit Koşay, Jerome Sperling, «Troad» da Dört Yerleşme Yeri, İstanbul 1936.

⁴ Kleinas. Studien, S. 170 - 176 da bu bakımdan en değerli bilgi verilmiştir.

⁵ Öntarihte Isparta ovası kültürü ve yeni buluntuları «Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, cilt II. sayı: 407-10 ve 417-8 ve aynı derginin, cilt III. sayı: 1, S. 94 ve gerisi.

ettirilen Anadolu kazılarının en isâbetlilerinden biri olmasına rağmen, maalesef beklediğimiz sonuçları verememiştir. Van, Hakârî ve Bitlis bölgelerinin araştırılması ve büyük ölçüdeki kazılara başlanması, arkeoloji işlerimizin başında gelmelidir. Kuzey Mezopotamya kültürlerinin aydınlanması bu bölgenin araştırılmasına bağlıdır. Güney Doğu Anadolu mintakası yani, Dicle ve Orta Fırat bölgesi üstünde ayrıca durulacaktır. Önasyada'ki Neolitik medeniyetin olgunluğunu gösteren bu bölgenin Tel-Halaf, El-Ubeyd ve bilhassa eski tarihî çağlar arkeolojisi bakımından kazandığı değer hiç bir zaman küçümsenmemelidir. Bunun için Önasya ve Anadolu arkeolojisinde derinleşmiş arkeologların yıllarca Mardin-Urfa-Birecik-Antep çevresinde çalışmaları, kazı yapmaları gerektir ⁶.

Anadolu'nun adı geçen cağrafya bölgelerinde=çok az da olsa=eski ve yeni kazıların varlığını görüyoruz. Doğu ve Güney-Doğu Anadolu hakkındaki bilgimiz, Van, Karaz, Malatya, Kargamış, Sakçağözü-Zincirli kazıları ve Kars gezileriyle artmıştır ⁷. Orta Anadolu üstünde çok düşünüyor ve daima ileriliyorduk; fakat Kuzey Anadolu'da, yâni Karadeniz bölgesindeki durum çok farklı idi. Batum'un güneyinde Sakarya ağzına kadar uzayan Karadeniz kıyıları öntarih arkeolojisine kapalı ve karanlık kalmıştı.

Frig ve Klâsik çağlar bir yana bırakılırsa, Amasya daha doğrusu Suluova kuzeyinde kalan bölgenin öntarih arkeolojisi bakımından incelenmesi=hiç denilecek kadar=azdı. Sistemli kazı ve esaslı arkeoloji gezileri yapılmamıştı. Orta Anadolu'da bilinen yığma mezar ve kaya anıtları Karadeniz kıyılarına kadar erişmişse de esaslı surette hiç birisinin üstünde durulmamıştı. Frig çağının kuzedeki büyük müstahkem kalesi yapı kalıntıları, yapı levhaları, çanak çömleği ve eşine az raslanır durumu ile 1907 yılından beri bilinmekte idi ⁸. Kazılarımızda kültür izlerine rashyamadığımız Frig çağını aydınlatmak için, Akalan kalesi üstünde ileride ayrıca durulacaktır. Makrîdi bey'den sonra von der Osten tarafından ele alınan Akalan kalesinin milâddan önce ikinci ve üçüncü bin yılına ait arkeoloji malzemesi verip vermiyeceğini kesin olarak tesbit

⁶ Güney Doğu Anadolunun gelecekteki kazıları hakkında en faydalı ve en geniş bilgiyi profesörümüz B. Landsberger Belleten, No. 10, S. 222 - 237 de vermiştir.

⁷ Belleten, savı 27; S. 601 - 613 ve 32; S. 667 - 673.

⁸ Th. Macrîdi, Une citadelle archaïque du Pont «MVAG XII, 4, 1907».

edemiyoruz ⁹. Hogarth'ın Samsun'da bulunduğunu fakat Kahire'de satın alındığını yazdığı hiyeroglifli hitit damga mührünün gerçekten bu bölgede bulunup bulunmadığı kestirilemez ¹⁰. De Genouillac'ın yayınladığı kabın eskiliği üstünde durulmalıdır ¹¹. Bununla beraber, bu kabın buluntu yeri daima şüphe ile karşılanmalıdır. H. Winckler'in tunç baltayı Samsun'dan satın alması bakışlarımızı üstüne çeken bir konu olmuştur ¹². Amerika Şarkiyat Enstitüsü adına Samsun çevresini dolaşan v. d. Osten, bölgenin yığma mezarları, Kavak'daki hüyük ve Lâdik'deki Eski Eti çağı yerleşmesi (?) hakkında kısa, fakat faydalı bilgiler vermiştir ¹³. Doğu Karadeniz kıyılarının bugüne kadar yayınlanan en önemli buluntuları Ordu yanındaki bir mağaradan çıkarıldığı bildirilen arkeoloji eşyasıdır ¹⁴. Bir ermeni antikacının 1910 yılındaki ifâdesine dayanan St. Przeworski bu baltaların Ordu'da bulunduğuna inanmakta ise de, bu kanaatini kuvvetlendirecek durumda değildir. Daha güneyde, Suluovadaki Alevitepe ile ¹⁵, Merzifon kolejinin Müzesinde saklanan bazı çanak çömlek parçaları eski Arkeoloji edebiyatının tanıdığı kıt buluntular arasındadır.

Orta Anadolu'da höyük adı verilen devamlı yerleşme yerlerinin Karadeniz kıyılarında bulunmayacağı ve kalıntıların üst üste yığılması ile doğan suni tepelerin yerine ormanlık bölgenin karakterine uygun yerleşme yerlerinin, yani dağınık köylerin büyük mâlikanelerin ve bir çağa inhisar eden düz yerleşme yerlerinin varlığına inananların başında Dr. Forrer geliyordu ¹⁶. Ağaç ve ormanların ve dolayısıyla yapı malzemesinin cinsine, yani kerpiç yerine ağacın kullanılmasına göre aydınlanan bu görüş, bütün Karadeniz kıyıları ve iç bölgeleri için değerli sayılmaz; çünkü, Orta ve Batı Anadolu'daki gibi burada da devamlı yerleşmeye uygun kıyı ovaları ve deltalar vardır. Ayrıca höyüklerin teşekkülüne esas olan kerpiğin bu bölgede de kullanıldığı

⁹ OIP, V, S. 31 - 32.

¹⁰ D. G. Hogarth, Hittite Seals «Oxford 1920» No. 194, şek. 21.

¹¹ Genouillac, Céramique Cappadocienne II, 22 No. 34 Lev. 50.

¹² MDOG 34 S. 8.

¹³ OIP, V, S. 28 - 29.

¹⁴ Archive Orientalni VII, 3 «1935» S. 390 ve VIII, I «1926» S. 49.

¹⁵ H. Frankfort, Studies in early pottery of the Near East II «Liverpol 1927».

¹⁶ S. 64 alt not. 4; MDOG, 65 S. 40 «1927».

tespit edilmiştir. Bundan başka kerpiçin kullanılmadığı çağlarda, çit yapıları örttüğünü gördüğümüz kalın sıva tabakaları çöktüğü zaman büyük bir yığıntı ve yükseklik meydana getiriyordu. Makridi ve v. d. Osten'in işaretleriyle dağınık buluntuların varlığına rağmen, Bittel höyüklerin kuzey sınırını Amasya ve Çorum vilâyetlerinden daha yukarı çıkarmıyordu¹⁷.

Kazıların yokluğu, gezi ve buluntuların azlığı Karadeniz kıyılarının araştırılmasını, gerçekleşmesi gereken ödevlerin başına geçiriyordu. 1940 yılında görülen Samsun höyüğü, Kuzey Anadolu'nun eski yerleşme yerlerini, kültürlerini aydınlatan kaynakların en sağlamı idi.

Bilhassa Orta Anadolu'daki öntarih kültürlerini aydınlatmakta büyük başarılar gösteren Türk Tarih Kurumu, Samsun bölgesi kazılarına başlamakla arkeoloji işlerimizin en değerlisini eline almış bulunmaktadır. İki yıl devam ettirilen Samsun bölgesi kazıları, coğrafya durumunu, eski yol prensiplerini, Anadolu kültürlerinin yayılışını, eski yerleşme yerlerinin özelliklerini ve kronolojide çözülmesi gereken soruları esas olarak almıştır.

29.11.1940 günü Samsun'un 3 km. güney doğusunda ve Mert ırmağı kenarında K. Kökten tarafından görülen höyüğün Dündar-tepe ve Öksürük-tepe diye iki adı vardır. Öksürük-tepe adı, tepede gömülü bulunan pirin öksüren çocukları iyi etmesinden, Dündar-tepe de bir zamanlar höyüğün "düNDARlar,, yatağı olmasından ötürü verilmiştir. Höyüğün yüksekliği aşağı yukarı 15, genişliği 200, uzunluğu 220 m. dir. Dündar-tepe, Mert ırmağına doğru inen yamacın eteğine kurulmuştur. Burada ilk kazıya 1940 da başlanmış ve ortalama 20 işçi ile 70 gün çalışılmıştır. 1941 deki ikinci kazı mevsiminde, küçük ölçüdeki yarmalar genişletilmiş ve Dündar-tepe'den başka Tekeköy'de 30, Kavak'da 16 gün süren yeni kazılara başlanmış ve mevsim sonunda Bafra-Çarşamba; Samsun-Kavak-Lâdik-Havza-Vezirköprü-Havza-Merzifon-Suluova - Amasya bölgesinde tetkik gezileri yapılmıştır. Kazı ve gezileri rapor sahipleri idare etmiştir.

Dündar-tepe höyüğünün kuzey ve kuzey batı yönü dik, güney ve Güne doğu yönü de gittikçe alçalan geniş bir engime halinde Mert ırmağının kenarına kadar inmektedir. Sivas-Samsun demiryolu

¹⁷ PFK, S. 87.

höyüğü ortasından yarmış ve büyük bir parçasını yok etmiştir. Tren yolunun imlâsı için höyük toprağının büyük bir kısmı yeniden kaldırılmış ve bugün tarla olarak kullanılan, düz bir alan meydana getirilmiştir. Buna göre höyük el değmemiş durumda kalan asıl tepe ile, demiryolunun kuzey ve kuzey doğusundaki alçak parça ve ortadaki düz alandan ibarettir.

Samsun'un üç kilometre güney doğusunda bulunan Dünder-tepe bahçe ve bereketli tarlalarla çevrilmiştir. Höyüğün üç parçası da tütün, mısır ve buğday tarlasıdır. Deniz kıyılarına yaklaşan büyük sıra dağları Mert ırmağı kenarına kurulan Dünder-tepe'ye hâkimdir. Tabiaten müstahkem bir yere kurulmuş Dünder-tepe; en eski kuzey - güney tabii yolunun ve hattâ bugünkü Samsun - Amasya - Sivas demiryolunun denize erişmesini sağlayan geçidin ortasındadır. Eski Malatya-Sivas-Tokat-Amasya-Samsun tabii yolunun kuzeydeki çıkış merkezi Dünder-tepe idi. Samsun çevresinin tanınmış yığma mezarları höyüğe hâkim sırtlar üstüne kurulmuştur. Bazılarının açıldığını gördüğümüz bu yığma mezarlar Dünder-tepe'yi bir ay biçiminde çevirmiştir.

Dünder-tepe'nin tepe, engime ve toprağının kaldırılmasıyla meydana gelen düz tarla ile, yolun dik yamacında yerine göre genişletilen 5×10 m. ölçüsündeki ocaklarda çalıştık. Höyüğün hırpalanmış durumundan ve düz tarladan faydalanarak, ilk kazı mevsiminde dahi ayrı kültür katları kesin olarak tesbit edildi.

Biz Dünder-tepe kazılarına aşağıdaki ereklerin gerçekleşmesi için başlamış ve tekliflerimizi de ona göre yapmıştık :

A — Anadolu höyüklerinin yayılış alanını belirtmek düşüncesi ile girişilen deneme ve elde edilen sonuçların eksikliğini göstermek; Kuzey Anadolu kıyılarının da en eski çağlardanberi birer yerleşme alanı olduğunu açığa vurmaktır.

B — Anadoludaki prehistorik kültürlerin menşeye ve yayılış meseleleri ile yakından ilgilenmek, Karadenizin de Ege ve Akdeniz gibi Anadolu kültürlerindeki yerini öğrenmek;

C) Hitit kültürünün güney ve batıdakinden sonra kuzeydeki sınırını bulmak; Anadolu'nun tarihi coğrafyasını aydınlatma yoluna girmek;

Ç) Büyük kuzey-güney tabii yolunun akışını incelemek;

D) Karadeniz kıyılarını karakterlendiren yerli, özel kültürlerin bulunup bulunmadığını belirtmek;

Dündar-tepe höyüğü zaman ve kalıntı bakımından bir birinden kesin olarak ayrılan üç büyük kültür katına sahiptir :

Birinci Dündar-tepe kültürü en alt yerleşme olup, I. Alishar, IV. Alaca-höyük, veya Eneolitik denilen Orta Anadolu kültürünün Karadeniz kıyısındaki paralelidir. Bu kültüre, höyüğün önemli bir parçasının kaldırılmasıyla meydana gelen düz buğday tarlasında açılan "A,, yarmasıyla, demiryolunun açtığı büyük ve dik "G,, yarmasında raslandı.

İkinci Dündar-tepe kültürü, hafriyatın en önemli özelliğidir. Tepe ve engimelerde raslanan bu kültür, iki safhalıdır. İkinci Alishar, III. Alaca-höyük veya Bakır Çağı kültürleriyle çağdaş ve onların paraleli olan ikinci kültürün, birinci safhasının ilk izlerine tepede "B,, yarması adı verilen alanda raslandı. Bu kültür tepenin ilk yerleşmesidir. İkinci kültürün ikinci safhasına höyüğün eteklerinde ve Hitit kültür katı kaldırıldıktan sonra erişildi.

Üçüncü Dündar-tepe kültürünü Hitit Çağı adlandırmakta olup, höyüğün son yerleşmesidir. Eteklerdeki ikinci kültür çağının yangın kalıntılı üzerine kurulan Hitit yerleşmesine höyüğün tepesinde raslanmamıştır.

I. Kültür katı == Eneolitik Çağ

"A,, yarmasında dört buçuk m. derinliğe inildiği halde ham toprağa erişilememiştir. Halbuki tarla seviyesiyle höyüğün en yüksek noktası arasındaki yükseklik; aşağı yukarı "15,, m. dir. 3.30 m. de "Alaca ve Demirci-höyük'de olduğu gibi,, su çıktığından derine inmek çok güçleşmiştir. Bununla beraber su içinde de 1.20 m. daha derinliğe inildi. Anaprağa yaklaştığımızı kestirdiğimiz bir anda, bu yarmada kazıyı bırakmak zorunda kaldık. Üst üste yığılan üç kültür katını açıkça gördüğümüz büyük tren yarmasında da "G,, 3.40 m. derinlikten sonra bu kültüre raslanarak 2.10 m. Kalınlık gösteren birinci sofhası incelendi. Höyüğün en hafif engimesinde açılan "G,, yarmasının 5.50 m. derinliğinde tarla seviyesine, yâni "A,, yarmasının bulunduğu düz tarlaya erişildiğinden, bu kısımdaki birinci kültürün ancak 2.10 m. kalınlığı incelendi. I. kültüre höyüğün iki ayrı yerinde raslayışımız, bu çağın devamlı yerleşmedeki önemini, yâni höyüğün oldukça geniş bir parçasını kapladığını ve dar bir alana yayılmadığını

göstermektedir. Bundan başka aynı kültür katının kalınlığı da bakışlarımızı üstüne çekmektedir. Bu bakımdan Dünder-tepe, Truva ve Alişar'ı andırmaktadır.

I. Kültüre ait dört yerleşme katı tespit edildi. Bunların ilk ve sonuncusu profil izlerine, ikinci ve üçüncüsü de yerleşmenin yapı kalıntılarına göre tayin edildi. Bununla beraber "G., yarması kazıları, 1. külterün daha geç yerleşme katlarına da sahip olabileceğini göstermiştir.

"A., yarmasında ve 1.25 m. derinlikte dört köşeli bir yapının çürümüş hatlı kalıntıları elde edildi. Bir odayı gösteren bu yapının içi küçük taşlarla döşenmiş, üstü çamurla sıvanarak sağlam eir döşeme elde edilmiştir. I. 90 m. de ve 3. yerleşme katında küçük bir taş döşemeye raslandı. Alanın darlığı, döşemenin bağlandığı yapıyı aydınlatmamıza engeldir. Bununla beraber kazılan alanın küçüklüğüne ve malzemesinin azlığına rağmen, I. Dünder-tepe kültürünün mimarisi biçim bakımından Orta Anadolu yapısına yabancı değildir¹⁸. Biçimlerini kaybetmiş kalın sıva izlerine ve siyahlaşmış odun parçacıklarına raslanmıştır. Kerpiç kalıntılarının azlığına rağmen, kalın sıva parçaları boldur. Bu parçalar çitten yapılan duvarları örten kalın sıva kalıntılarında başka bir şey değildir.

Her dört yerleşmedeki çanak çömleğin teknik ve biçimleri birbirinin aynidir. Onun için I. Dünder-tepe çanak çömleği hep birden inceleneyecektir. I. Dünder-tepe çanak çömleğini Alişar'da olduğu gibi ikiye ayırmak şimdilik kabil değildir. Bununla beraber gelecekteki kazılar görüşümüzü değiştirebilir.

Elle yapılan çanak çömleğin rengi, siyah, gri ve toprak rengi kırmızımsıdır. Çoğu boya astarlı ve perdahlı olup, hamuruna kum karıştırılmıştır. Boya astarın rengi hamurunkinin aynidir. Yalnız, kaba çanak çömlek cinsinde bu teknik özelliğe dikkat edilmiştir. Kırmızı çanak çömlek derinliğe inildikçe azalmaktadır. Kırmızı parçalar boya astarsız, perdahsız ve hamurlarına kum karıştırılan kaba kaplara aittir. Kenar profilleri I. Alişar¹⁹, IV. Alaca²⁰ ve Pazarlı'nın kalkolitik²¹ çağındaki çanak çömlek

¹⁸ OİP, XXX S. 409 ve H. Koşay, Alacahöyük hafriyatı «1936. S. 49.

¹⁹ OİP, XXVIII. şek. 82:30, 51.69 ve şek. 81; 1-4.

²⁰ Alacahöyük «1936», Lev. CXXI birinci sıra sondan 1 ve 2. Lev. CXXXII soldaki gurubun ilk iki sırası ile, dördüncü sıranın dördüncü parçası.

²¹ H. Z. Koşay, Pazarlı Hafriyatı Raporu; Ankara 1941, Lev. 10.

biçimlerine benzemektedir. Yalnız, Alışar ve Alaca-höyük'deki uzun, üstüvanf meyvelikler bulunmadı. Dip ve kulp tipleri ile, kulp ödevini gören düğmeler Orta Anadolu'daki paralelleri ile karşılaştırılabilir (Lev. I; 1-6). Süslü parçalar az olmakla beraber, siyah renkli kaplar da kırmızılardan daha boldur. Süs örnekleri geometrik olup, basit ve kaba çizgilerden ibârettir. Çizgilerinin içi beyaz bir macunla doldurulmuş örnekler azdır. Bazı parçalar üstünde tırnak ve başka bir âletle yapılmış kertikli süsler vardır. Bu tip süs örnekleri I. Alışar ve I. Truva'da da görülür²². En iptidai süs örneklerini gösteren bu tip kertiklere, her iptidai kültür alanında raslanabileceğinden geniş mukayeselerden çekinmelidir (Lev. I; 1).

Pişmiş topraktan yapılan ağırşak ve ağırlık, dokuma ve eğirme sanatlarının bilindiğini göstermektedir. Siyah opsidiyenden yapılmış bıçakların varlığı, ticari münasebetleri göstermektedir. Çakmak taşı bıçakları ve diğer taş cinslerinden yapılan el değirmeni ve perdah aletleri az değildir.

Kemik aletler arasında, sivri ve iyi işlenmiş ucu, avuçta tutmaya uygun kabzasiyle karakterlenen ve geyik boynuzundan yapılan hançer bilhassa anılmalıdır. I. Dünder-tepe'de midye kabuklarıyla hayvan kemiklerine de (domuz, geyik, koyun ve sığır) raslanmıştır.

II. Dünder-tepe kültürü

Yukarda da söylediğimiz gibi, Dünder-tepe'nin en önemli özelliklerinden biri II. kültür çağıdır. Höyüğün tepe ve eteklerine yayılan bu kültürün birbirinden ayrı iki safhası olduğunu belirtmiştik. Tepe'de 15 × 13 m. ölçüsündeki bir alan 3.80 m. derinliğe kadar kazıldığı halde, kültürde büyük bir değişiklik görülmedi. Bu alanın bütün profili yeknasak ve her tarafı müthiş bir yangın etkisiyle meydana gelen yığıntı ile doludur. 3.80 m. derinliğine kadar inilen tepenin her tarafı önce bol midye kabukları, sonra yakılmış, yıkılmış ve bu yangın etkisiyle tuğla halini alan sıvalardan müteşekkil değişik renkli yerleşme katlarıyla, kül,

²² OİP XXVII, şek. 83, 10 ve 84, 8. H. Schmidt, schliemann's Sammlung. No. 253, 254.

kömür ve toprakla karışık siyah, koyu renkli bir kitleden ibarettir. Bu izler tepenin büyük bir yangınla ortadan kaldırıldığını göstermektedir. II. Dünder-tepe kültürünün tepede son katı göstermesi, yani Hititlerin höyüğün bu kısmında oturmamış olmaları bu yangınla ilgilidir. II. Dünder-tepe kültürü kazılan alanda değişmeden devam etmektedir. Yalnız ince yapılı ve beyaz boyalı çanak çömlek cinsi 3.30 m. den sonra görülmemiştir. Ayrıca, 3.45 m. den sonra çanak çömleğin kabalığı ve maden aletlerinin çok azaldığı görülmüştür. Bu özellik II. kültürden I. kültüre ağır geçişi sağlamaktadır. Buna göre bu iki kültür arasında kesin bir sınır ve ayrı karakterler yerine, normal bir olgunlaşma vardır. Bu özellik Batı Anadolu'daki durumun aynidir.

Adı geçen yangın, yapı kalıntılarını yakıp yıkmıştır. Yalnız 0.85 m. derinlikte taş bir kaldırım ele geçirildi. İçi düz, dışı hafif bir surette kavisli olan bu kaldırımın ölçüsü 4.75×9.40 m. dir. 1.90 m. de döşeme ve kenar parçaları sağlam kalmış, bir fırın ele geçirilmiştir. En önemli yapı kalıntısı 3.40 m. de bulunan dört köşeli ahşap bir evle, bir kenarına yapılan ocağıdır. Evde kullanılan ağaçların kömürleşmiş izleri açıktadır. Bu izler, evin dört köşeli olduğunu göstermektedir. Tavan ve belki de yan duvarları sağlam kalan kalın döşeme üstüne çökmüştür. Sıcaklık etkisiyle tuğlalaşan sıva kalıntıları pek boldur. Bu ev çitten yapılmış ve üstü kalın çamurla sıvanmış bir yapıdır. Temel olarak kalın kalslar kullanılmıştır; çünkü hiç bir temel taşına raslanmamıştır; buna karşılık bol miktarda ağaç kalıntıları bulunmuştur. Bu malzeme ve teknikteki değişiklik, Kuzey Anadoluyu Orta ve Batı Anadolu'dan ayıran ilk yapı özelliğidir. Burada düz dam, yerini çatıya bırakmıştır. Biçimlerini kaybetmiş kerpiç kalıntıları görül-müşse de, sayıları pek azdır. Ayrıca hiçbirisi de "in situ,, olarak bulunmamıştır.

Elle yapılan çanak çömleği, ince ve kaba kaplara ait olmak üzere ikiye bölmek mümkündür. Hamuruna daima kum karıştırılan bu parçaların hâkim rengi siyah gridir. Çanak çömleğin içi kırmızı, kahverengi ve kırmızımsıdır. Kırmızı renk kabin ağzından dışarı taşmıştır. İçi ve dışı kırmızı renkli çanak çömlek, daha azdır. İnce yapılı çanak çömlek cinsinde boya astar ve perdah çok ileridir. Bilhassa siyah renkli çanak çömlek, bu teknik yük-sekliği dolayısıyla cam gibi parlamıştır. Dışı kırmızı, içi siyah

renkliler pek azdır.

Biçimleri Orta Anadolu Bakır Çağı buluntularına benzer. Çanak, küp ve taslardaki bu benzerliğe rağmen, Dünder tepe'nin kendisine has bir çok yeniliği vardır. Orta Anadolu Bakır Çağı çanaklarının gövdesi ile ağız kenarı arasında meydana gelen boyun girintisine çok az raslanması, ağız kenarlarının bazan bir dil gibi dışarı taşan profilleri ve çoğunun dik cidarlı oluşları, Dünder tepe'nin özellikleri arasındadır. Fakat Dünder tepe'nin hakim kap biçimleri Alişar, Ahlatlıbel, Kusura ve Demircihöyük tipleri ile mukayese edilebilir²³. Bu benzerlik en fazla kırmızı renkli çanklarda görülür. Bol olarak ele geçen fincan ve bardaklar Orta ve Batı Anadolu buluntularından farklıdır. Bundan başka Kiklatlarda sevilen bir vazo biçimi de, bu kültürde bulunmuştur. Geniş ve içi boş diplerine dar girintileri yardımı ile birleşen ve Bakır Çağının fincanlarını andıran üst kısma sahip ve kaba işlenmiş örnekleri Anadolu'da bulmak mümkün değildir (Lev. II. 2).

Kulplar kabın ağız kenarı altına ve cidarına yatık ve pek azı da dikine birleştirilmiştir. Hiç bir kulp kabın ağız kenarı ile gövdesini birleştirmemiştir. Bu kulp soyu bazan çift delikli olarak yapılmıştır. Ağız kenarı altına yan yana ve üst üste yapılan düğme biçimli kulplara sık sık raslanır. Bunlar bazan kapla birlikte delinmiş ve ip kabın içinden ve dışından geçirilebilmiştir. Bunlardan başka Orta ve Batı Anadolu kültürlerinde eşlerine raslanmayan kırmızı renkli ve çengel biçimli kulplar da vardır. Bunların alt kısımlarındaki derin çizgilerinin içi beyaz renkli bir macunla doldurulmuştur (Lev. I; 7 ve Lev. II; 1, 3; Lev. III;1-5).

Diplerin çoğu yassı ve düz olmakla beraber, içi çukur ve kenarları kalın olanları da vardır (Lev. II; 2). Çukur ve kalın kenarlı dipler pek boldur. Anadolunun her yönünde ve bütün çağlarda raslanan emzikli kalıntılar bu kattā da bulunmuştur. (Lev; III; 4).

Çanak çömlek, beyaz boyalı, çizgili, kabrtmalı ve yivli olmak üzere dört şekilde süslenmiştir (Lev. II; 1 ve III; 5). Parlak ve

²³ OİP. XXVIII, şek. 174, 176; 46 - 47. TTAED II, S. 14 - 15, Ab. 110. Şevket Aziz Kansu; Etiyokuşu Hafriyatı Raporu, Ankara 1940. S. 68 Ey. 173, 204 şek. 66, 67 Ey. 198 Archaeologia 86, 1937. S. 16 şek. 6; 1 - 11 ve K. Bittel und H. Otto, Demirci-Hüyük Berlin 1939, S. 18 - 19, 20 - 21 Lev. 8, 1 - 4, 7 - 8 12, 14,20, 23 - 24 ye Lev. 9, 1 - 4, 11 - 13.

siyah renkli parçalar üstünde görülen beyaz boyalı süs örnekleri geometriktir. Bu süsler bir çini mürekkebi kaleminin çizebileceği incelikten, fırçanın boyayacağı geniş şeride kadar değişmektedir. Az olmak üzere siyahın üstüne kırmızı-kahve rengi boya da sürülmüştür. Kırmızı renkli parçalar üstünde de beyaz boyalı süsler görülmüştür. Beyaz boyalı çanak çömleğin Anadoludaki yayılışı başka bir yerde gösterilmiştir²⁴. Siyah ve kırmızı renkli çanak çömlekte görülen çizgilerin içi beyaz renkli bir macunla doldurulmuştur. Geometrik olan süslerde en fazla balık kılıcı motifi sevilmiştir (Lev. I; 7). Yivli ve kabartmalı süsler beyaz boyalı ve çizgili örneklerden daha azdır. Teknik ve güzellikteki üstünlük beyaz boyalı örneklerdedir. Kabların ağız kenarlarında görülen küçük düğmeler, kulp özelliklerini kaybetmiş ve birer kabartmalı süs motifi olmuştur.

Bu kültür madenî buluntuları ve hele savaş âletleri bakımından çok zengindir. Uca doğru gittikçe sivrilen ve tam ortasında belirli bir zih bulunan keskin yüzlü, yuvarlak ve balık kılıcı biçiminde çizgilerle süslü orta kısmı vasıtasıyla dört köşeli sapına birleşen mızrak ucu; yüksek bir tekniğe işaret eden güzel bir sanat eseridir. Soloi-Pempeipolis "Mersin'in yanında,, mızrak uçlarından S 3408 ve L. Woolley tarafından tunç çağına bağlılığı bildirilen Tel-Karahasan mezarları ile milâttan önce 1700 yıllarından öncesine düşen "Eski Tunç çağı?,, Hamam geçiş çağı mezarlarından çıkarılan mızrak uçları, Dünder-tepe buluntusunun en yakın eşleridir²⁵. Bu tipe giren mızrak uçlarının Ur kiral mezarlarında da bulunduğu eskidenberi bilinmektedir²⁶. Bu mızrak uçlarının, kuzey İran'da Tepe-Hisar'ın III. çağında da varlığı; K. Bittel tarafından gösterilmiştir. Şu suretle yalnız doğu ve güneye yayılan aynı tip mızrak ucunun daha kuzeyde, yani Karadeniz kıyılarında da varlığını görüyoruz. II. Dünder-tepe kültürünün son safhasında bulunan mızrak ucu milâttan önce aşağı yukarı 2000 yıllarından daha geç olamaz. 3.30 m. derinliğe kadar

²⁴ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, cilt II. S. 5 S. 698 ve gerisi «Birinci Turuvayı kim kurdu»

²⁵ Zeitschrift für Assyriologie, Band XLVI. S. 190-1; Liv. Ann. 6, 1941 S. 89, 91 Lev. XIX «b» 2,5 ve Lev. XXI

²⁶ V. Christian; *Alttertumskunde des Zweistromlandes*, Leipzig 1940. Lev. 206: 3, 6

elde edilen madenî buluntular arasında basit veya olgun biçimlerinin İran, Kafkasya, Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Anadolu'daki geniş yayılışına sık sık temas edilen üçgen yüzlü yuvarlak veya yassı saplı hançerlerin de elde edildiğini söylemeliyiz²⁷. Gözönünde tutulacak en önemli nokta Dünder-tepe hançerlerinden birinin Cemdetnasr çağı hançerine büyük bir yakınlık göstermesidir²⁸. Muhtelif çağlarda, ayrı ayrı kültürlere ve geniş bir alana yayılan bu hançer biçimlerindeki birliğin sebebi, aletin tabii ödevinde, yâni ideal hançer biçiminin bu tipte olabileceğinde aranmalıdır. Bunlardan başka yuvarlak ve dört köşeli, kısa-ince saplı bir çok şiş de elde edilmiştir. Ayrıca ileri bir tekniğin eseri olan okuçları da bulunmuştur. Dünder-tepe'nin okuçları, biçimlerinin olgunluğu ve tekniklerinin yüksekliği bakımından Anadolu'da eşsizdir.

Tepedeki Bakır Çağı kültürünün maden aletleri arasında özel biçimleri ve Anadolu'daki eşsizlikleriyle bakışımızı üstüne çeken bu savaş vasıtası üstünde durmalıyız. Bunlardan birincisi ucuna doğru gittikçe incelen, kesimi yuvarlak, yalnız orta kısmı yassı ve çıkıntılı olan bir alettir (Lev. IV; 2). Uç ve kabzanın uzunluğu bir birine aşağı yukarı denktir. Bu saplayıcı aletin kabzası ucunun özel bir surette hazırlanmış olması, onun ikinci bir alete sokulmadığını ve avuçta kullanıldığını göstermektedir. Yüzü geniş, iki kenarı dar olan dört köşeli diğer aletin kabzası daha kalın ve dardır (Lev. IV; 1). Bunun da kabzası özel bir surette kalınlaştırılmış olup, ikinci bir alete bağlanmaktan ziyade, elde kullanılmak üzere yapılmıştır. Bu da uca doğru gittikçe sivrilmekte, ve tam bitiminde keskin bir hal almaktadır. Yeni biçimler getiren bu harp aletlerinden başka, Anadolu ve Önasya kültürlerinde bilinen ve madenden yapılmış yassı baltalar bulunmuştur (Lev. IV; 3). Önasyada El-Ubeyd çağından itibaren görülmiye başlanan bu tip yassı baltalar bütün Anadolu'ya ve hattâ Suriye'ye, Kıbrıs'a da yayılmıştır. Yalnız Dünder-tepe baltası milâttan önce üçüncü bin yılının bitiminden daha geç değildir²⁹. Çivi, ve basit iğnelerle helezonî küpeler koleksiyonumuzu tamamlamaktadır. Tekeköy'de

²⁷ PFK, S. 51-53 ve ZA, XLVI, S. 164-189 bibliografya bakımından bu iki kaynak da çok zengindir.

²⁸ V. Christian; adı geçen eserinde, S. 158, Lev. 135,6

²⁹ ZA XLVI: S. 184-197, Lev. V. şek. 11-13

ölülere hediye olarak bırakılan kamaların eşi burada bulunmuştur (Lev; IV; 7).

Kısaca andığımız bu madeni âletlerin önemli bir kısmının Alaca'nın ünlü kiral mezarlarında, Truva definelerinde, Ahlatlıbel şatosunda ve Yortan mezarlığında bulunmadığını görüyoruz. Böylece çanak çömlekte görülen ve Dündar-tepe'yi karakterlendiren özelliklerin madeni âletler bakımından da kuvvetlendirildiğine şahit oluyoruz.

Aynı tipe giren mızrakucu, hançer ve yassı baltanın varlığı, İran kuzeyinden Truva'ya kadar uzayan bütün Önasya ülkeleriyle, Kafkasya arasında geniş ticari ve etnik bağların varlığına inananlara kuvvetli bir vesika olabilir ³⁰. Yalnız, her tip birliğin kronoloji ve tekâmül basamakları tayin edilmezse, bu nevi ticari, etnik ve kültürel münasebetler de aydınlanamaz. Bununla beraber, geniş bir alana yayılan ve bazı bakımlardan birbirine bağlanan büyük kültür bölgelerinde görülen bu biçim birliği, bir tesadüf de değildir.

Geyik boynuzu, domuz dişi ve uzun kemiklerden yapılmış bir çok kemik âletler de ele geçmiştir. Bunlar biz, çuvaldız, delgi ve ortası delik kabzalarından ibarettir. Geyik boynuzu kökünden yapılan çekiçler pek boldur. Cilalı yüzleri ve ince işlenmiş delikleri vardır. I. Alishar, Kusura, II. Termi ve Tilkitepe'de bu tipe giren çekiç baltalar, bulunmuştur ³¹. Femür başından yapılmış ağırşaklar pek boldur. Prehistorik Anadolu kültürlerinde kemik ağırşak sevilmediği halde, Dündar-tepe'deki bu malzeme diğer ağırşak cinslerine üstündür.

Pişmiş topraktan yapılan kaba, süssüz ağırşaklardan başka, ağırlıklar da pek boldur. Kazılan alanın küçüklüğüne rağmen, yalnız bir yerde ve bir arada 45 ağırlık bulunmuştur. II. Dündar-tepe kültürünün tepedeki tipik eşyalarından birisi de fırçalardır (Lev. IV; 5). Orta ve Batı Anadolu'nun bilinen fırçaları Dündar-tepe örneklerinden çok farklıdır. Kırmızı, koyu kahverengi ve hamuru iyi pişirilen bu fırçalar Mezopotamya'nın güzel "Riemchen", tuğlalarını andırmaktadır. Uzun yüzlerinden birisi üzerinde birbirine paralel ve oldukça düzenli "4—6 sıra,, delikleri vardır. Dün-

³⁰ Wiener Beiträge zur Kunst und Kulturgeschichte Asiens Band, XII, 1938

³¹ OİP XVIII, S. 91 şek. 94, e 1992; Archaeologia 87 «1938» S. 272 W. Lamb; Excavations at Termi in Lesbos: şek. 200-203, Lev. XXIV, 30. 106

dar-tepe'ye has olan bu fırça cinsine bugüne kadar Önasya, Ege ve Tuna boyu kültürlerinde raslanmamıştır.

Pişmiş topraktan yapılan buluntuların en önemlisini steatopijik bir statüet=idol temsil eder (Lev. IV; 6). Gri renkli, parlak boya astarlı ve perdahlı olan bu idolün belden yukarısı ne yazık ki kırıktır. Yağlı, şişman kalçaları steatopijik özelliklerin en olgununu göstermektedir. Mübalâgalı derecede büyük olan kadınlık uzvu kabartılarak yapılmıştır. Arka taraftan çok şişman görülen ilyeleri, içleri beyaz bir macunla doldurulmuş, çizgilerle süslenmiştir. Çukurkent idolleri bir yana bırakılırsa, bugüne kadar Anadolu'da steatopijik idol bulunmamıştır. Bağlı buldukları kültür katları ve gerçek buluntu yerleri kesin olarak bilinmeyen Çukurkent ve Antalya figürinleri steatopijik statüet=idol tipinin Anadolu'daki varlığını daima şüphe içinde bırakıyordu. Fakat Çukurkent, Girit, Romanya ve hattâ Tesalya figürinlerinin benzeri olan Dünder tepe steatopijik idolünün bulunuşu, bu tipin Anadolu'da ve Bakır Çağı kültüründeki varlığını göstermiştir. 3.20 m. derinlikte bulunan Dünder-tepe idolü Orinyasiyen geleneğini devam ettiren bir buluntudur. Esasen steatopijik figürinlerin kaynağı üst paleolitik çağa ait olmakla beraber, bunların yalnız bu çağa has olduklarını da düşünmemelidir. Çünkü steatopijik idollerin doğu ve güney doğu Avrupa ile Anadolu ve Tel-Halaf kültürlerindeki varlığı eskidenberi bilinmektedir ³².

Çeşitli biçimler göstermemekle beraber, çakmaktaşı ve kalke-
duvandan yapılan bıçaklar bulunmuştur. Önasya'da ve her çağda kullanıldığı bilinen yeşil taştan yapılmış balta örnekleri de ele geçmiştir. Gabro ve yeşil taştan yapılan iki çekiç baltanın bulunuşu, savaş baltalarının kaynak ve yayılışları bakımından da önemlidir (Lev. VII; 4). İyi perdahlanan bu baltaların ne yazık ki sivri uçları kırıktır. Son zamanlarda Termi, Kiş, Tel-Agrap, Arpaçya "Elubeyd kültür katında,, Tepe-Gavra "VIII. Kültür katında,, ve Etiyokuşu baltalarının bulunuşu, bu tipin kuzeydeki bir kaynağa bağlı kaldığı görüşünü çürütmüştür ³³.

Tepe değirmen ve dibek taşları ile beraber, büyük ölçüde kara hayvanları kemiklerine de raslanmıştır.

³² Tahsin Özgüç; Ön tarihte Anadolu ideolleri «yayınlanacaktır».

³³ PFK; S. 42-45 ve Demirci-Höyük; S. 32-34; Etiyokuşu; şek. 86 Ey. 139; Iraq, II, 1935 Lev. X:h ve E. Speiser; Excavations at Tepe-Gawra; Lev. XL, b.

II. kültürün eteklerdeki safhası

Eteklerde Hitit kültür katından sonra yeni bir yerleşme gelmektedir. Bu kültür tepenin beyaz boyalı çanak çömlek kültüründen bazı bakımlardan farklıdır. Tepedeki kültür eteklere yayılmamış ve şehrin dar bir parçasını kaplamıştır. Her iki kültürün çağdaş olduğunu göstermeğe yarayacak müşterek çanak çömlek tipleri vardır. II. Dünder-tepe kültürünün eteklerdeki safhası da büyük bir yangın ve çökme ile sona ermiştir. Hitit yerleşme katları bu çöküntü kalıntıları üstüne kurulmuştur. İki kazı mevsiminde de bu kültüre bağlanan yapı izlerine raslanmamıştır. Yalnız yer yer düşük taşlar bulunmuştur.

Elle yapılan çanak çömlek orta veya kaba hamurlu olup, içine kum ve ot karıştırılmıştır. Her nevi kap biçimlerine boya astar ve perdah yapılmıştır. Hamur ve boya astarın rengi aynıdır. Çanak çömleğin içi ve dışı kırmızı, dışı siyah içi kırmızı, dışı kırmızı içi siyah veya içi dışı siyah renkli olup, boyun diplerinde veya bütün gövdeleri üstünde tırnak ve diğer aletle yapılan kertikler boldur. Bununla beraber kertiksiz parçalar da az değildir. Yivli süsler çok olgun ve iieridir. Bunlar bilhassa siyah renkli ve cam gibi parlıyan çanak çömlek cinslerine tatbik edilmiştir. Tepenin beyaz boyalıları, eteğin yivlileri, Dünder tepe'nin en güzel çeşitleridir. Kulplar şerit biçiminde olup, çoğu kabın ağız kenarından başlar. Dügme biçimli kulplara da sık sık raslanmıştır. Diplerin çoğu yassı ve düzdür; çanak, bardak, tas ve küp biçimleri Orta Anadolu'daki Bakır Çağı çanak çömlek biçimlerinden farksızdır; bilhassa Alaca-höyük ve Pazarlı buluntuları arasında paralelleri pek çoktur. Bundan başka Alişar'ın içi dışı kırmızı, Ahlatlıbel'in dışı kırmızı içi siyah ve içi kırmızı dışı siyah boya astarlı çanak çömleğine olan akrabalığı açıktır. Bu yerleşme yerlerinden başka Etiyokuşu, Demirci-höyük, Karaoğlan ve Kusura'nın B kültüründe de bu tipe giren örnekleri bulmak kolaydır³⁴ (Lev. I; 2. V; 1,5 XI; 4 ve VII; 5).

³⁴ Alacahöyük «1936» Lev. LXX, 200, 226, Lev. LXXI, 252, Lev. LXXII, 91 Lev. LXXV ve Lev. LXXVII; Etiyokuşu; şek. 63, 65, 67, 73, Ey 151, Ahlatlıbel, Ab, 365, Demirci-Höyük, Leb. 12, 4 ve 8, 1, 4, 6-8, 20, 24; 9; 1-2, 11-12, 11; 2, 6, 12, Archaeologia 87; şek. 8, 3, 5-6 ve Pazarlı, S. 2, Lev. XI üst sıra soldan birinci, ikinci, 2-3 üçüncü sıra Lev. XII, 131, 267.

Madenden yapılan aletler tepedekilerle eşimsenmeyecek kadar azdır. Helezonf ve basit biçimler gösteren bakır-tunç küpelerle toplu iğne, çivi ve yassı bilezikleri anabiliriz.

Pişmiş topraktan yapılan buluntuların en önemlisi oldukça tabii biçimde yapılmış idoldür (Lev. III; 7). Kahve rengi olan bu idolün beli, kavisli küt kolları, gövdesinin alt kısmı ve boynu bakımından eşlerini Ahlatlıbel'de görüyoruz³⁵. Memeler önceden hazırlanmış çukurlara yerleştirilen küçük toprak parçalarıdır. Ağız, burun, göz ve saçları da çizilmiştir. Küt ayakları ön tarafta gösterilmiştir, Idol oturur durumdadır³⁶. Alishar'daki bir idolün bacakları Dünder-tepe idolününkine benzemektedir.

Bununla beraber bu örnekteki bacaklar Alishar'ın Hitit çağı figürinlerinde de görülmektedir³⁷. Bu, bir çok kalıntılarda görülen gelenek birliğinin örneğidir. Dünder-tepe idolünün uzun burnuna kendi tipine giren Anadolu figürinlerinde pek az raslanmıştır. Başın arkaya doğru fırlayan çıkıntısı ve ön taraftaki düzlüğü, Dünder-tepe'ye has bir tasvir örneğidir.

Pişmiş topraktan yapılan orijinal bir buluntu nev'i de fırçalardır (lev. III, 6.). Bunların alt kısımları geniş ve sıralar halinde delikli, üst kısımları da dar ve tutulmağa elverişlidir. Tepedekilerden farklıdır. Şimdilik komşu ülkelerdeki benzerlerini de tanımıyoruz. Konik ve düz dipli, süslü ve süssüz ağırşaklarla, bilhassa tekerlek biçimli ağırlıklar pek boldur. Kaba işlenmiş ocak, Ahlatlıbel'de bulunanın eşidir. Ayrı taş cinslerinden yapılan topuz başları ve perdah aletleri bilinenlere yeni bir şey katmamıştır.

II. Dünder-tepe kültürünün tepe ve eteklerdeki durumunu gördükten sonra, bu ikilik konusu üstünde kısaca durmak isteriz: Tepedeki kültür höyüğün dar bir alanına yayılmıştır; oranın da ilk kültürüdür, yani bundan sonra bir Hitit yerleşmesi yoktur. Elde edilen çanak çömlek, maden, kemik ve taş aletlerle, idol ve pişmiş topraktan yapılan kültür kalıntıları, eteklere yayılan II. kültürün özel karakterinden çok ayrıdır. Bununla beraber, bazı çanak çömlek biçimlerinin Orta Anadolu ve etekteki Bakır Çağı kültürüne benzediği de açıktır. Benzer buluntuların yanında, çanak

³⁵ Ahlatlıbel, Ab. 181

³⁶ T. Özgüç. aynı eserinde

³⁷ OİP XIX_S. 131 şek. 161, b 1931

çömlek biçimleri ve bilhassa kulp, dip ve beyaz boyalı çizgili süs örnekleri göze çarpar. Aşağıda Tekeköy kazıları üstünde dururken bu iki safhanın aynı zamanda ve aynı yerde yaşadığını belirteceğiz. Dünder-tepe'deki tepe kültürü Karadenize has bir kıyı kültürüdür. Bol midye kabukları, hayvan kemikleri ile birlikte bir çok kültür eşyası, el değirmenleri, dibek taşları da bulunmuştur. Bol midye kabuklarıyla hayvan kemiklerinin varlığı ve bazı mutbak kalıntılarının çokluğu bu kültürün Kuzey Anadolu'ya has bir Bakır Çağı Köjökönmödings'i olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan Dünder-tepe, Truva'nın Anadolu'daki tek paralelidir. Tepenin bol midye kabukları, yenilip atılan kalıntılar olmakla beraber, bunların çoğu çanak çömleğin hamuruna da karıştırılmıştır.

III. Kültür == Hitit Çağı

Dünder-tepe'nin III. ve son yerleşmesi Hitit çağıdır. Devamlı yerleşme yerinin tepesi bir yana bırakılırsa, Hititler höyüğün her tarafına yayılmıştır. Höyüğün "F," ve "G," yarması adı verilen kısımlarında geniş alanlar kazılmış ve Hitit kültürünün en çok 4.80 m. kalınlık gösterdiği anlaşılmıştır. Dünder-tepe'de üç Hitit yapı katı vardır. Birinci katta: höyük toprağının hemen altında temellerinden birisi tam, diğer ikisi kısmen, üçüncüsü de tamamen kaybolmuş bir Hitit evi açığa çıkarılmıştır. Duvar kalıntılarının yüksekliği 1.20, kalınlığı da 1.40 m. dir. Evin yangın sonunda yıkılarak terkedildiği, sıcaklık etkisiyle tuğla kırmızısı rengini alan kerpiç ve kömürleşmiş, külleşmiş ağaç izlerinden anlaşılmaktadır. Bu çağda kerpiç daha çok kullanılmıştır. Taş temel üstüne kurulan bu Hitit evinin içinde bulunan bir damga mühür bu yapının milattan önce 1500-1200 yılları arasına ait olduğunu göstermiştir. Esasen elde edilen çanak çömlek ve diğer küçük buluntular da birinci yapı katının bu çağa bağlılığını kuvvetlendirmektedir. Bu yangına bakarak Orta Anadolu'da olduğu gibi, Dünder-tepe'de de aşağı yukarı 1200 yıllarında Hitit kültürünü sona erdiren bir felâket havasının estiği akla gelebilir. Fakat Dünder-tepe'de Post Hitit-Frig kültürünün yokluğu ve diğer kısımlarda da bu çeşit yangın izlerine raslamayıp, bu konuyu kesin olarak aydınlatmamıza engeldir. Bizce bunun yalnız bir ev yangını olması gerçeğe daha yakın bir ihtimaldir. İkinci veya orta Hitit yapı

katında da kesik, uzun, taş temel kalıntıları bulunmuştur. Bu temellerin üstünde de tarihlenebilen bir damga mühürle, 1400-1500 yıllarından daha öncesine ait olmayan çanak çömlek tiplerinin varlığı, bu yapı katının da milâttan önce 1500 yılından daha eski olmadığını göstermiştir. Bu suretle I. ve II. yapı katlarının 1500-1200 yılları arasına, yâni Büyük Hitit devletine ait olduğunu görüyoruz. III. yapı katını 6.20×8.50 m. ölçüsündeki kaldırımın bağlandığı yerleşme teşkil eder. III. yerleşme katının milâttan önce 1500 yılından öncesine aidiyeti kesin olmakla beraber, bunun ne kadar gerilere eriştiğini ilk iki kazı mevsiminde tâyin etmek kabil olamadı. Bundan sonraki Hitit kültürü, yapı izleri vermeksizin Bakır Çağına kadar inmektedir. Yalnız eski tipleri gösteren çanak çömleğin varlığı ve bunların derinliklerine ve Alışar, Boğazköy buluntularına göre milâttan önce ikinci bin yılının başlangıcına kadar yükseldiği görülmüştür.

Hitit çanak çömleği çarkta yapılmış, hamuruna kum karıştırılmıştır. Çoğunun içinde koyu renkli bir öz vardır. Kap kaçağın çoğu boya astarlı ve boya banyoludur. Renkleri kırmızının bütün nüanslarıyla, deve tüyü, kahve rengi ve pek azı da beyaz ve gridir. Pişirmenin yüksekliği kaplara tannanîyet kazandırmıştır. Orta Anadolu'nun Hitit çanak çömleğiyle, Dünder-tepe'nin bu tipteki buluntuları arasında hiç bir fark yoktur. Boğazköy, Kültepe, Alışar ve Alaca'nın Hitit gagalarıyla, üçgen kulpları pek boldur. Dünder-tepe'nin kırmızı renkli parlak ibriğiyle, Alışar buluntusu arasında hiç bir fark yoktur³⁸. Üçüncü yerleşme katında bulunan çaydanlıklar, Alışar³⁹. Boğazköy⁴⁰ ve Alacahöyük⁴¹ çaydanlıklarının eşidir. İkinci yapı katında bulunan sivri dipli, uzun boyunlu, gaga ağızlı testi de Boğazköy testisinin aynıdır⁴². Bunlardan başka, tipik Hitit küpleri de pek boldur (Lev; VIII; 1-4).

Milâttan önce aşağı yukarı 1500-1200 yılları arasına ait olan

³⁸ OİP XIX, S. 110, şek. 133, b 2010

³⁹ Anılan raporda s. 124, şek. 190, e 1748.

⁴⁰ K. Bittel; Die Kleinfunde von Boğazköy «Leipzig» MVDOG, 60. s. 45. Lev. 29; ve MDOG, 76, şek. 25 a.

⁴¹ Alacahöyük «1936» Lev. XXXI, A 180.

⁴² Kurt Bittel und H. G. Güterbock; Boğazköy «Neue Untersuchungen in der Hethitischen Hauptstadt» Berlin 1935 APAW I. S. 34 Lev. 13. 8.

iğneler Boğazköy ve Alişar örneklerinin tekrarıdır ⁴³ (Lev; IX; 5,7-8) ise, 1500 den daha eskidir). Birinci ve ikinci yapı katlarında iki okucu bulunmuştur (Lev; IX; 12). Hitit çağından sonra oturulmayan Dünder-tepe'nin okuçları, kendi tipine giren Alişar ⁴⁴ ve Yazılıkaya ⁴⁵ buluntularının tarih ve yerini belirtmektedir. Bir mızrakucu olduğundan şüphe etmediğimiz âletin ucu sivri ve dört köşeli, sapı da silindir biçimli ve kertiklidir (Lev. IX; 2). Bu buluntu Boğazköy'dekilerle eşimsenebilir ⁴⁶. Kesimi dört köşeli, yuvarlak başlı, uzun saplı ve her iki yüzü keskin olan aletin de bir silâh olduğunu düşünüyoruz. Bunlar Boğazköy'de de bulunmuştu ⁴⁷ (Lev. IX; 3). Hitit ve ondan önceki çağlarda eşine raslanmayan bir buluntu da, iki saplı bıçaktır. Sırtı dış bükey ve kalın sapları da deliktir (Eev. IX; 4). Bu örnekteki çakılar, bu gün dahi kullanılmaktadır. Yassı balta madeni buluntuların başında gelmektedir (Lev. IX; 1). Bu tip baltalara Orta ve Kuzey Anadolu'da çok raslanmıştır. Büyük bir kısmı Hitit çağına ait olan bu baltaların bazı özellikleri bir birinden farklı olmakla beraber, ana prensipleri değişmemektedir. Aynı balta tipi Frig çağında da kullanılmıştır ⁴⁸. Yalnız Dünder-tepe baltası sık sık yayınlanan veya eşimseme unsuru olarak kullanılan bu balta tipinden bir az farklıdır. Bilhassa üst kenarının delik oluşu, baltamızın yerli özelliğini ve teferruat farkını göstermektedir. Yümüktepe'de Eski Hitit çağında kullanılan bu tip baltalar ⁴⁹, Orta ve Kuzey Anadolu'da milattan önce 1400 yılından daha eski değildir. Bu balta H. Winckler'in Samsundan satın aldığı baltanın

⁴³ OIP XXIX, şek. 281-282, 285 ve MDOG 76 şek. I-13.

⁴⁴ OIP XXIX, s. 265 şek. 290; b 2151, 443. şek. 446, 1909.

⁴⁵ K. Bittel, R. Naumann und H. Otto; Yazılıkaya, Leipzig 1941 WVDOG 61. s, 169. şek. 68, 2.

⁴⁶ Boğazköy; S. 31 Lev. 10; 11-12. Aynı tipe giren mızrakuçları Tarsus'ta da bulunmuştur. Asia July 1939 şek. 4

⁴⁷ Boğazköy; S. 31, Lev. 10; 3, 5

⁴⁸ Bu balta tipi için en bol malzemeyi St. Przeworski. Archive Orientalni VII ve VIII de vermiştir. Dünder-tepe baltası ondaki şek. I c ve Lev. XLIX deki'ye aittir. Yalnız söylenildiği gibi bu baltaların hiç birisi delik değildir. Bu bakımdan en faydalı araştırma *Yazılıkaya, ş. 168-169 da yapılmıştır. Dünder-tepedeki tipe giren baltalar Çukurova'da daha eski yani Eski Hitit kültür katlarında da görülmüştür» Gözlükule, Asia, July 1939. ve Yümüktepede.

⁴⁹ Lev. Ann. 26 Lev; 85 b ve AJA; 41 No 12. şek. 19.

gerçekten burada bulunduğunu teyit etmiştir. Basit ve halezon biçimindeki küpe ve bilezikler de az değildir. Ayrıca bir çaydanlığın içinde iki altın küpe bulunmuştur.

Pişmiş topraktan yapılan buluntular da çok ve çeşitlidir. Küpleri damgalamak için kullanılan kaba mühürlerle, Büyük Hitit çağı için tipik olan güzel mühürler de bulunmuştur. Birinci yapı katından çıkarılan mührün yüzünde birisi küçük, diğeri büyük olmak üzere karşılıklı duran iki kartal tasvir edilmiştir. Kuşların arasındaki boşluğu tenâzuru sağlıyan dikey bir çizgi doldurmuştur. Kartalların altında yere yatmış durumda kalan bir tavşan görülmektedir. Bütün bu kompozisyon küçük ve eğri çizgilerden müteşekkil bir çerçeve içine alınmıştır. Bu motifin en yakın eşi Alacahöyük'ün "BM,, mezerında bulunmuştur⁵⁰.

Nevileri anlayılamıyan hayvan figürünleri ile, ince işlenmiş boğa başı koleksiyonumuzu tamamlamaktadır. Ağırşakların çoğu süslü, tek ve çift koni biçiminde olduğu gibi, dipleri az veya çok ölçüde çukur ve çıkıntılı olanları da vardır. Ağırlıklar da eski biçimlerini saklamaktadır. Pişmiş topraktan yapılmış sivri kap kaideleri bulunmuştur; bunların ortası boş ve kenarlarında ortaları delik üç çıkıntı vardır.

Kemik biz ve iğnelerin biçimleri çeşitlidir. Delikli eşit dörtgen başlı tipte, toplu iğne biçimli bizler veya yassı başları tek merkezli dairelerle süslenen iğneler işçiliğın güzel örnekleridir (Lev. IX; 9-10).

Taştan yapılmış aletler de boldur. Bunların en önemlisi, ikinci yapı katında bulunan damga mühürdür. Bu mühür biçimi Alışarda da vardır⁵¹. Mühür üstündeki süs orneğini de başka bir Hitit damga mührü üstünde görüyoruz. Esasen ortadaki güneş sembolünü çeviren şerit Kuzey Suriye ve Anadolu damga mühürlerinde çok sevilen süs örneğidir. Yassı balta, topuz başı, kalıp, öğütme, bileği ve perdah taşı gibi aletlerin yeni ve bakışı çeken biçimleri yoktur (Lev; IX; 11).

⁵⁰ Remzi Oğuz Arık; Alacahöyük Hafriyatı. «1935». Lev. CCXXIII.A1.551. Yalnız Alaca mühüründeki tasvirler'in tekniği daha kabadır,

⁵¹ OIP XXIX, şek. 251; d 1906. Mühür yüzündeki süsleri içinde : şek, 251; b 2439.

Tekeköy kazısı

Tekeköy Dünder-tepe'nin aşağı vukarı 14 Kl.m. güney doğusunda ve Samsun-Çarşamba demiryolu üstündedir. Teşekkülüne en fazla Yeşil Irmak'ın âmil olduğu Kuzey kıyı ovasının kısmen düzlüğüne, kısmen de yamaçlarına dağılmıştır. Köy ve civarı Ayıtepesi ve Karaböcük dağlarından çıkan Fındıcak ve Çınarlık deresinin suladığı vadi ve büyük kaya kitleleriyle, vadi sırtlarını kaplıyan ekilmiş tarlalarla örtülüdür. Her iki derenin yanlarındaki yamaçlarda ve daha yüksek yerlerinde aşınma ile meydana gelen büyük kaya kitleleri vardır. Güneye doğru gidildikçe yükselen dağlar, ormanlarla kaplıdır. Çevre tabiat şartları bakımından yerleşmeye çok uygun olduğu gibi, Tekeköyden güneye giden ve dağlık bölgeden geçen genişçe bir yola da sahiptir. Dere vadilerinin kıyı ovasına açılan yamaçlarında kaya sığınağı, mağara ve inler pek boldur. Bölgenin eski çağlardanberi devam edegelen iskânı, bu tip tabii yerleşme ve sığınma yerlerinin zaman zaman ve yer yer değişmesine sebep olmuştur. 18-11-1940 da bu bölgeyi inceliyen Kılıç Kökten Musterien tipte diorit ve bazalt porfiritten yapılmış iki âlet bulmuştur ⁵². Volkanik kayalarda teşekkül eden mağara, sığınak ve inlerin bolluğu, ve hele sığınakların ön teraslarının kalın bir toprak kitleleriyle dolmuş olması, burada yeni ve geniş bir araştırmayı gerektiriyordu. Bundan başka vadi içinde ve düz bir tarlada prehistorik çanak çömlek parçalarının da bulunuşu, üstünde durmamızı gerektiren bir konu olmuştur. Elle yapılan bu kaba çanak çömlek parçaları Ankara'da Dünder-tepe çanak çömleğiyle eşimsenmişti. Tekeköy kazılarına, kültür kalıntılarından ziyade, eski yerleşme sistemlerinde görülen yenilik ve değişiklikten ötürü başlanmıştır. Önce kaya sığınakları guruplara ayrılmış, ve çeşitli gurupları karakterlendiren üç ana tip üstünde çalışılmıştır. İlk iki yer yüzü buluntusunu veren "A., sığınağında yerleşme ve arazi katları kolaylıkla anlaşılmiş ve bu katlarda büyük ölçüde işlenmiş taş aletler bulunmuştur. Bu sığınakta, 3.20 m. derinliğine inilmiş ve birbirinden açıkça ayrılan on kat görülmüştür. 64 sm. kalınlığında ve esasında bir kat olan, fakat üç tâli kata ayrılan birinci kat, en geç teressübât ile bir kaç geç çanak çölmek parçasına sahiptir. 96 ve 38 sm. kalınlığındaki ikinci ve üçüncü kat,

⁵² Ülkü, Nisan 1941. S. 121-124.

asıl arkeoloji katları olup, koyu renkli ve derinliğe indikçe sararan arjilli kum katlarından ibarettir. Bu iki kültür katında yalnız hayvan kemiği ve taş aletler bulunmuştur. Volkanik suhur ve çakmak taşından yapılan aletlerin cins ve biçimleri kat ve derinliklere göre değişmemektedir. Bu iki arkeoloji katını hiç bir kültür eşyası vermiyen, ve kalınlıkları değişen gravye, büyük çakıllı kum katları takip etmektedir. 3.25 m. derinlikte, yâni, kültür eşyasına raslanmıyan katlarda kazıya son verilmiştir. Bulunan taş aletler, mikrolitlerden ibarettir. Bunların bazılarında retuş açıkça görülür⁵³. İçlerinde geometrik formlar hemen hemen yok gibidir. Bununla beraber Tekeköy aletleri İngiltere'de bulunan bazı mezolitik parçaların aynidir. Bovidae ve Fquidae kemikleri taş aletlerin yanında bulunmuştur. Daha ziyade arkeoloji katlarının tespiti amacıyla kazılan "A" sığınağı, ilerdeki çalışmalarda temizlenecek, ve böylece her katın esas kültür özelliği ve sığınağın da gerçek kronolojisi aydınlanacaktır. Tekeköy mağra ve buluntuları hakkında ayrı bir inceleme yayınlanacağından, burada bu konu üstünde daha fazla duramayacağız.

Tekeköy kazılarının ikinci safhası "A,, sığınağının karşısında ve aşğı yukarı 300 m. uzağındaki tütün tarlasında yapıldı. her hangi bir tarladan farkı olmiyan ve sarp kayalara doğru yükselen tatlı bir engime ile Fındıcak deresinin meydana getidiğı düzlükte kurulan bu kültür yeri, güney ve doğu güneyinden sarp kayalarla çevrilmiştir. Güneye doğru daralan iki dar vadinin birleştiğı ve genişlemeğe başladığı yere kurulmuştur. Bugünkü tütün tarlası düz bir yerleşme yerinin mezarlığıdır. Adı geçen düz yerleşme yeri henüz araştırılmamıştır. İstasyonun kuzey ve kuzey batısını dere ve sarp kayalar sınırlandırmıştır. Bütün tarlaya tütün ekilmiş ve ortasına da büyük bir ev yapılmıştır. Tarlanın güney-batı sınırında 11x7 m. ölçüsündeki dar bir alanın büyümüş tütünü satın alındı; ve kazıya burada başlandı. Ana kaya'ya kadar inilen yarmanın bu kısmında iki kültür çağının varlığı anlaşıldı:

A) İlk kültür katı Hitit çağına ait olup, yer yüzünden itibaren bir buçuk m. kalınlığı vardır. Yapı kalıntılarına ve mezarlığa raslanmamıştır. Elde edilen Hitit çanak çömleği Dünder-tepe ve Orta

⁵³ Ankara üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. Cilt II sayı 5 S. 673 ve gerisi.

Anadolu buluntularından farklı değildir. Çarkta yapılan Hitit çanak çömleği devetüyü, toprak rengi ve bilhassa kırmızı renklidir. Ağırılık, ağırşak ve topuz başlarından başka buluntu elimize geçmemiştir. Tekeköy buntuları Hitit kültürünün Dündar-tepe'nin doğusuna da yayıldığını kesin olarak göstermiştir. Bu çevrede ve kazılan yerin yakınında büyük bir Hitit yerleşmesinin veya mezarlığının varlığını düşünüyoruz. Görüşümüzü yer yüzü buluntuları da kuvvetlendirmiştir. Kazılan yerdeki Hitit yerleşmesi ve kalıntılarının azlığını da buna göre aydınlatmalıdır. Kazıların genişletilmesi büyük Hitit yerleşmesinin veya mezarlığının önemini aydınlatacaktır.

Burada kısaca başka yerden gelen bir kalıntı üstünde durmak isteriz. Hitit kültür yığıntılarının en altında, yani ondan önceki çağın en üst kısmında bazı boyalı çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Açık krem zemin üstüne sürülen koyu kırmızı renkli boya ile çeşitli geometrik desenler meydana getirilmiştir. Orta Anadolu'da çok dar bir alana yayılan boyalı çanak çömlek kültürünün bir kaç örneğini Tekeköy'de bulmak, bunların Orta Anadolu'dan getirildiğinden şüphe ettirmemektedir. Boğazköy'de IV. yapı katında da yaşadığı anlaşılan Kültepe çanak çömleği çarkta yapılmıştır.⁵⁴ Tekeköy parçası ise elle yapılmıştır. Hamur ve tekniği Frig çağının boyalı çanak çömleğinden kesin olarak ayrılır. Ayrıca buluntu durumu ve hele hiç bir Frig kalıntısı vermiyen istasyonda bulunuşu, bu parçanın Eski Tunç Çağı denilen çok boyalı çanak çömlek kültürüne olan bağlılığını gerçekleştirir. Bu bakımdan Tekeköy parçasının boyalı Frig çanak çömleğiyle karşılaştırılması doğru değildir (Lev; VI; 7). Bu yeni buluntular, Genouillac'ın yayınladığı boyalı çömleğin gerçekten bu bölgeden çıktığını teyit eder. Bu bakımdan adı geçen Orta Anadolu kültürünün etkisini, Karadeniz kıyılarına kadar yaydığı anlaşılmaktadır. Bu örnek, Eski Tunç Çağının ilk safhasına aittir.

B - 1.50 m. sona eren Hitit yığıntıları yerini Dündar-tepe'nin II. yâni Bakır Çağı kültürüne bırakmıştır. Yeni yığıntı 5.40 m. derinlikte ve Anakaya üstünde sona ermiştir. Orta Anadolu'daki paralellere göre Bakır Çağı diye adlandırdığımız bu yeni safhanın bir mezarlığı incelenmiştir. Kazı, alanın engimesine uyarak

⁵⁴ Boğazköy; S. 36-37 ve MDOG. 75 «1937» şek. 36, 38.

3.10 m. den 5.40 m. ye ve 1.64 m. den 4.62 m. ye kadar inilmiş, ve 17 iskelet açığa çıkarılmıştır. Bunların dördü çocuk, onüçü kâhildir. Kâhiller dağınık, çocuklar da topluca ve aynı seviyenin 1.5 m. karelik bir alanı içine gömülmüştür. Gövde ve kafa taşı kemiklerinin büyük bir kısmı ölçülebilecek sağlamlıktadır. Bu kadar dar bir alan içinde, 17 iskeletin ele geçişi, buranın yakındaki düz bir yerleşme yerinin mezarlığı olduğunu göstermektedir. Mezarlıktaki ölümler, üç seviyeye göre tanzim edilmiştir. Her üç seviyenin de iskeletleri, "toprak mezar,, denilen en basit çukurlar içine gömülmüştür. Çukurların yalnız üst yüzleri yâni, ölünün üstüne yatırıldığı toprak yüzü kum ve ufak çakıl taşlarıyla sıkıştırılarak hazırlanmış ve sağlam bir döşeme sağlanmıştır. Bu özenme her mezarda görülmemiştir. Küp ve sandık biçimindeki mezarlara raslanmamıştır. Ölümler ya sırt üstü uzatılmış durumda (Lev. X; 5-6) veya sağ ve sol yanlarına yatırılarak, tam ve yarı hoker biçiminde gömülmüştür. Ölümlerin çoğu kuzey batı "baş,, güney doğu "bacak,, ve kuzey-güney yönüne göre gömülmekle beraber, kuzey doğu-güney batı ve güney-batı-kuzey doğu yönünde olanlar da vardır. Başları sağ ve sola yatırılmış olup, bakışları doğu ve batıya döndürülmüştür. Bundan başka bir örneğin de başı yere dik olarak bırakılmış ve bakışı doğuya döndürülmüştür. Kollar ya yana uzatılmış veya göğsü üzerinde birbirine kavuşturulmuş veyahut ta dirsekten bükülerek elleri çene altına yerleştirilmiştir. Ölümlerden çoğunun dizleri az bükülmüş ve bacakları da karına doğru az çekilmiştir (Lev; I; 4).

Bir mezarda yan yana ve aynı yönde yatmış iki iskeletin bulunuşu, Anadolu'da da çift gömme adedinin varlığını açıkça göstermiştir (Lev; X; 6). Bu, Babaköy ve Yortan mezarlığında bir küp içine iki ölünün gömüldüğünü gösteren belgelerle⁵⁵ eşimsememez; çünkü Tekeköy iskeletleri aynı zamanda, yan yana ve düzenli bir biçimde gömülmüştür. Bu özellik, Mezopotamya ve Kafkasya'nın toplu mezarlarından ziyade; Mısır'ın öntarih kültürlerinde görülen çift gömme adetlerini hatırlatmaktadır. Aynı kültür bölgelerinde raslanan bu çeşit âdet birlikleri, birbirine etki yapmaksızın doğmuştur. Bu iskeletlerde bakışımızı üstüne çeken ikinci önemli nokta, her ikisinin de belden yukarı kısımlarının

⁵⁵ AfO, 13. S. 6.

alınmış olmasıdır. Bu durum, bakışlarımızı Hindistan ve Doğu Avrupa'nın öntarihteki ölü gömme âdetlerine çekmektedir. Alisharda olduğu gibi, burada da bir iskeletin başı altına küçük ve yassı bir taş konulmuştur.

İskeletlerin yanına iki türlü hediye bırakılmıştır:

a — Çoğu ölünün başı arkasına ve karşısına, azı da karnı önüne bırakılan ç. ç.

b — Çoğu ölünün hümerüsü yanına bırakılan bıçak ve kamalarla, başları yanında bulunan maden küpeler;

Tekeköy'deki maden aletleri, ölü gömme âdetinin bir özelliğini belirtmiştir. Hümerüs üstüne bırakılan kamaların kemik üstünde kalan alt yüzlerinin örgü izleriyle birlikte oksitleşmesi, ölülerin seyrek dokunmuş bir kumaşa sarıldığını göstermiştir (Lev. IV; 7).

Çanak çömlek kalıntıları çok boldur. Elle yapılan çanak çömleğin hamuruna ot ve kum karıştırılmıştır. Renklerin çoğu kahve rengi, içi- dışı kırmızı siyah ve içi kırmızı, dışı siyah veya oksidir. Biçimleri Orta Anadolu'daki Bakır Çağı kültürünün bu çeşit örneklerinin eşidir. Yalnız beyaz boyalı süsleriyle çeşitli kulp tipleri yerli birer damga taşmaktadır. Siyah boya astar üstüne sürülen beyaz boyalı geometrik süslerden başka, kertikli, dişli ve çizgili süs örnekleriyle bilhassa yivli süsler çok olgundur.

Dündar tepe'nin tepe ve eteklerinde bulunan Bakır Çağı çanak çömleği burada aynı yerde ve yanyana görülmüştür. Tepeyi karakterlendiren siyah renkli, beyaz boyalı çanak çömlek ile özel kulp tipleri, eteğin kertikli, kahve rengi ve dışı kırmızı içi siyah veya aksi olan buluntuları, yarmanın bütün derinliği boyunca ve yanyana bulunmuştur. Buluntuların bu durumu Dündar-tepe deki ikiliği kesin olarak aydınlatmıştır.

Orta Anadolu'daki Bakır Çağı çanak çömleğine bağlanan buluntulardan başka (Lev; 2-3, 6) iki vazo üstünde durmak isteriz:

Bunlardan birincisi ölüye hediye olarak bırakılan siyah renkli, parlak boya astarlı ve ince cidarlı vazodur (Lev. VI; 1) Yuvarlak karınlı ve silindir boyunlu olan bu vazo, Truva-Yortan çevresindeki buluntuları andırmaktadır. Yalnız Tekeköy vazosu kulpsuz, ayaksız ve ince cidarlı oluşu ile, Batı Anadalu buluntularından ayrılır.

İkincisi; siyah boya astarlı ve iyi işlenmiş bir vazo parçası

üstüne yapılan kabartmalı insan yüzüdür. I-II Truva vazolarının silindir boyunlarına ve kapaklarına çizilen insan yüzlerinin Bolu⁵⁶ Alacahöyük⁵⁷, Boğazköy⁵⁸, ve Vinça'ya⁵⁹ kadar yayıldığına başka bir yerde işaret etmiştik⁶⁰. Şimdi bu en eski Anadolu adetinin Karadeniz kıyılarına kadar yayıldığını görüyoruz (Lev. VI; 5).

Ölülerin yanına bırakılan madenî aletlerin bolluğu, teknik ve biçimleri yüksek maden işçiliğinin belgeleridir. Bakışlarımızı çeken özelliklerden birisi, ölülerin yanına kama, bıçak gibi âletlerin bırakılmış olmasıdır. Günlük işlerde kullanılan diğer âletlere ve kült belgelerine raslanmamıştır. Hepsi bir tipe giren bir çok kama elde edilmiştir (Lev. IV; 7.). Bukamalar uca doğru gittikçe sivri- len bir üçken biçimindedir. Bunları, büyükçe okuçlariyle karıştırmamalıdır. Sapları daima yassı ve üst kısımları alt kısımlarından daha dardır. Bu tip kamalar Dünder-tepe'nin tepe kültüründe de bulunmuştur. Bunlardan başka, birinci mezarlık seviyesine erişmeden önce, fakat saf Bakır Çağı buluntuları arasında ve birinci-ikinci mezar seviyeleri arasındaki toprak içinde, küpe, bilezik parçaları, bıçak. (Lev; IV; 8), çivi, toplu iğne ve yeni bir tipe giren okucu bulunmuştur.

Taştan yapılmış buluntular da az değildir. Yassı balta, topuz başı, iki üç yüzlü, retuşlu retüşsüz sileks ve opsideyen bıçaklarla, el değirmenleri ve p. topraktan yapılmış ağırlık ve ağırşaklar da bulunmuştur. Uç kısımları iyi perdahlanmış ve kök-geniş kısımları düzenli bir surette delinmiş çekiç çapalar da ele geçmiştir. Geyik boynuzundan yapılan bu çapa tipi Orta ve Batı Anadolu buluntularına benzemektedir. Biz bu çapa tiplerinin daha fazla Orta ve Doğu Avrupa prehistoryasının bu çeşit buluntularıyla eşimsenebileceğini düşünüyoruz.

Tekeköy kazılarını anlattıktan sonra, bu tarlanın mezarlık veya düz bir yerleşme yeri olup olmadığını sorabiliriz. Hiç bir Hitit mezarının bulunmamasına karşılık, günlük eşyanın bolluğu, Tekeköy tarlasının 1.5 m. kalınlığında düz bir Hitit yerleşmesi

⁵⁶ Belleten VII «30» 1944. Lev. XLIX.

⁵⁷ Alacahöyük, 1936, S. 172.

⁵⁸ MDOG, 74 S. 16-17. şek. II.

⁵⁹ Memnon, 1, 1907, S. 177.

⁶⁰ Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt II. sayı 5. S. 709.

olduğunu göstermiştir. Yalnız buluntuların azlığı ve yapı kalıntılarının yokluğu, kazılan alandaki Hitit yerleşmesinin çok zayıf olduğunu belirtmektedir. Bununla beraber, bu konu üstünde ihtiyatlı olmalıdır. Asıl Hitit yerleşmesinin de kazılan alanın yakınında bulunduğunu gelecekteki kazılar gösterecektir.

Tarlanın dikleştiği, yani yarmanın daha derin kısımlarında 1.50 m. de sona eren Hitit kültüründen evvel ve aşağı yukarı 1.60 m. kalınlığı olan eski kültür yığıntısı içinde Bakır Çağının hiç bir mezarı bulunmamışsa da ağırlık ağırşak, el değirmeni, balta, topuz başı ve bol çanak çömlek parçaları elde edilmiştir. Buna rağmen Tekeköy tarlası bu çağda büyük bir mezarlıktır. Üç mezar seviyesinin teşekkül etmiş olması, mezarlığın uzun müddet kullanıldığını açığa vurmuştur. Tekeköy çevresinde höyük yoktur. Mezarlığa en yakın olan höyük Dünder tepe'dir. Bu bakımdan Tekeköy mezarlığının bağlandığı yerleşme yeri tütün tarlasının çok yakınında bulunmalıdır. Biz aşağı yukarı 220 m. uzunluğu ve 115 m. genişliği olan tarlanın dar bir alanında çalışmak zorunda kaldığımızdan, vadiye yayılan düz yerleşme yerinin genişliğini ve mezarlığa olan ilgisini tayin edemedik. Bununla beraber, Fındıcak ve Çınarlıdere vadilerindeki tarlalarda bol miktarda Bakır Çağı çanak çömleği bulunmuştur. Bu alan bir mezarlık için çok geniştir. Bunun için Bakır Çağı mezarlığına ait yerleşme yerinin gene bu vadi içindeki tarlalarda bulunduğundan şüphe etmiyoruz. Yalnız kazı yapılırken tarlaların ekili bulunması, bu görüşümüzün gerçekleşmesine engel oldu. Dünder tepe'de eteklere yayılan Bakır Çağı halkının ölülerini yaşadıkları yerin içine gömdüğünü belirten bir çocuk mezarı bulunmuştu. Bundan başka Kavak'daki Bakır Çağı kültüründe de ölülerin yaşadıkları şehrin içine ve hatta evlerin yanına gömüldüğünü öğrenmiş bulunuyoruz. Bunlar da Tekeköy mezarlığının düz yerleşme yerine yakın ve hatta yanında bulunduğunu teyit etmektedir. Tekeköy Dünder tepe'den 15, Kavak'tan 46 klm. uzakta bulunduğuna göre, ölü gömme âdetlerinin de çok değişmemesi, yani mezarlığın hiç olmazsa yerleşme yerinin çok uzağında bulunmaması gerekir. Bu bakımdan Tekeköy'ü Yortan ve Babaköy mezarlığından ziyade, Kusura'ninkine benzetiyoruz.

Kavak (Kaledoruğu) höyüğü kazısı

Tekeköy kazısından sonra Kaledoruğunda, yani bir taraftan Samsun-Kavak-Ladik-Havza-Suluova başlangıcı -Merzifon-Çorum-Alaca; diğer taraftan Samsun-Kavak-Havza-Amasya-Tokat-Sivas-Malatya yönünü güden eski kuzey-güney tabii yolunun kuzeyde ilk uğrağı olan Kavak içindeki Kaledoruğu höyüğündeki kazılara başlandı. Samsun çevresinde araştırmalar yapan ve 21 tane yığma mezarı tesbit eden Amerikadaki Şarkiyat Enstitüsünün Anadolu heyeti, Kavak höyüğünü de görmüştü⁶¹. Karadeniz kıyılarının Orta Anadolu ile devam ettirdiği kültür münasebetlerini anlayabilmek için Samsun'un 46 klm. güneyinde kalan Kaledoruğu höyüğü en uygun bir devamlı yerleşme yeri idi. Kavak kazası içinde ve aşağı yukarı 25 m. yüksekliği, 350 m. uzunluğu ve 250 m. genişliği olan höyük güney ve doğusundan yükselen dik ve sarp kayalarla, kuzey ve batı tarafındaki yüksek bir arazi üstüne kurulmuştur. Höyük kuzeye doğru gittikçe yükselen dalgalı bir arazi, batı ve doğusunda içinden Ağlıdere'nin aktığı dik uçurum, güneyinden de sarp kaya gurupları ve bugünkü Kavak ile çevrilmiştir. Höyük, güneyinde kalan Kavak ovasına ve bu ovidan geçen modern ve eski tabii yola hakimdir. Bu bakımdan devamlı yerleşme yerinin tabiaten müstahkem bir yere kurulduğu görülmektedir. Kaçak ve usulsüz kazılara alan olan höyükte bir çok çukurlar açılmış ve tepesi düzleştirilmiştir. Bizans Çağına ait sur da açığa çıkarılmış ve her gün geçtikçe biraz daha hırpalanmasına sebep olunmuştur.

Her yönü dik ve engimesi olmıyan höyüğün kuzey ve doğusu ile, tepesinde olmak üzere 4×8 , 12×7.75 ve 5×8 m. ölçüsünde üç yarma açıldı. Kuzey ve doğu yönlerindeki iki yarmada anakaya ve anatoprağa erişildi. Böylece höyüğün kültür katları ve iki büyük coğrafya bölgesi arasındaki yeri anlaşıldı. Tepe'de Osmanlı-Selçuk ve Bizans-Romalıların kültür kalıntılarına raslandı. Geç kültür katlarının kalınlığı 2.70 m. dir. Geç Helenistik çağın varlığını gösteren tek tük buluntular da elimize geçti. Temelleri çok derine inen klâsik Çağ yapıları ile, hazine arayanların tahribi derinlerdeki kültür

⁶¹ OİP V, S. 28-29 Dr. Şevket Aziz Kansu,

katlarını çok karıştırmıştır. Bu derinliklerdeki kültür eşyası da pek azdır. 3.92 m. ye kadar devam eden bu karışık kattan sonra, asıl Bakır Çağı kültürü başlamakta ve 5.50 m. ye, yani inebildiğimiz derinliğe kadar devam etmektedir. 2.73—3.92 m. arasında geç kültür malzemesiyle karışık olmak üzere az ölçüde Hitit kalıntıları ele geçirilmiştir. Eteklerdeki durum böyle değildir. Hazine arayıcıları çıkardıkları toprağı ve taşları eteklere dökmüş ve yeni yığıntılara sebep olmuştur. Doğu yarmasında 1.70 m. kalınlığı olan ilk seviye, tepeden aşağıya doğru atılan toprağı karışmış klâsik Çağ parçalarıyla, tek tük Hitit çanak çömleğinden başka bir şey vermemiştir. Bunlar tepeden çıkarılmış ve toprakla birlikte eteğe atılmış kalıntılardır. Bu belgelerin hiçbiri belirli bir yapı ve yerleşme tabakası içinde bulunmuş değildir. 1.70 m. den başlayan Bakır Çağı kültürü 4.85 m. ye, yani Anakaya'ya kadar devam etmiştir. Kuzeydeki C yarmasının durumu da şöyledir: 1.70 cm. kalınlığındaki ilk kısım, Kumlu-iri çakıllı dolma toprak katıdır. Toprağının rengine göre ikiye bölünürse de, içinde "in situ," durumunu muhafaza eden hiçbir kalıntı bulunmamıştır. 80 cm. kalınlığındaki üçüncü yerleşme katı Hitit çağıdır. Burada 1.50—4.00 m. arasındaki dördüncü yerleşme katı da saf Bakır Çağıdır. Burada 4 m. derinlikte anatoprağı erişildi. Kültür katlarının bu durumu, Kaledoruğunun en önemli yerleşmesinin Bakır Çağında olduğunu göstermektedir. İlk kazı sonuçlarına göre, Kavak'taki Hitit kültürünün zengin olmadığı ve geniş bir alana yayılmadığı anlaşılmaktadır. Bize göre Hititler Kaledoruğun'da geniş ölçüde yerleşmemiş, yalnız buranın tabiat tarafından çizilen stratejik öneminden faydalanmış, ve bir nevi garnizon ödevini gören istasyonlarını kurmuşlardır. Kaledoruğı, Amasya-Samsun yolunun dar geçitlerini kontrolü altında bulduran ve İç Karadeniz bölgesini kuzeydeki kıyılardan ayıran tabiat sınırının üstüne kurulmuştur.

Eteklerde açılan her iki yarmanın da Bakır Çağı kültürünün anakaya ve anatoprak üstüne kurulduğunu göstermesi; Kalkolitik denilen kültürün daha dar bir alana yayıldığını belirtmiştir. Tepedeki yarmanın derinleştirilmesi en eski kültürü de aydınlatılabilir.

Bakır çağı yapıları. Doğu yarmasında ve 2.95 m. derinlikte bir duvar bulundu. Kalınlığı 75 cm. olan bu duvar ana kayadan 30 cm. yüksektedir (Lev. XI). Temelin iri taşları birbirine ça-

mur ve daha küçük taşlarla tutturulmuştur. Kaba işlenmiş en iri taşı $55 \times 45 \times 35$ cm. ölçüsündedir. Altı metre boyundaki bu temel, yarmanın henüz kazılmıyan kısmına doğru devam etmektedir. Tamamiyle açığa çıkarılmıyan bu temele birleştirilmiş düzenli bir merdiven de bulunmuştur. Kabaca düzeltilmiş yassı taşlardan yapılan bu merdivenin büyük ve geniş yapılı bir eve ait olması gerektir. Eteğin bitim noktasına yapılan bu ev temellerinin büyük taşlarla yükseltilmiş olması, her evin bir kale gibi kurulduğunu belirtmektedir. Ayrıca Kaledoruğunun eteklere yayılan Bakır Çağı kültüründe bir şehir duvarı da bulunmamıştır. Bakır Çağı yapılarının tam plânlarını elde edebilmemiz için kazının bu alanda genişletilmesi gerektir.

Mezar ve iskeletler. Kaledoruğu kazıları mezar bakımından çok verimli olmuştur. Doğu yarmasında 12, kuzeydekinde bir iskelet bulunmuştur. Doğu yarmasında 4.20 ile 4.85 m. arasında görülen ve anakayaya kadar erişen bu iskeletler, aşağı yukarı 65 cm. kalınlığındaki bir toprak içine gömülmüştür. Ölüler Tekeköydeki gibi, basit çukurlar içine yatırılmıştır. Cesetlerin hepsi üst yüzü iyice sıkıştırılmış toprağın içine veya doğrudan doğruya anakayanın üstüne konulmuştur. Başları güney batıya, ayakları kuzey doğu'ya bakmaktadır. Baş ve göğdesi sol yana yatırılmış ve bakışları batıya döndürülmüş iki iskelet bir yana bırakılırsa, geri kalanların hepsi sağ yanlarına yatırılmış, bakışları da doğuya döndürülmüştür. Bacak durumlarının önemsiz değişikliği göz önünde tutulmazsa, hepsinin tam hoker durumuna göre gömüldüğü anlaşılır. Bu bakımdan Kaledoruğu Tekeköy'den daha çok düzenlidir. Çoğunun kolları dirseklerinden bükülmüş, elleri de çene ve ağızları önüne konulmuştur. İskeletlerin kâhil ve çocuklara ait olması, ölülerin oturulan yerin belirli bir alanına gömüldüğünü belirtmektedir. Ölülere ve hele çocuklara hediye bırakma adeti çok ileridir. Kafatası ve göğde kemikleri ne yazıkki çok hırpalanmıştır. Bununla beraber, bir çoğu ölçülebilecek sağlamlıktadır. İskeletlerin bazıları Bakır Çağı temelini yakınında bulunmuştur. Temel anakayandan 30 cm. üste yapılmış, iskeletlerin bir kısmı da anakayanın hemen üstünde bulunmuştur. Geri kalan mezarlarla temel aynı seviyededir. Buluntuların bu durumu, ölülerin yaşanılan yerin yanına, fakat özel olarak ayrılmış bir bölgeye gömüldüğünü göstermiştir. İskeletlerden birinin kömür ve kül izleriyle örtülü bulunması bakışlarımızı üstüne çek-

miştir. Bununla beraber ölünün kemikleri yakılmamıştır. Yalnız etli kısımlarının ve sarıldığı kumaşın yakılmış olması düşünülebilir. Bu özellik Alacahöyük'deki "ateşle tathir seramonisinden" farklıdır⁶². Anadolu'daki Bakır Çağı kültüründe eşine raslamayan bu buluntu ile, ölü yakma adetinin "kısmı de olsa,, ilk müjdecisini bulduğumuzu ileri sürebilecekmiz?. Kazı sonuçları ve buluntularımız, Bakır Çağı halkının ölülerini yakmadığını açıkça gösterdiğinden, bu soru üstünde daha fazla durmak doğru değildir.

Çanak çömlek kalıntıları bol ve güzeldir. Hepsi elde yapılmıştır. Siyah, kırmızı, kahve rengi, içi kırmızı, dışı siyah ve tersi olan renkler görülür. Aynı kaptaki hamur ve boya astarın rengi çok az değişmektedir.

Kap kacak kaba, orta ve iyi cinste olmak üzere üçe ayrılır: iyi cinse giren örnekler güzel, ince ve yüksek bir tekniğin eseridir. Nemli iken düzeltilmiş kap kacak yanında, boya astarı iyi perdahlanmış örnekler daha çoktur. Süs örnekleri üç teknik esasa göre yapılmıştır:

a — Yivli süs örnekleri: bilhassa siyah renkli ve cam gibi parlatılmış kaplar üstünde görülür. Motifleri basit olmakla beraber, Senirce ve Ahlatlıbel'de raslananlardan farksızdır.

b — Cam gibi ince ve gene çoğu siyah boya astarlı kaplar üstünde görülen ve içleri beyaz renkli bir macun ile doldurulan çizgili çanak çömlek;

c — Çoğu kırmızı ve kahve rengi, azı da siyah kaplar üstünde görülen kertikli ve kaba çizgili süs örnekleri; çoğunun boyun diplerine ve azının da bütün gövdesi üstüne yapılmıştır. Kertikli kaplar biçim, teknik ve süsleri bakımından Dünder-tepe Alaca ve Pazarlı buluntularının eşidir. Bütün gövdeyi örten kertikler en çok kaba kaplarda görülür.

ç — Dünder-tepe'nin siyah astar üstüne sürülen beyaz boyalı örneklerine az raslanmıştır.

Basit ve kalın kenarlı, boyunlu-boyunsuz kap biçimleri yanında, içeri ve dışarı çekik kenarlı örnekler de az değildir. Bazı kap profilleri dışarı ve içeri doğru eğiktir. Kenarları az veya çok ölçüde kalınlaştırılmış profil tipleri de boldur. Çanak, tas, tabak,

⁶² H. Koşay; İkinci Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu tarafından Alacahöyük'te yaptırılan pafriyatta elde edilen neticeler, S. 11.

çömlek ve küp biçimleri Alaca, Alışar ve kültür bakımından bunlara bağlananlardan farksızdır. Yalnız ölülerin yanında bulunan çanak tipleri, yerleşme yerine dağılan kalıntılardan bakışımızı üstüne çekecek kadar farklıdır. Kulp ve dip biçimleri Orta Anadolu'da bilinenlere yeni bir şey katmamakla beraber; Kavak'ı karakterlendiren özellikler üstünde durulmalıdır. Batı Anadolu kültürlerine yayılan yatık, ve silindir biçimli delik kulp, Kuzey Anadolu'nun bu tipe giren ilk buluntusudur. Yanyana, üst üste ve tek başına duran düğme biçimli kulplar da bulunmuştur. İki ve üç delikli kulplar Tekeköyden daha azdır. Tekeköy'deki sivri uçlu ve ortası oluklu kulplara raslanmamıştır (Lev. VII. 3). 2-3 hatta dört delikli kulp tipleri ile yatık-silindir biçimli örnek, ayrıca oluklu ve ortası çukur, kenarları çıkıntılı kulplar Kusura ve Truva buluntularının eşidir⁶³. Tekeköy-Dündar-tepe Kavak'daki Bakır Çağı kulpları, Orta Anadolu'dakilerden ziyade Batıdakilerin paralelidir. Kavak'daki idol başını andıran tek ve çift kulp tipi bütün Anadolu'da eşsizdir (Lev. VII. 2). Kapların ağız kenarını gövdelerine birleştiren yuvarlak ve yumurta kesimli kulplar, Orta Anadolu tipindedir. Diplerin çoğu düz olmakla beraber, içi çukur ve yüksekçe olanları da vardır.

Ölülere hediye olarak bırakılan bazı çanak ve vazo biçimleri üstünde de durmak isteriz. Bunlardan birincisi, yüksekçe ve içi boş dipli bir çanak tipidir. Yuvarlak karınlı olan bu çanakların gövdeleri hasır örgüsünü andıran süslerle bezenmiştir. Ağız kenarına yakın yerlerinde üst üste duran ikişer düğme kulpları vardır. Bu süs tipi kertikli örneklerden ayrı olup, Anadolu'ya yabancıdır. Kalkolitik geleneğinin bir devamı olan ve içi boş yüksekçe dipli çanak tipi üstünde başka bir yerde durduğumuzdan burada yeniden ele alamyacağız⁶⁴. İkinci örnek silindir boyunlu, geniş, yuvarlak karınlı, siyah ve parlak boya astarlı vazodur (Lev. V. 4). Boyun ve karnı ortasına kadar olan yukarı kısmı düzensiz çizgilerle süslenmiştir. Vazo cidarının inceliği, kulp, düğme ve dip ödevini gören ayakların yokluğu, Kaledoğruğu Bakır Çağı kültürünün özelliğidir. Bu tipe yaklaşan Batı Anadolu vazolarının da aynı biçimde süslendiği bilinmektedir. Bu örnek,

⁶³ Archaeologia 87; şek. 9; 1-4 ve PFK; Lev. XI; 1-3 ve 5.

⁶⁴ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt II, sayı 5, S. 704-5, şek. 2.3,

eski kültürlerde çok sevilen ve yüzlerce yıl yaşayan bir vazo tipidir. Adı geçen bu iki buluntu, ve bunlara bağlanan diğer vazo ve çanakların hepsi mezarda, ölünün yanında bulunmuştur.

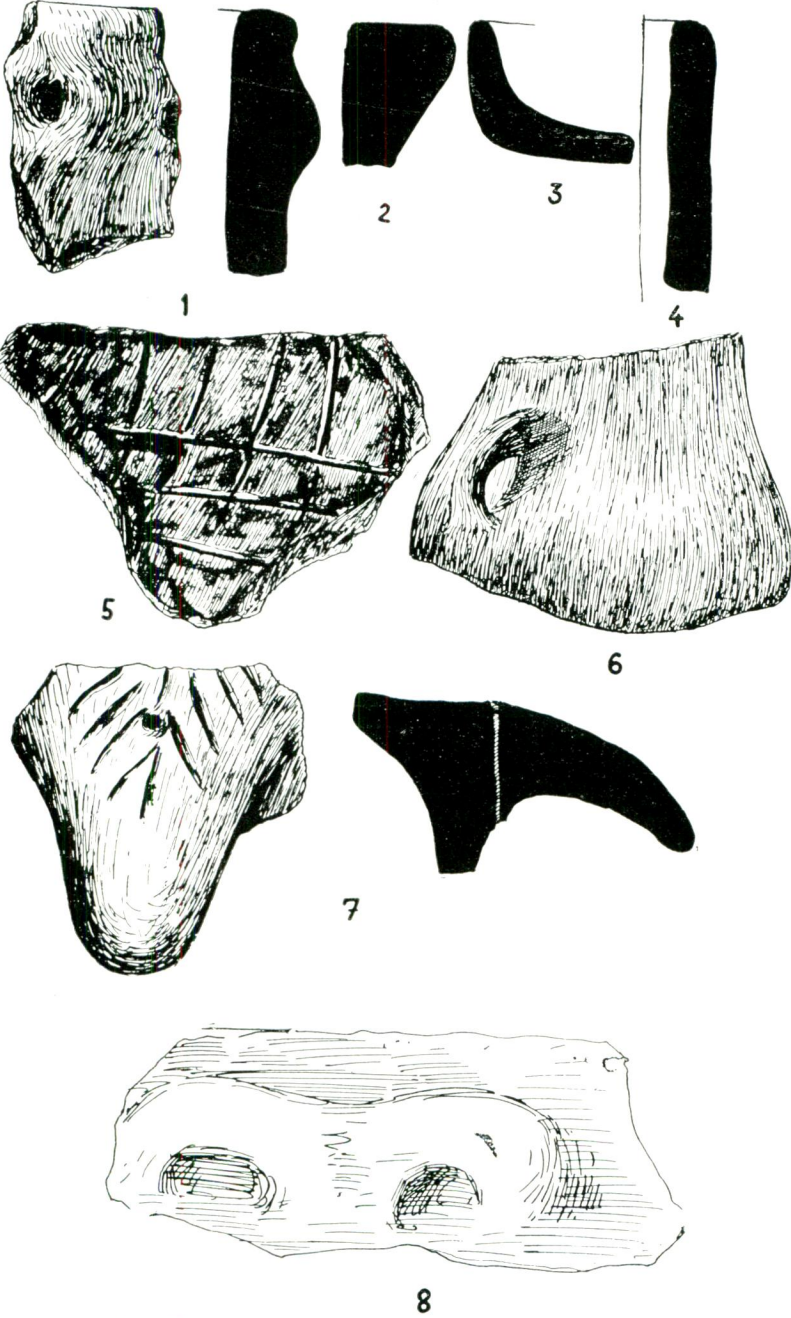
Bakır Çağı yığıntıları içinde ve ölümlerin yanında bulunan ağırşak, ağırlık, madenî tığ ve Tekeköy tipini gösteren delik saplı hançer, yassı taş balta, taş bıçak, kemik biz, çuvaldız ve bilhassa Van buluntularına benzeyen çekiç-baltalar Kavak koleksiyonunu tamamlamaktadır. Dünder-tepe'de raslanan yangının daha hafifi burada ve Bakır Çağının son safhasında da görülmüştür.

Türk Tarih Kurumu'nun Samsun bölgesi kazılarını gördükten sonra, hafriyat heyeti ilk olarak kuzeyin yerleşme ve höyük problemini ele almıştır. İkinci kazı mevsimine kadar bir höyüğün keşf ve incelemesine dayanan bu iş, yeni buluntularla genişletilmiş ve şüpheli görülen bir çok sorular çözülmüştür. Tekeköy kazısı düz yerleşme, mezarlık meselesini ve kültürlerin kıyı boyunca doğu'ya doğru yayılışını, Keledoğru araştırması da kuzey ve Orta Anadolu arasındaki kültür münasebetlerini aydınlatmıştır. Bunların dışında çözülmesi gereken iki arkeoloji problemi daha vardır:

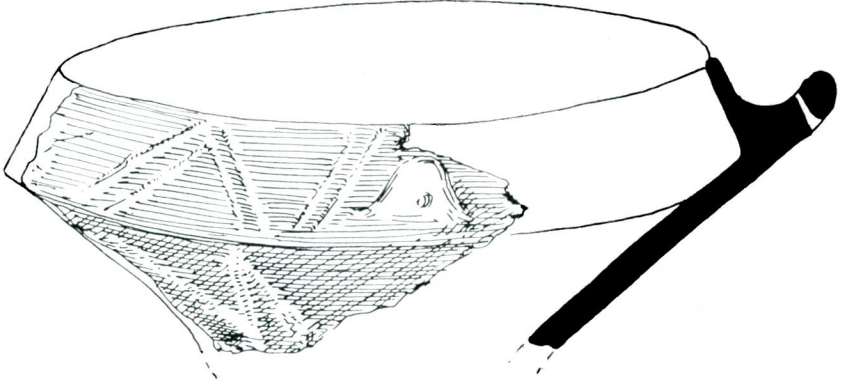
1 — Höyük, mezarlık ve düz yerleşme yerlerinin kıyı hattı boyunca batıya doğru yayılışı;

2 — Höyüklerin kuzey-güney tabii yolu boyunca yayılışları ve sakladığı kültürler.

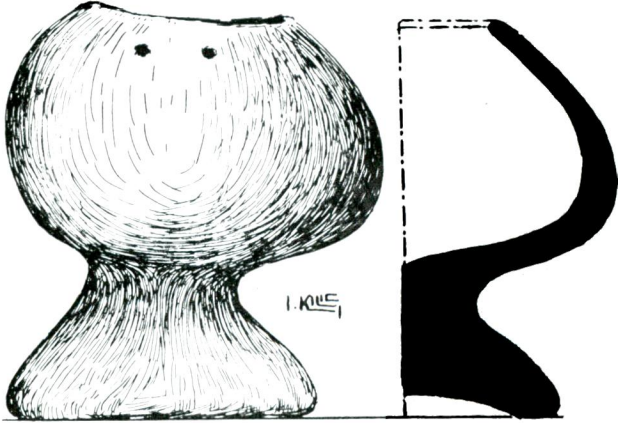
Birinci ödev için Samsun-Bafra-Alaçam ve Samsun-Çarşamba Terme yönünde iki tetkik gezisi yapıldı. Samsun-Bafra arası ormanlarla kaplı olduğundan "yol boyunca,, hiç bir höyük görülemedi. Bafra-Alaçam arasındaki durum böyle değildi. Orta Anadolu kültürlerinin inkişafında en önemli rolü gören Kızılırmak'ın meydana getirdiği geniş kıyı ovasında ve bu günkü şosenin her iki tarafında üç büyük höyük bulundu. 25 km. uzunluğundaki bir hat üstünde dizilen bu höyüklerin birincisi, Cırlek-tepe'dir. Tepesi ağaç ve fundalıklarla örtülü olan bu höyük, bir tarladır. Doğusunda yazın kuruyan bir dere akmaktadır. Bu günkü Kuşçular koyu yanındadır. Kızılırmak'ın geçilmeğe en uygun bir yerine kurulmuştur. Bafranın yanında bulunan bu höyüğün en eski yüz buluntuları II. Dünder-tepe'nin çağdaşdır. Çanak çömleğin teknik, renk, biçim ve süsleri, Bakır Çağı kültürünün Kızılırmak deltasına kadar yayıldığını isbat etmektedir. İkinci grup buluntular da tipik Hitit çanak çömleğidir. Frig kalıntılarında raslanmamıştır.

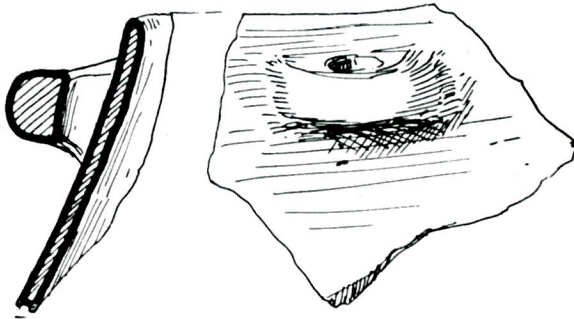
I — Dündartepe çanak - çömleği : (1-6) Kalkolitik,
(7-8) Bakır çağı

1

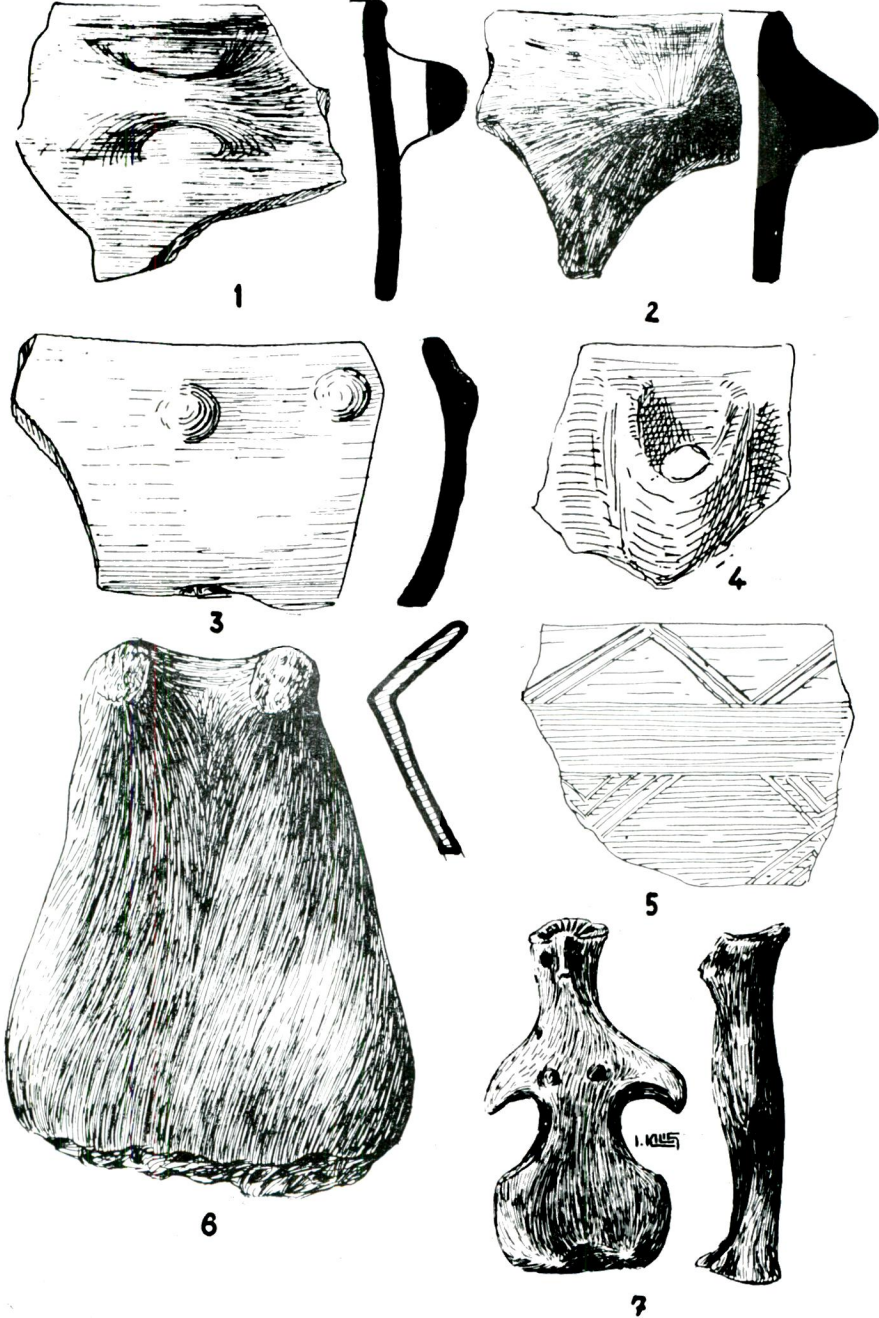

2

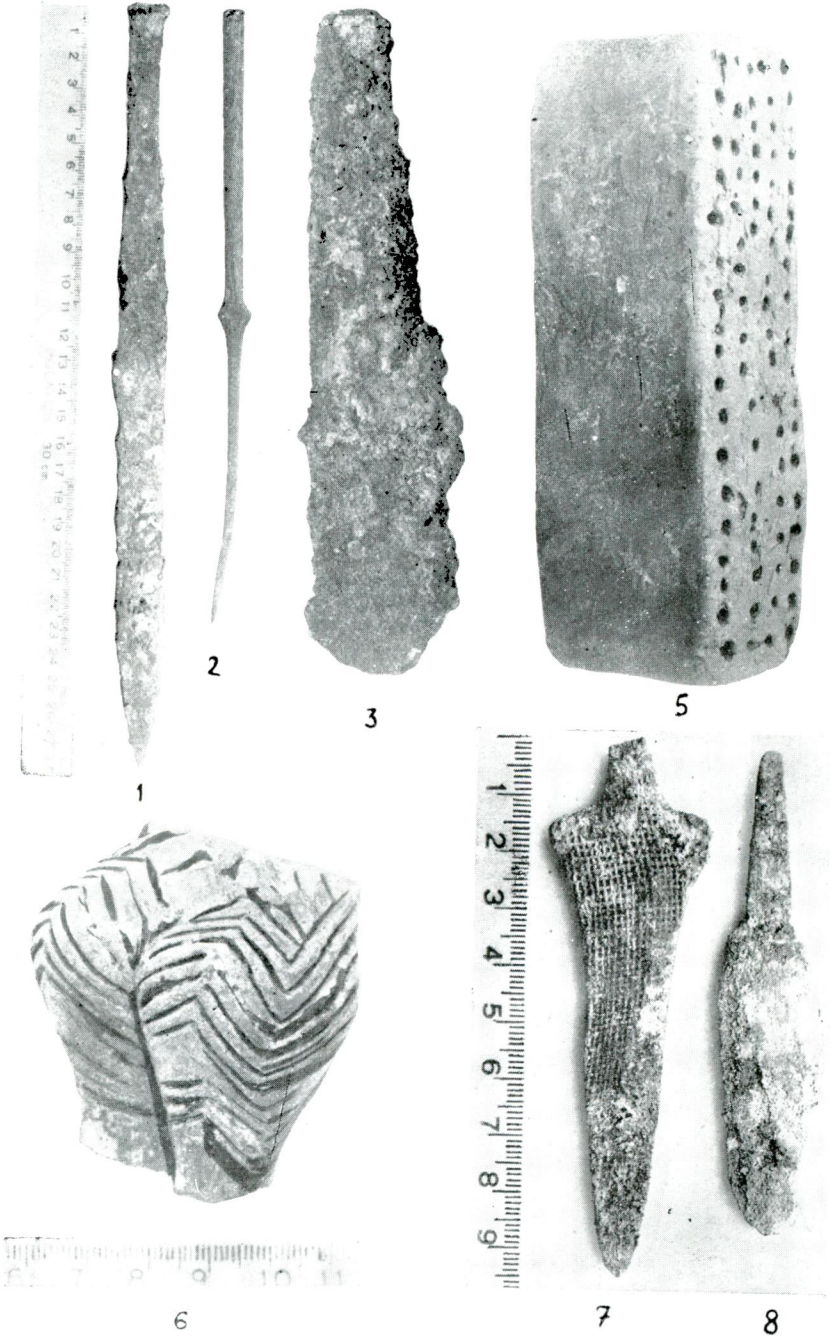

3

II — Dündartepe : Bakır çığı çanak - çömleği

III — Düdartepe : Bakır çağı çanak - çömleği, fırça ve idolü

IV — Dündartepe : Bakırçağı buluntuları

1

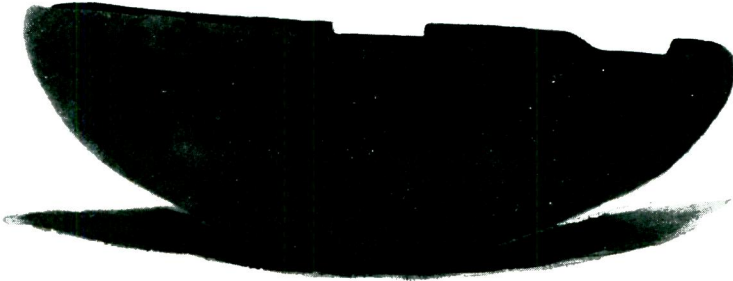
2

3

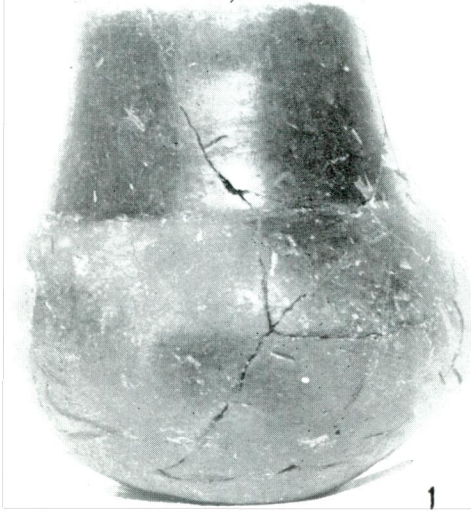

4

5

V — Düdartepe (1, 2, 3, 5) ve Kaledoruğu
(4) Bakırçağı çanak - çömleği

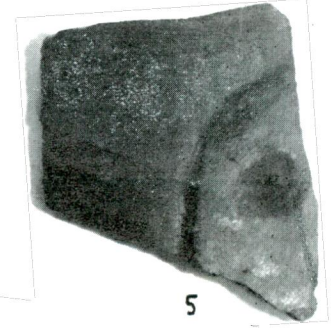
2

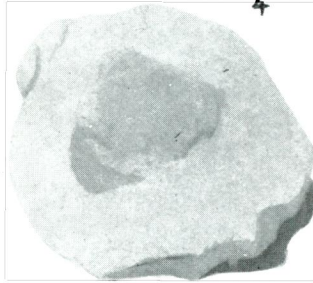
3

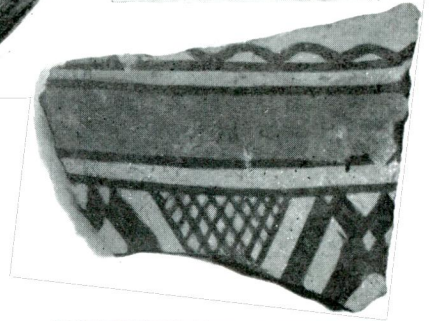
4

5

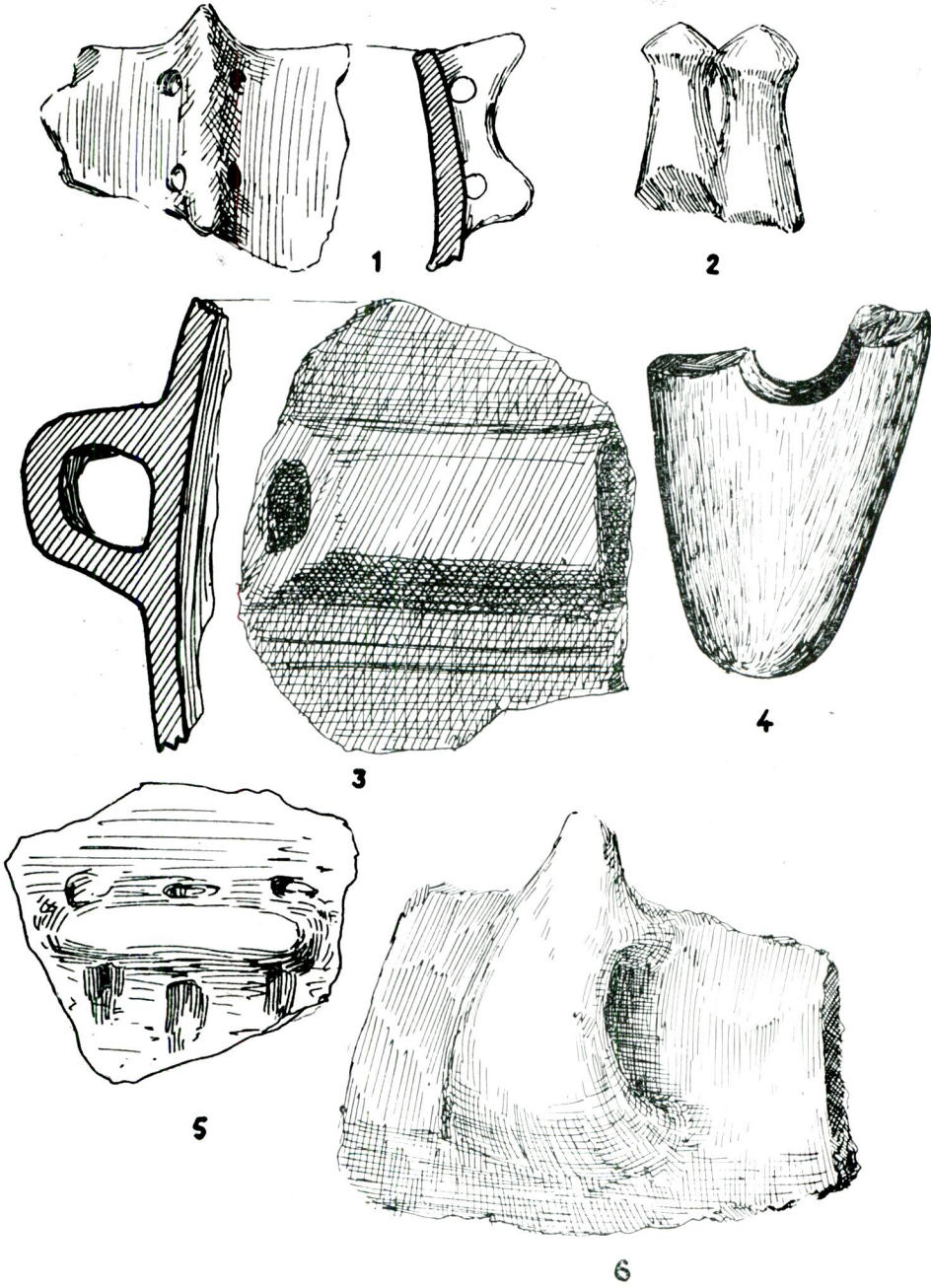
6

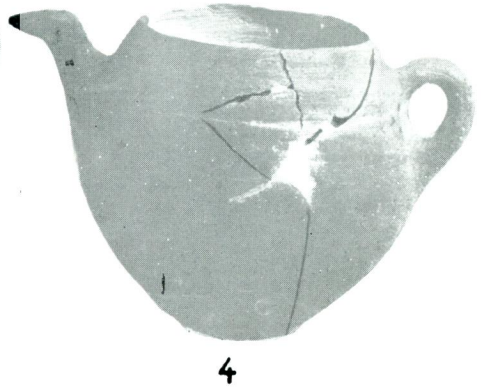
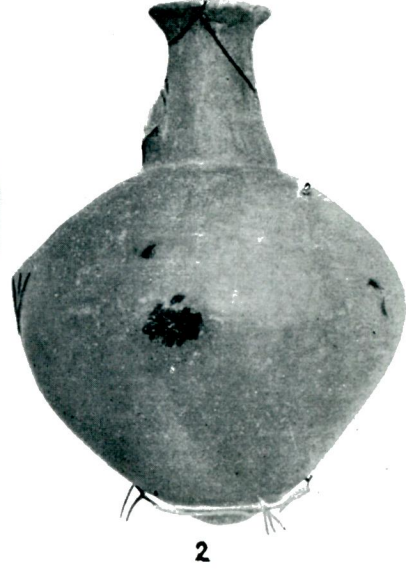
7

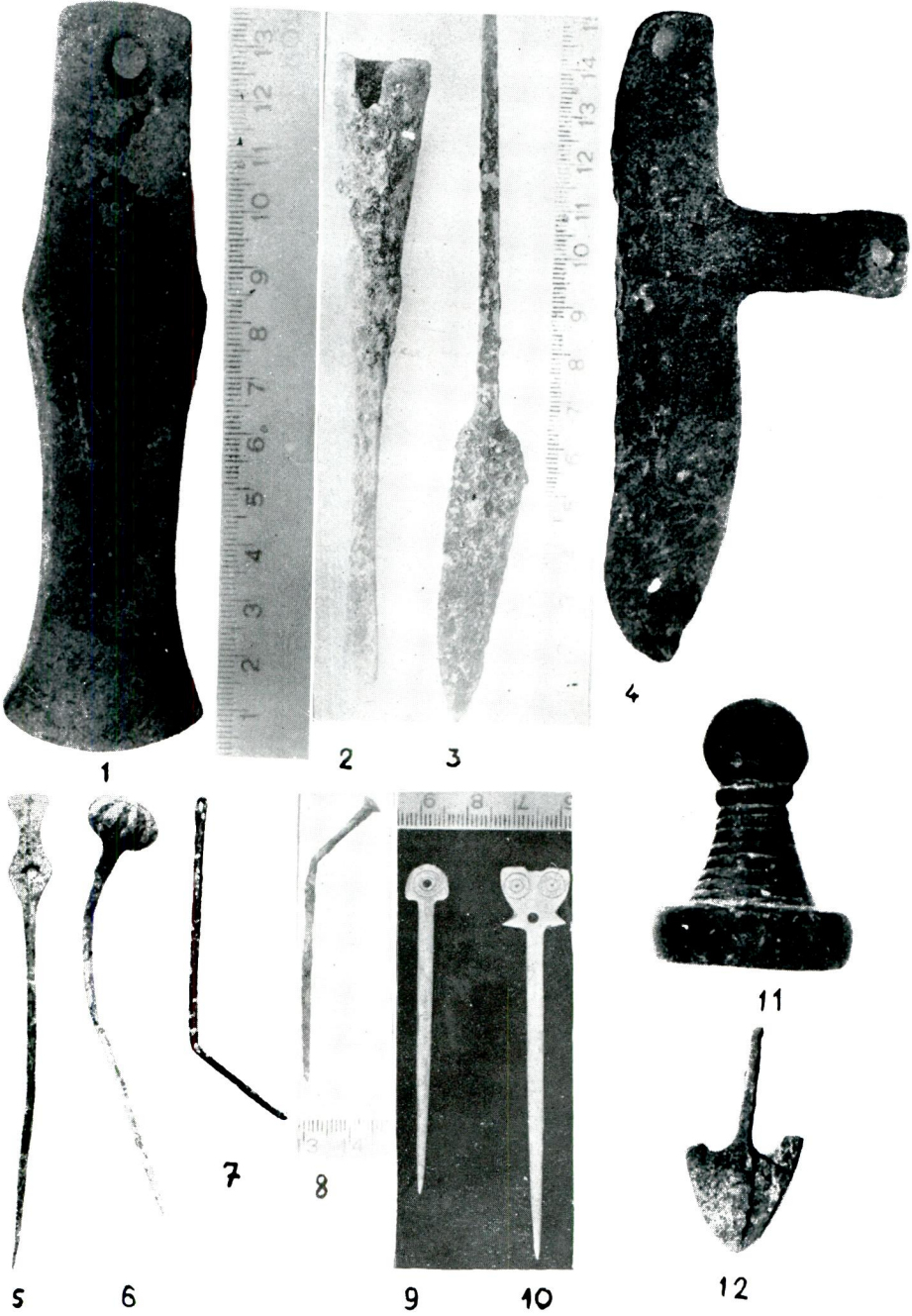
VI — Tekeköy (1-3, 5-7) ve Dünderpe
(4) Bakırçağı çanak - çömleği

VII — Tekeköy (1, 6), Dündartepe (4, 5)
ve Kavak (2, 3) buluntuları

VIII — Düdartepe: Eti çanak - çömleği

IX — Düdartepe: Eti kültür kalıntıları

1

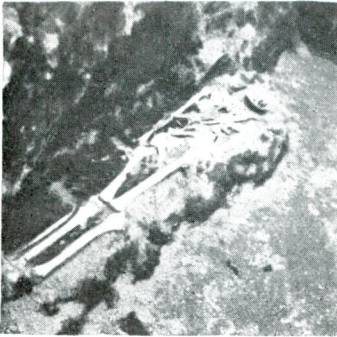
2

3

4

5

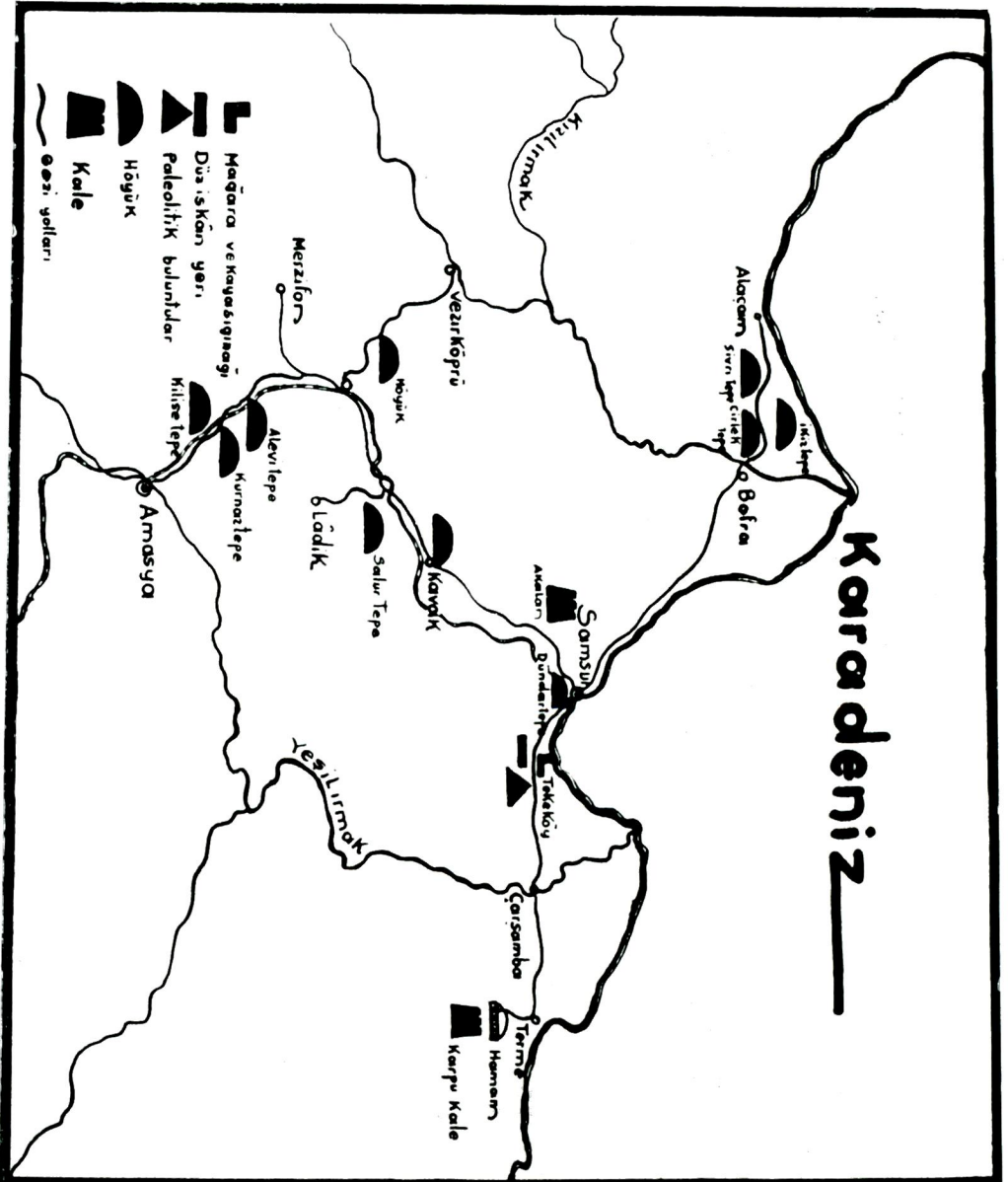

6

X — Tekeköy: Bakırçağı iskeletleri

Belleten, C. IX

Cirlektepe'nin aşağı yukarı dört Km. kuzey doğusunda kalan ikinci hyk, gördüğümüz devamlı yerleşme yerlerinin en bygdr. İkiztepe adındaki bu hyk dört büyük tepeden müteşekkil geniş bir arkeoloji alanıdır. Orta ve Batı Anadolu'da gördüğümüz höyüklerin en bygdr. Kuruluşunu Kızılırmak'ın münbit kıyı ovasına borçludur. Hygn yanında İkiztepe ky vardır. Bu gün İkiztepe bir tütün tarlasıdır. En eski yüz buluntuları ikinci Dündar-tepe, yani tepedeki Bakır ağı ile paraleldir. Hitit anak çömleğinin bolluk ve güzelliği bakışlarımızı daima üstüne çekmiştir. Hygn büyüklüğü, malzemesinin bolluk ve güzelliği; büyük bir Hitit ve Bakır ağı şehri karşısında bulunduğumuzu aydınlatmaktadır. Ağırlık, ağırşak, opsideyen bıçaklar ve yassı balta hygn her tarafında bulunuyordu.

İkiztepen'nin aşağı yukarı altı klm. güney doğusunda kalan cnc hyk Sivritepe'dir. stnde yer yer usulsüz ve kaçak kazılar yapılmıştır. Yüzünde Orta Anadolu'daki Bakır ağı çanak çömleğinin en güzel örnekleri bulunmuştur. Höyükte Hititlerden başka Romalılar ve Bizans'lılar da yaşamıştır. Höyüklerin hiç birisi 1:800.000 ölçüsündeki Türkiye hartasında gösterilmemiştir. Dündar tepe ile başlıyan Karadeniz höyüklerinin Boyabat-Gerze-Sinop bölgelerine kadar uzandığını köylü ve buraları dolaşan meraklı arkadaşlardan öğrendik. arşamba ile Terme arasında hyk bulamadık. Bununla beraber, Yeşilırmak ve Terme ayı deltalarının yeniden taranması gerektir. Terme-arşamba-Samsun-Bafra-Alaçam'daki eski ve geç Klāsik ağ kalıntıları ile, yığma mezarlar ve Türk anıtları üstünde son kesin raporumuzda durulacaktır.

İkinci devın başarılması için de Samsun-Kavak-Lâdik-Havza-Vezirköprü-Merzifon-Amasya yönünde uzun bir araştırma yapıldı. Kaledoruğu'na en yakın hyk Ladik ovasındaki Tersakan ayı'nın kenarına kurulan Yktepe "Salurtepe,, dir. stnde Dündar-tepe-Alaca tipinde Bakır ağı çanak mleği bulunmuştur. Hitit anak mleği, bilinenlere yeni bir şey katmamıştır. Bu bölgede Yktepe'den başka yeni hykler de beklenebilir. Esasen İ Karadeniz bölgesi yerleşmeye ve höyüklerin teşekkülüne çok uygundur. Yktepeden sonra görülen ikinci hyk şeyhsafi ky yanındaki Hyktepe'dir. Tabiaten yüksekçe bir yere kurulan bu höyükte Kalkolitik, Bakır ağı ve Hititliere ait çanak çömlek toplanmıştır. Vezirköprü ile Kızılırmak arasındaki höyüklerin var-

lığını köylülerden öğrendik. Bu yeni bilgi ve gelecekteki buluntular bizi şaşırtmamalıdır. Havza'dan sonra dağlık ve dar arazi geçilince, höyüklerin teşekkülüne çok uygun olan Suluova'ya girilir. Suluova, Amasya ve Havza geçitleri arasında Mecitözü'ne açılan önemli bir yerleşme bölgesidir. Burada karşımıza çıkan ilk höyük Arkeoloji edebiyatının eskidenberi tanıdığı Alevitepe'dir⁶⁵. Alevitepe'nin siyah renkli çanak çömleğini, yalnız teknik ve renk bakımından Batı Anadolu buluntuları ile eşimsemek doğru değildir. Esasen Zile bölgesinde de Ahlatlıbel tipine giren çanak çömleğin bulunuşu, münasebet ve benzerliğin geniş ve köklü olduğunu belirtmiştir. Siyah ve gri renkli boya astarın yalnız Batı Anadolu'da bulunduğunu düşünmek zamanı çoktan geçmiştir. Siyah ve gri renkli çanak çömlek parçaları Orta Anadolu'dakilerden farksızdır. Alevitepe'nin yakınında Kurnaztepe adındaki ikinci Suluova höyüğünü gördük. Siyah boya astarlı ve yivlerle süslü güzel parçalar Bakır Çağının varlığına tanıklık etmektedir. Kalın kırmızı boya astarlı çanak çömleğin yanında, bol Hitit kalıntılarına da raslanmıştır. Suluova'nın son höyüğü Kurnaztepe'nin dört klm. doğusundaki Kilisetepe'dir. Höyük hazine arayıcıları tarafından kazılmış ve Klâsik Çağların yapıları ve şehir duvarı açığa çıkarılmıştır. Bu yarmalardan bol ölçüde Hitit ve Bakır Çağı çanak çömleği toplanmıştır.

Gezilerimizin sonunda bazı ilmf iddiaların aksine olarak, andığımız bölgelerde de höyüklerin varlığını gördük. Karadeniz kıyılarının yerleşmeye uygun her bölgesinde höyükler teşekkül etmiştir. Tekeköy-Amasya ve Alaçam'ın çevrelediği büyük üçgenin içinde yerli özellik gösteren Bakır Çağı ile, Hitit kültürünün zenginliğine tanıklık eden büyük şehirlerin varlığından şüphe edilmemelidir. Adı geçen höyüklerde Frig çanak çömleğinin varlığından şüphe ile de olsa bahsedemedik. Akalan ve Zile bölgesinde⁶⁶ Frig kültürüne tanıklık eden anıtların varlığı, Friglerin Karadeniz kıyılarına yayıldığını kesin olarak aydınlatmış olmakla beraber, bizce bu yayılma daha ziyade Friglerin siyasal üstünlüğünün son çağında olmuş ve bilhassa askerlik bakımından önemli, tabiaten dayanıklı noktalar birer yerleşme yeri olarak seçilmiştir.

⁶⁵ H. Frankfort; S. 64, alt not : 4.

⁶⁶ MVAG XII, 4, 1907 ve.

Akalan ve Zile yanındaki Kilisetepe buluntularının geç Frig Çağına bağlanması da bu görüşümüzü kuvvetlendirmiştir. Bununla beraber, Karadeniz kıyılarındaki höyüklerde de Frig çanak çömleğinin hiç bulunmayacağı kesin olarak ileri sürülemez. Höyük yüzlerinde raslanmayan bu kalıntıların kazılardan sonra açığa çıkarıldığı çok görülmüştür. Yalnız, Dünder-tepe ve Kaledoruğunda Frig kültür kalıntılarının bulunmadığı bir gerçektir. Bu höyüklerin iyice incelenmesi, Kuzey Anadolu ile Orta ve bu vasıta ile Batı Anadolu'nun eski kara yolları boyunca devam ettirdikleri kültür münasebetlerinin başladığı zamanı ve akış tarzını öğretmesi bakımından çok verimli olacaktır.

Kazı ve gezi sonuçları

İki yıl devam ettirilen Samsun bölgesi kazılarının en karakteristik noktalarını belirtmeğe çalıştık. Etraflı ve tam bilgi hafriyat heyetinin hazırladığı geniş rapordadır. Biz şimdilik kazı ve gezilerimizin sonuçlarını şu şekilde kısaltabiliriz:

1. Nasıl Samsun ile Hatay, Kars'la Çanakkale arasındaki höyüklerin kuruluşu arasında hiç bir ayrılık yoksa; Orta Anadolu ile Karadeniz kıyılarındaki yerleşme tipleri de birbirinin aynıdır.

2. Yeni kazı ve gezilerden sonra, Anadolu'nun yeni bir yerleşme ve kültür bölgesi daha arkeoloji dünyasına açılmıştır. Yeni bölge Orta ve Batı Anadolu'nun paralelidir.

3. Kuzeyin anatoprak üstüne kurulan ilk kültürü, Orta Anadolu'daki kalkolitik yerleşmenin eşi ve çağdaşdır. Yalnız Dünder-tepe'nin ikinci kültürü iki ayrı karakter göstermesiyle kuzeyin özelliğini açıkça belirtir. Bir safhasını tepede, yani höyüğün dar bir alanında gördüğümüz bu kültür, bol midye kabukları, hayvan kemikleri ve kendisine has çanak çömlek ve bilhassa kulp ve süs örnekleriyle, eşlerine Orta ve Batı Anadolu'da raslanmayan madenî aletler, steatopijik idol, kemik ağırşak, ve fırçalarıyla karakterlenmektedir. Midye kabukları 30-50 cm. kalınlığında ve katlar halinde görülmektedir. Dibek ve bilhassa el değirmeni taşı, ağırlık ve ağırşakları şaşılacak kadar boldur. Bu, Karadeniz bölgesini karakterlendiren ve yerli özellikler gösteren bir kıyı kültürüdür. İkinci kültürün eteklere yayılan ikinci safhası, Orta Anadolu'da Alaca tipindeki Bakır Çağı kültürünün kuzeydeki

örneğidir. Gelecekteki kazılar bu iki safhanın Dünder-tepe'deki sınırlarını kesin olarak aydınlatacaktır.

Bakır Çağındaki bu ikilik "düalite", birbirinden ayrı iki coğrafya bölgesine has kültürlerin belirli bir yerde karşılaşmasından ileri gelmiştir. Hitit'lerin Karadeniz kıyılarına kadar yayıldığını ve burada büyük şehirler kurduklarını görüyoruz. Elde edilen kalıntılar, yani çanak çömlek, madeni âletler, mühür ve diğer küçük eşya ünlü birer Hitit şehri alan Boğazköy, Kültepe, Alışar Alaca-höyük buluntularından farklı değildir. Bu özellik Adana Ovasında kurulan Hitit kültüründe görülmez. Çukurova'da eski Güney Doğu Anadolu geleneği bu çağda da yaşamış ve Hitit kültürüyle karışarak olgunlaşmıştır. Yalnız buradaki Hititlerin siyasal üstünlüğü Boğazköy tipindeki şehir suru, kıral mührü, kıral kabartması ve yazılı anıtlarıyla varlığını göstermiştir.

4 — Dünder-tepe, Tekeköy ve Kavak kazıları antropoloji araştırmaları için de verimli olmuştur. Dünder-tepe'de ve ikinci kültürün etek safhasında altı-yedi yaşında bir çocuk iskeleti toprak mezar içinde bulunmuştur. Yanına küpeden başka birşey bırakılmıyan bu iskelet, Dünder-tepedeki Bakır Çağı ölülerinin ve hiç olmazsa çocukların yaşanılan şehir içinde gömüldüğünü göstermiştir. Samsun bölgesi kazılarında bulunan iskeletlerin kafa taşı ölçüleri ilişik tabloda gösterilmiştir. Kafa taslarının bu durumu Orta ve Batı Anadolu'nun Bakır Çağı kültürlerinde raslanan kafa taşı ölçülerine benzemektedir ⁶⁷. Dünder-tepe, Tekeköy ve Kaledoruğu iskeletleri ırk bakımında Orta ve Batı Anadolu'nun kendileriyle çağdaş iskeletlerinden ayrı değildir. Kafa taşı ölçülerine göre elde edilen sonuçlara bakılırsa, bu kültürleri yaratan insanların büyük bir kısmı aynı ırka bağlı olmakla beraber aralarında, daha az ölçüde de olsa, başka bir ırkın temsilcileri bulunduğu inkâr edilemez. Kadın, erkek ve çocuklar aynı mezarlığa ve yanyana gömülmüştür.

5 — Kaledoruğu kazısı ve güneydeki yeni höyük buluntuları orta ve Kuzey Anadolu münasebetlerinin yukarıda izlerini takip ettiğimiz tabii yol boyunca olduğundan da şüphe ettirmez. Bundan başka aynı kültürler Samsun'un batı ve doğusuna doğru kıyı boyunca yayılmıştır. Tekeköy, fena araştırılan Yortan, yok edilen Babaköy ve iyi bilinen Kusura mezarlığından sonra Anadolu'nun

⁶⁷ Belleten 19 «1941» S. 119 ve gerisi.

dördüncü ve el değmemiş bir mezarlığıdır. Kazılması kolay ve ucuz olan bu mezarlığın bir an önce ve tamamen açılması kazı işlerimizin başında gelmelidir. Ayrıca, Dünder-tepe gibi, devamlı ve zengin bir yerleşme yerinin de incelenmesi arkeoloji problemlerinin çözülmesinde en önemli yeri tutacaktır.

6 — Tekeköy buluntularına göre Karadeniz kıyılarında da alt ve orta Paleolitiğe ait kültür eserleri vardır. Bundan başka, bilhassa Mezolitik kültür kalıntılarının katları iyice aydınlanan bir kaya sığınağında bulunmuş olması, Anadolu prehistoryasını bol malzemeli bir keşif karşısında bırakmıştır⁶⁸. Buna göre Karadenizin araştırılan bölgeleri, Kalkolitik, Bakır, Hitit, Frig ve daha sonraki çağlarda olduğu gibi, Paleolitik ve Mezolitik *epoklarda* da insanların yaşadığı bir kültür alanı olmuş ve böylece aşağı yukarı bir kronoloji zinciri kısa bir zamanda sağlanmıştır. Bu kesiksiz kronoloji Anadolu'nun diğer bölgelerinde bugüne kadar elde edilmemişse de, gelecekteki araştırmaların bunu da sağlıyacağından şüphe etmiyoruz. Dünder-tepe ve Tekeköy'de Post Eti - Frig, Helenistik, Roma - Bizans, ve Selçuk - Osmanlı çağlarına ait buluntuların yokluğu, Akalan kalesi, Kara Samsun "Amisos," ve bugünkü Samsun'un kuruluşu ile kolayca anlaşılır.

Türk Tarih Kurumu'nun yüksek emirlerini yerine getiren ve birçok güçlükler içinde çalışan hafriyat heyeti (Kılıç Kökten, Nimet Özgüç, Tahsin Özgüç) ilk kısa raporunu bitirirken, Türk Tarih Kurumu'na ve bu kazıların başlamasını sağlayan hocaları Ord. Prof. Ş. A. Kansu'ya teşekkürlerini sunar⁶⁹.

Ölçülebilen kafaların tasnif tablosu

Bulunduğu yer	No.	Uzunluğu	Genişliği	Kafa karinesi
Tekeköy	I	180	139	77.22
»	II	180	133	73.88
»	III	181	140 (?)	77.24
»	IV	191	125 (?)	65.44
»	V	(?) 176	135	76.7

⁶⁸ Anadolu'da mezeolitik Kültür kalıntıları (Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi. Cilt: II Sayı: 5. S: 677 v. g.

⁶⁹ Yayınladığımız çanak çömleğin önemli bir kısmının resmini yapan M. Akok'a da bilhassa teşekkür ederiz.

Bulunduğu yer	No.	Uzunluğu	Genişliği	Kafa karinesi
»	X	194	144	74.22
»	XI	190	139	73.15
»	XII	196	145	73.87
»	XIV	188	120 (?)	63.82
»	XVII	182	148	81.31
Kaledoruğu	IV	188	140 (?)	74.46
»	VIII	179	137	76.52
»	IX	193	142	73.57
»	XI	170	135	79.41
»	XIII	188	133	70.74
»	XIV	181	124 (?)	68.50

KASTAMONU ŞEHİRİ TARİHİ İÇKALESİ

MAHMUT AKOK

T. T. K. Arkeoloğu

27 Kasım 1943'deki depremden hasar gördüğü bildirilen Kastamonu tarihî İçkalesinin yerinde incelenmesi için, Millî Eğitim Bakanlığının Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürü Bay Hâmit Koşay'la birlikte heyet halinde gidilmişti. Bu şehrin diğer tarihî anıtlarını görmekle beraber, bilhassa İçkale üzerinde esaslı çalışmak fırsatını da bulduk. Bugüne kadar buradan gelip geçmiş olan bilgin seyyahlarla, tarihî araştırma yapanlar bu eseri tek başına fazla alâkalı bulmayıp ya üzerinde durmamışlar veya işe yarayacak kadar kısa ve tahminden öte geçmiyen mütalealar ortaya koymuşlardır ¹.

Konumuz olan Kastamonu şehri İçkalesini oldukça ilgilendiren, kuzey Anadolu bölgesinden Amasya, Tokat şehir kaleleri üzerinde bazı incelemelerin yapıldığını da görüyoruz ². Fakat bunlar, ülkemizin geniş sınırları içinde yayılmış tarihin orta çağına ait, askerlik mimarlığının binlerce örneği yanında bir iki hâtıradan ibaret sayılırlar. Tarihini yaşamış bu geniş varlığın, bilim dünyasına tanınması gerekli bir konu olarak karşımızda bulunmaktadır. Kastamonu Tarihî İçkalesine ait bu küçük çalışma örneğini sunmakla engin denizden bir damlaya işaret ettiğimize kaniiz.

Kastamonu İçkalesinin birçok önemli parçaları halâ ayaktadır. Eğer Kastamonu'da iki yüz yıl evvelisini görmek mümkün olsaydı, şehri muhafaza eden dış surların sınırlarını tam manasiyle çizmek ve mimarlık varlığını tesbit etmek elbette güç bir iş olmaz-

¹ Giulio Jacopi; *Esplorazioni e Stadi in Paphlagonia e gappadocia*. 1936 - 37 Roma.

Prof Dr. Richard Leonhard; *Paphlagonia Reisen und forschungen in nördlichen Klainasien*. 1915 Berlin. S. 72 - 73.

Talât Mümtaz Yaman; *Kastamonu tarihi «XV inci asrın sonlarına kadar»* S. 63.

² Albert Gabriel; *Monuments Turcs D'Anatolie* 1934 Cilt II. S. 15 - 19 da Amasya S. 85 - 86 da Tokat kaleleri.

dı. Bugün de yine şehrin kurulduğu topografik duruma bakarak ve tarihî anıtların yayılışını gözönünde bulundurarak, Ortaçağ şehrinin tahayyül etmek belki de mümkün olabilir. Tarihî surların doğu etekleri dibinden geçen derenin ilk müdafaa hattı olduğu ve Nasrullah köprüsünün batı ucunda da önemli bir şehir kapısının bulunduğu pekâlâ düşünülebilir. Bugünkü şehrin büyük bir kısmını içine alan kuzey ve güney yönlerindeki dik yamaçlı derin vadilerin müsait yerlerine surları dizip ve batı yönünden de İç kaleye bağlayınca, tarihî Kastamonu şehrinin büyük bir kısmını heybetiyle karşımızda canlandırırız.

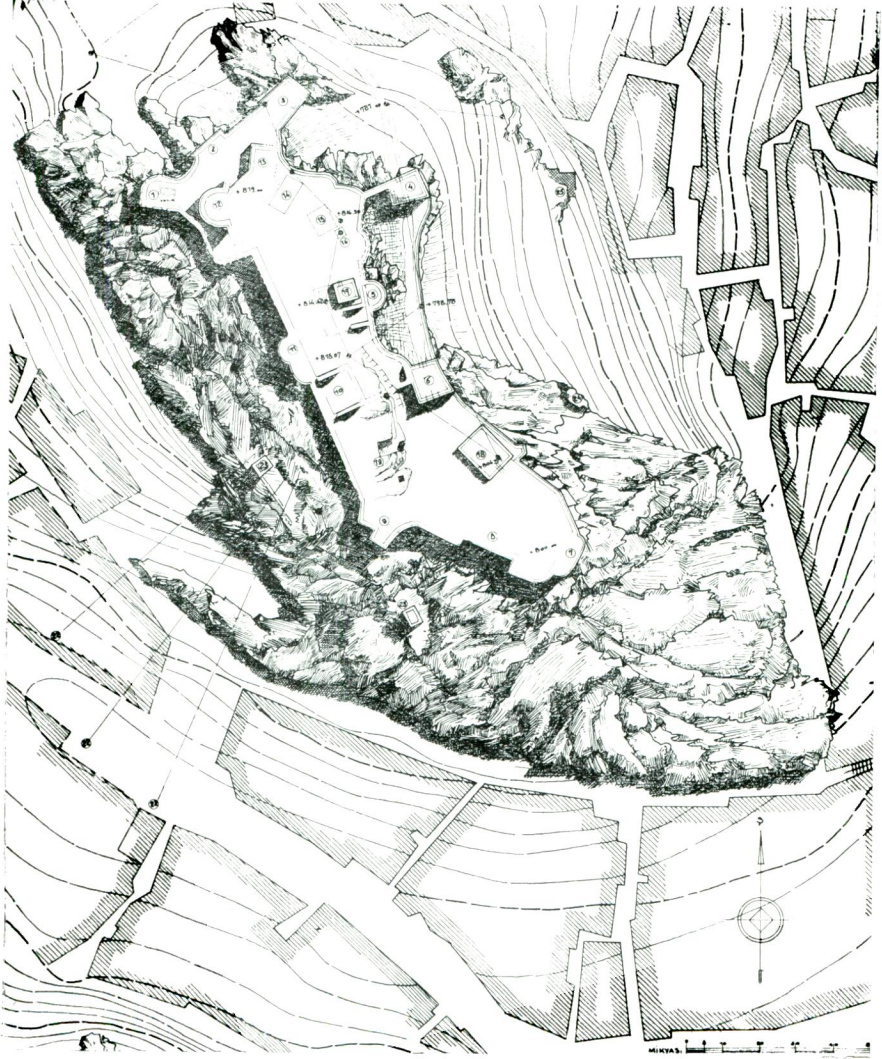
Kastamonu Tarihî İçkalesinin temelleri bir kısım tetkikcilerce, son Bizans çağında atılmış olduğu kabul edilmektedir ³. Bu şehir ve çevresinin yaşamış olduğu yakın tarih bu gibi iddialara hak verdirecek durumdadır. Fakat ayakta duran kale, plân, yapı tekniği ve mimarlık karakteri bakımından ancak ortaçağ Türk özelliklerini taşımaktadır. İçkalesinin kurulmuş olduğu kayalık üzeyle, çevresinin yamaçlarında, mahiyetleri oldukça belli kaya mezarları, merdivenli geçitler ve yeraltı yolları bulunmaktadır. Bunlar daha eski çağlarda bu yerin bir müdafaa mevki ve nekrapol olduğunu anlatırlar. Hattâ son araştırmalarımızda kale çevresinde ele geçen bazı buluntulara göre bu tarihi, Anadolu'nun Öntarih çağına kadar çıkartmak imkânı olabilecektir ⁴. Bugünkü kale temelleri ne zaman ve kimin tarafından atılmış olursa olsun onu, tanıdığımız mimarlık özellikleriyle Candar oğulları, Osmanlı Türkleri zamanlarında yenileme ve genişlemelerle devrinin askerlik mimarlığı karakterine sokulduğunu görüyoruz.

Resimlerini sunduğumuz İçkalesinin plânı; mevcut şehir plânında işlenmemiş olmakla, detaylara varıncaya kadar ölçüleri yerinde ve tarafımızdan alınmıştır. Bu plânın tetkikinden de anlaşılacağı üzere dere seviyesinden 112 metre yükseklikte kum-taşından ibaret tabii bir tepé üzerine kurulmuş olan kale, arızalara tamamen uyarak güneyden kuzeye 155 metre uzunluk ve doğudan batıya da 30-50 metre genişlik gösteren dik dörtgen biçimindedir. Kuruluş yerinin

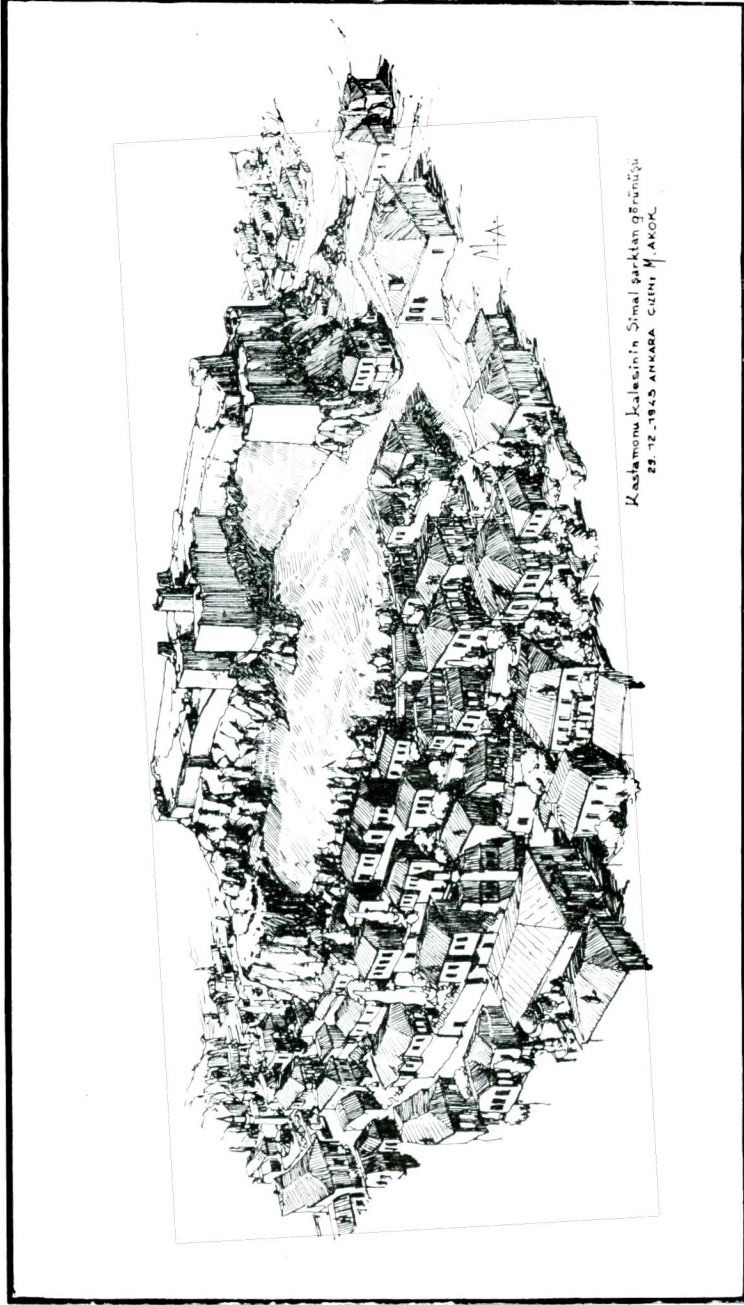
³ P. Dr. Richard Leonhard. Paphlagonia. S. 72 - 73.

Talât Mümtaz Yaman; Kastamonu tarihi S. 83 de.

⁴ Burada bulunan Anadolu'nun tanınmış Bakır çağını temsil eden çanak-çömlek parçaları, Kastamonu Eski Eserler müzesi koleksiyonları arasındadır.

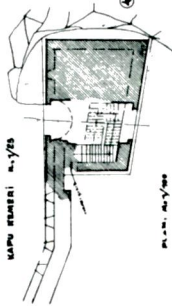
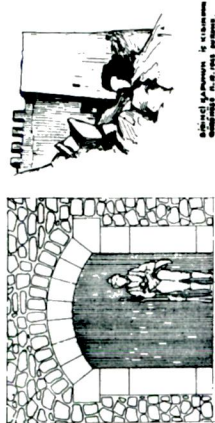

Kastamonu içkalesi plânı

Kizilirmaci Kalesinin Simali parckian g6r6n6y6
23.12.1945 ANKARA CUMHURİYETİ M. AKOĞ.

KASTAMONU İÇKALESİNDEN DETAYLAR.

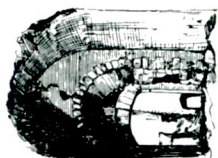
İkinci kapıdan çıkılarak sağdaki kapıya bakıldığında

④ BİRİNCİ KAPU TAPSIĞI.

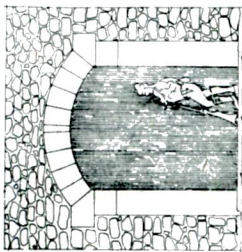
PLAN n. 1/200

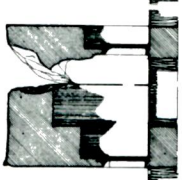
İkinci kapıdan çıkılarak sağdaki kapıya bakıldığında

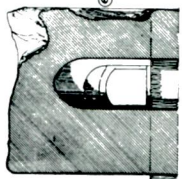
İkinci kapıdan çıkılarak sağdaki kapıya bakıldığında

KAPU BEZEMİ n. 1/20

B.Ş. BEZEMİ

A.Ş. BEZEMİ n. 1/200

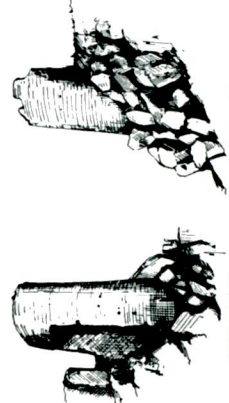
⑤ İKİNCİ KAPU TAPSIĞI.

PLAN n. 1/200

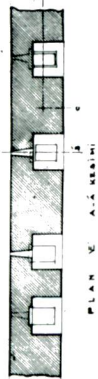
⑥ BİRİNCİ KAPU TAPSIĞI

B.Ş. BEZEMİ

C.Ş. BEZEMİ

PLAN n. 1/200

ÇİZİM TETAH KILIMUNA
TARAFIYI W ANKARA
M. AKOY
ATKARA 4.1.1944

İkinci kapıdan çıkılarak sağdaki kapıya bakıldığında

⑦ İKİ KAPU ARASINDAKİ BİRİC

iniş ve çıkışından faydalanılarak birbirinden 10 metre yükseklik farkıyla üstüste ve iççe iki müdafa mevki temin edilmiştir. Denilebilir ki eski hali, 130 metre gibi birden şahlanan yükseklikle, üstüste kurulmuş burçları ve birbirlerine paralel ara duvarlarıyla görenleri dehşet ve hayrete düşürmekte idi.

İçkaleye kuzey doğu tarafındaki dik bir yoldan çıkılır. İlk rastlanan kısım, dört köşe plânlı kapı burcudur. Bunun batıya bakan tarafında, kulenin üst kısmı ile ilgili özel bir küçük kapısı daha bulunmaktadır. Birinci geçitten elli metre kadar daha kuzeye doğru, az dikçe bir yoldan yürünürse, ikinci kapıya gelinir. İki kapı arasındaki bu yol, batı tarafındaki hâkim yüksekliğe kurulmuş burç ve duvarlarla hesaplı bir şekilde müdafaale hale konulduğu gibi, doğu kenarı da elverişli bir ilk müdafa duvarı haline sokulmuştur. İkinci kapı burcu da yine kare plânlıdır. Yapısının incelenmesinde, evvelce bir kapılı geçit iken sonradan kuzey tarafına yapılan ek ile, iki kapılı hale konulduğu anlaşılmaktadır. Bugün eski yapı kısmının büyük bir parçası yıkılmıştır.

Geçitlerden sonra içkaleenin en geniş kısmı olan ve kuzey tarafı tamamen kaplayan geniş bir düzlüğe ulaşılır. Burada vaktiyle bazı meskenlerin bulunduğu, belirsiz bir hale gelmiş izlerden anlaşılıyor. Sahanın hemen ortasına yakın bir kısımda, oldukça geniş bir su deposunun harabesi durmaktadır. Düzlüğün doğu, kuzey ve batıya bakan yönlerini, çeşitli biçimde burçlar, girinti ve çıkıntılı ara duvarları çevrelediği gibi, surların oturtulduğu kayalığın daha aşağılarında, ortaçağ şehrini çevreleyen tahkimatın iç kaleye bağlanan bazı artıkları görülebilir.

Dikçe bir yoldan ve etrafı dolduran büyük yıkıntılar arasından geçilerek kalenin en hâkim yeri olan kuzey tarafa çıkılır. Burası ayrıca bir tahkimat çemberiyle çevrilmiştir. Etrafı alan burçların hemen hepsi yuvarlak plânlıdır. Buradaki düzlük üzerinde de daha küçük hacimde bir sur dolayısıyla bazı yapıların izleri görülmektedir.

Yüksek kısımdan kuzey ve batı yönlerine doğru bakılınca, daha aşağı seviyelerde, içkaleenin etek surları göze çarpar. Bu surlar esaslı kaya kitlelerine bastıklarından, sağlam kalmış parçalardır. Bunlardan kuzey doğudaki kare plânlı burcun içinde, üzeri beşik örtüsü tonozlu bir oda vardır. Bu burç aynı zamanda birinci kapının önünü iyi bir şekilde müdafaale

cek durumdadır. Batıya doğru en fazla çıkıntılı burç (Bayraklı Beden) adıyla anılmakta ve üzerinde bir yatır bulunmaktadır.

Kalenin en yüksek yerinde batıya bakan yuvarlak plânlı burç hariç tutulursa, kalenin yapılışı, teknik ve malzeme bakımından bir bütünlük arzeder. Genel olarak kale yapısında kullanılan malzeme moloz taşla kireç harçtır. Büyük yığınlar halinde kullanılmış olan taş malzeme kalenin oturtulmuş olduğu kayalığın eteklerinden koparılmış olmalıdır. Kalın sur duvarları arasında bol olarak ağaç kuşakların kullanıldığı, bugün duvarlar içinde görülen boşluklarından anlaşılmaktadır⁵. Burçlarla bir kısım ana duvarların yüzlerinde, oldukça itinalı kırılmış ve kısmen yontulmuş taşların kullanıldığını görüyoruz. Bilhassa kapıların yonu taşıyla örülmüş sögeleri, kemerleri ve tonozları dikkat nazarımızı çekmiştir. Bu geniş yapı alemi içinde tuğla duvar hiç görülmez. Yukarıda genel yapı tarzına uymadığını bildirdiğimiz yuvarlak plânlı burç, klâsik çağdan kalma dam örtüsü kiremitleriyle örtülmüştür.

Birinci ve ikinci kapılarda gördüğümüz basık kemerler, sivri kemer tarzında örülmüş geçit tonozları, Kastamonu İçkalesi mimarlığını, özellik ve karakter bakımından Anadolu'da tanınmış ortaçağ Türk mimarlık stiline bağlamaktadır. Yine incelemelerimiz sırasında sağlam olarak görülen ve kalenin güney duvarı boyunca uzanan sıra mazgal nişlerinin kemerleri tamamen aynı çağa ve aynı stiie tanıklık etmektedir.

Yapı ve mimarî karakterlerini oldukça muhafaza eden su depoları da bu çağın örneklerine misal olabilirler. Kalenin genel plânıyla burçların tiplerini buna ekliyecek olursak bugünkü kaleye baştan başa ortaçağ Türk mimarlık eseri demek, hem haklı ve hem de doğru bir iş olur.

Şu halde ; Kastamonu tarihî İçkalesi yapısında her bakımdan, Anadolu'nun sahiplerinin yurt müdafaası azim ve inanı kadar tarihî sanat değerini de görüyoruz. Bu eşsiz anıt ; yükseklerden bakan hâkim edasıyla, modern Kastamonu şehrinin başını taçlayan durumu ile, ortaçağ tarihini günümüze bağlayan baha biçilmez bir özellik ve güzellik kaynağıdır. Onu bu değere lâyük saygı ve sevgi ile saklamalı ve yaşatmalıyız.

⁵ Bol ahşap malzemeden faydalanmak suretiyle yapılmış bir örnek, Türk Tarih kurumu adına 1940 yılında Konya'da Alâettin Köşkü çevresinde yapılan kazıda da görülmüştür.

TÜRK TARİH KURUMU ADINA
İZMİR'DE NAMAĞÂH'TA 1944 YILINDA YAPILAN
KAZIYA AİT KISA RAPOR

RÜSTEM DUYURAN

İzmir Müzesi Müdürü

Kazıya başlarken iki yoldan hareket etmeyi faydalı bulduk:

- a) Agoranın kuzeyini baştan başa kaplayan Bazilika'nın zemin katı üzerinde kalmış olan toprak kitesini nakletmek,
- b) Bazilikanın toprak altı katını (substruction) dolduran enkazı harice çıkarmak.

Bu iki ameliyeyi birbirine muvazi olarak yürütmenin mümkün olacağını tespit ettiğimizden amelinin bir kısmı ile bazilikanın zemini üzerindeki 1,5—2 metre yüksekliğe malik olan toprağı nakleırken mütebaki işçilerle de toprak altı katındaki çalışmalara başladık.

Bazilikanın zemin katındaki toprağın nakli esnasında kıymetli buluntularla karşılaşacağımızı ummayorduk. Çünkü burası en eskisi hicri XII. asrın ortasına varan Türk devri mezarları ile kaplıydı. Kazı sonunda 6,30 metre genişliğinde ve 24,20 metre uzunluğunda bir saha temizlenmiş olmasına mukabil Türk devri mahsulü birkaç çanak çömlek parçası ile bir miktar mezar taşından ve birçok ta iskeletten başka hiç bir eser bulunamamıştır.

Bu son kazıdan sonra bazilikanın zemin katının oldukça küçük bir kısmı toprak altında kalmış bulunuyor ki, bunu ilişik 1 numaralı krokide göstermiş bulunuyoruz. Bu kısım temizlendiği takdirde 165 metre uzunluğundaki muhteşem binanın zemin katı temamiyle meydana çıkacak ve toprak altı katındaki çalışmalar çok daha kolaylaşmış olacaktır.

Şimdiye kadar yapılan kazılarda birçok kıymetli ve önemli kitabe, plâstik eser ve mimarî parçalar, bazilikanın toprak altı katının batı ve doğu taraflarında ¹ bulunmuş olduğundan burası-

¹ Belleten, 1943, sayfa 225

nın temizlenmesi esnasında bu kabil eserlere tesadüf edeceğimizi ümit ediyorduk.

Çalışmalarımıza bazilikanın doğusunda, sekizinci kemerden² itibaren başladık. Toprağı alt kâttan el arabaları ile zemin katına naklediyor, oradan da vagonetlerle agoranın ortasındaki sahaya sevk ediyorduk. Yarım metre kadar batıya ilerlediğimizde sekiz ve dokuzuncu kemerler arasındaki basık tonoz şeklinde işlenmiş tuğla tavanın çökmüş olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine kazıya yukardan yani bazilikanın zemin katından, başlayıp aşağıya doğru inmek sureliyle devam etmenin daha faydalı olacağını düşündük ve o şekilde hareket ederek toprağı kademeler halinde nakle başladık. Bu tarzda hareket etmenin bir faydası da enkaz tabakasını yukardan aşağıya doğru kat kat tetkik etme imkânının hasıl olması idi. Filhakika şimdiye kadar yapılan kazılarda yukardan aşağıya doğru inme imkânı hasıl olmadığından bu tetkiki yapmak kabil olmamıştır.

Kazıya devam ettikçe dokuzuncu kemerin orta kısmının tamamıyla çökmüş ve dokuz ve onuncu kemerler arasındaki döşemenin parçalanmış olduğunu tesbit ettik. Bir müddet sonra onuncu kemerin güney yarısındaki taşların kırılmış ve yerlerinden oynamış olduklarını ve bu sebeple on ve on birinci kemerler arasındaki tavanın da çökmüş olduğunu gördük (Res. 1 ve 2). Bu kemerin altındaki enkaz nakledilince yerlerinden oynamış olan taşlar hemen çöktüler (Res. 3 ve 4). Bunları bilahare restore edilmek üzere sıra ile muhafaza altına aldık.

Şimdiye kadar bazilikanın toprak altı katının bu bölümünde meydana çıkarılmış olan on altı kemer gayet sağlam bir vaziyette bulunmuşlardır. Bu sebeple ilk defa olarak parçalanmış iki kemere rastgelmiş oluyorduk. Bunun sebebini bir az daha aşağıya inince anladık: Sekizinci kemerin güney ayağı üzerinde bulunan büyük breccia³ sütunu Agorayı tahrip eden zelzele neticesinde kuzey-batı istikametinde yıkılırken orta kısmı, dokuzuncu kemerin orta kısmını çöktürmüş, üst kısmı da onuncu kemerin güney yarısını zedelemiştir. Bu parçalardan birisini dokuzuncu kemerin tam altında, di-

² Belleten, 1943, Levha: XIII. orta kısım

³ Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya dergisi, 1934, s. 219

ğeri de onuncu kemerin ortasına yakın bir yerde bulduk (Res.5). Kemerleri teşkil eden taşlar birbirlerine kenetlerle bağlanmamışlardır. Kurşunla sıkıştırılmış demir kenetler ancak ayaklarda, kemer başlangıç taşına kadar olan kısımlarda kullanılmıştır.

Kazıya başladığımızın dokuzuncu günü sekiz ve dokuzuncu kemerler arasındaki enkaz tamamıyla nakledilmiş ve 4,15 metre derinliğe, yani toprak altı katının tabanına varmış bulunuyorduk. Aynı gün zemin katından 3,20 metre derinlikte ve dokuzuncu kemerin güney ayağına yakın bir yerde bir çocuk heykeli bulundu (Res. 6a). Kırküç santimetre irtifaında olan heykelin, başı, boynu, sağ kolunun üçte ikisi, sol kolunun dirsek ile bilek arasındaki kısmı, sağ bacağı ve sol bacağının diz kapağına yakın bir kısmından itibaren alt tarafı eksiktir. Sol kolu altında, ön bacakları, boyun ve başı eksik bir hayvan yavrusu tutmaktadır. Bunun bir köpek yavrusu olması muhtemeldir. Bu çocuk heykeli, geçen senelerde bulunmuş olup (nerede ve ne tarzda bulunduğu maalesef malûm değildir) aynı cesamette olan (Res. 6b) çocuk heykeline nazaran daha topludur. Her ikisi de sarımsak ve pürüzsüz mermerden yapılmışlardır. Evvelki kazılarda bulunmuş olan Tanrı ve Tanrıça yüksek kabartmaları ise umumiyetle gayet beyaz ve parlak daneli mermerden mamuldürler. Bundan başka bizim bulduğumuz çocuk heykeli yüksek kabartmalar gibi sureti mahsusada toprak altı katına yerleştirilmiş olmayıp sonradan, çöküntü esnasında, aşağıya düşmüştür. Buluntu şekli bunu açıkça göstermekteydi.

Çocuk heykelinin hemen yanı başında büyük bir saçak silmesi bulundu (Res. 7). Silmenin yarısı hâlen ikinci bölmeyi doldurmakta olan enkaz yığını altında bulunduğundan şimdilik olduğu yerde bırakıldı. Fakat düşüş vaziyeti şayanı dikkattir. Zelzelenin doğu—güneyden kuzey—batı istikametinde olduğunu gösteriyor.

Dokuz—on ve on—onbirinci kemerler arasındaki enkaz kitlesinin temizlenmesi esnasında başkaca plâstik ve yazılı eserlere tesadüf etmek kabil olmadı. Burada, bazilikanın zemininden 1—1,5 metre derinliğe kadar Türk devri çanak ve çömleği ile lülelerine ve bundan sonra da Bizans devri malzemesine tesadüf ettik. Bazilikanın döşeme, friz ve çatısına ait olup geçen kazılarda da mebzulen bulunmuş olan birçok irili ufaklı ve muhtelif renkli mermer-

den mamul mimarî aksam ise bütün bu Türk ve Bizans devirlerinin altında, toprak altı katının tabanı üzerindeki 25—30 santimetre kalınlığa malik bir toprak tabakasının üzerinde bulunuyorlardı. Bu toprak tabakası siyah renkli ve serttir, içinde moloz bulunmamaktadır. Şimdiye kadar neşredilmiş olan kazı raporlarında⁴ bu husus nazarı dikkate alınmış olmadığından çok miktarda ele geçen Bizans devri malzemesine bu siyah toprak tabakası ile bazilikaya ait mimarî parçalar arasında tesadüf edilip edilmediği tasrih edilmemiştir. Eğer bizim müşahedemizi bugüne kadar topraktan temizlenmiş olan kısımlara da teşmil edersek, binanın heyeti umumiyesinin Bizansın ilk devirlerinde yıkılmış olması lâzım geliyor demektir. Ancak bu hususta kesin bir karar vermeden evvel bazilikanın toprak altı katının tamamen enkazdan temizlenmesinin daha doğru olacağı kanaatındayız.

Siyah renkli toprak tabakasının içinde, bölmenin ortasında, doğudan batıya doğru uzanan bir su mecrasına rastgeldik. Bu mecra 0,45 metre uzunluğunda ve 0,16 metre kutruna pişmiş topraktan mamul ve iç içe geçirilmiş künklerden meydana gelmiştir. Siyah toprak tabakasını kaldırdığımızda toprak altı katının asıl tabanına inmiş bulunuyorduk. Tabanda yaptığımız bir sondajda bölmenin kuzey duvarının 0,60 metre güneyinde ve 1,32 metre derinlikte diğer bir su mecrasına rastgeldik. Bu da doğudan batıya doğru uzanmaktadır. Künkler birbirine geçme ve gayet iyi pişmiş kırmızı topraktan mamuldürler. Etrafları işlenmemiş molozla doldurulmuştur. Bir künkün boyu 0,53 metre, kutru da 0,177 metredir. İçlerinde 5—6 santimetre kalınlığında mil teraküm etmişti..

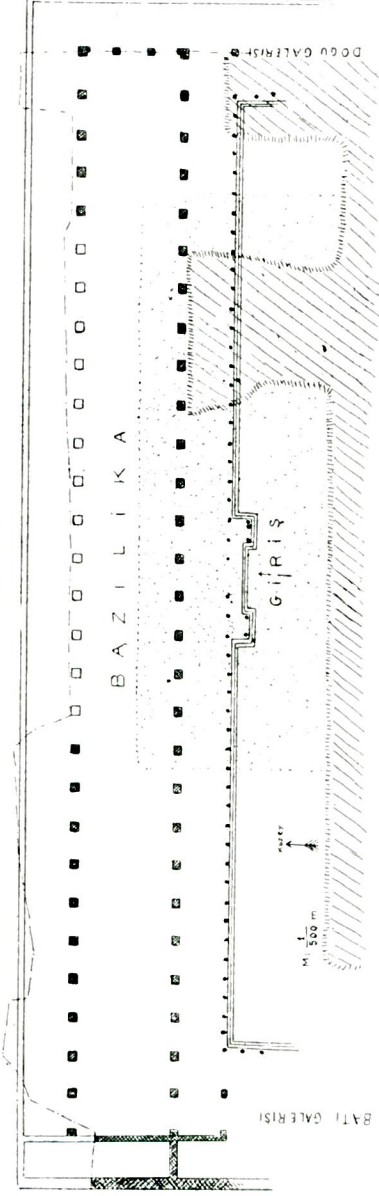
Dokuz ve onuncu kemerler arasında, kuzey tarafında, beş ve altıncı kemerler arasındaki kapıya müşabih bir kapı bulundu. Yüksekliği 1,80 metre, genişliği: 1,05 metredir. Ancak bu kapının eşikten itibaren 1,08 metrelik kısmı sonradan örülmüştür. Bunun, kazı yaptığımız bölmenin içine bakan kısmı sıvalı, diğer yüzü sıvasızdır. Örme kısmın sıvası, bölmenin duvar ve kemerleri üzerinde bulunan ikinci sıva tabakası ile aynı zamanda vurulmuştur. (Kemer ve duvarlar üzerinde üst üste mevzu iki sıva tabakası

⁴ İlk raporda (haşiye 3 te adı geçen dergi, sa. 233) hafirler bu noktaya temas ediyorlarsa da kati bir neticeye varabilecek objektif bir müşahedeyi ileri sürmemişlerdir.

vardır. Alt sıva tabakasının sathı o kadar parlaktır ki üstteki tabaka vurulduğu zaman bu cilâyı bozamamıştır). Örne kısmın alt tarafında, diğer kemerler arasında görülen şekilde, bir set vardır. Moloz taşından yapılmış ve 0,44 metre en, 0,40 metre boyunda olan bu seddin üzerinde de ikinci sıva tabakasının izleri mevcuttur. Siyah toprak tabakası hemen hemen bu set hizasına kadar yükselmekte idi. Demek oluyor ki, toprak altı katının tabanı sonradan, mahiyetini henüz tayin edemediğimiz bir sebepten ötürü yükseltilmiş ve bu tadilat yapılmıştır.

Lev : LXXVIII

İzmir kazısı

--- KAZI SINIRI

□ İKİNCİ KATTA YAPILAN KAZIYIN MEYDANI GİRAYIMISILAN NİSİMİDİR.

○ : TIRKUPUMU ADINA 1930-1935 YENİLENDİRİLMİŞ YANILAN HAZİNEDE KALAN NİSİMİDİR.

○ : HAZİRAN 1930 YILINDA ÖZELİĞİ OLAN SAKA.

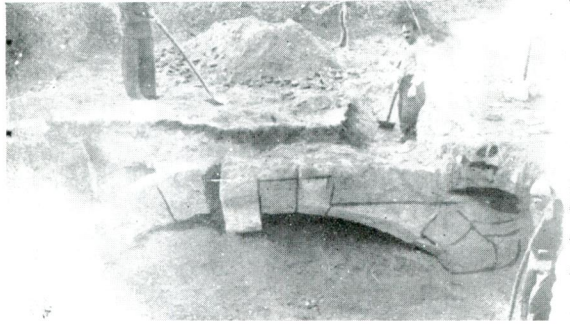
Ağoranın kuzeyindeki kazı durumunu gösterir kroki

Belleten, C. IX

İzmir kazısı

Resim : 1

Resim : 2

İzmir kazısı

Resim : 3

Resim : 4

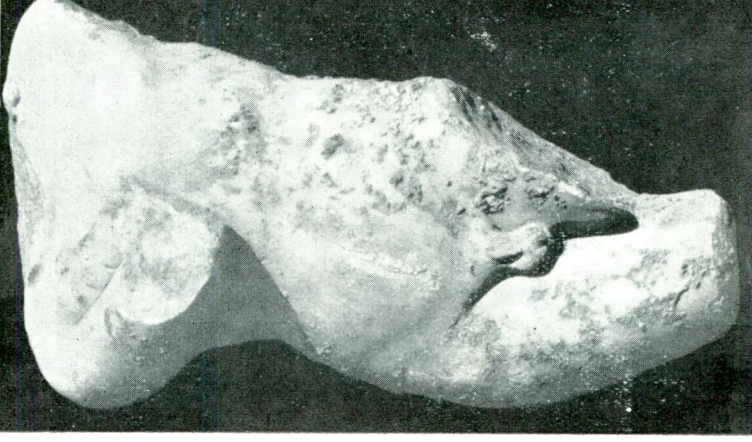
İzmir kazısı

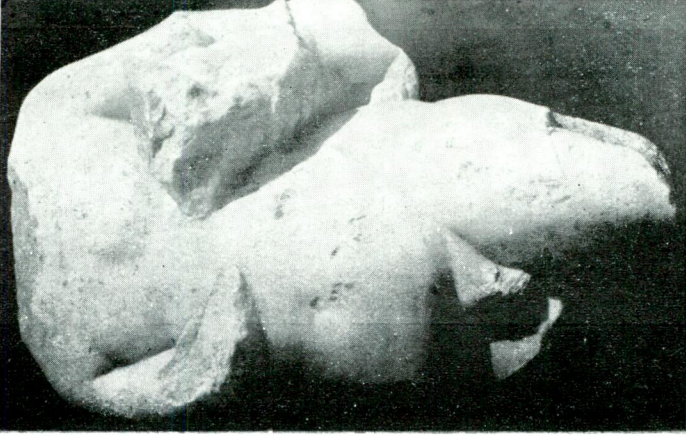
Resim : 5

Lev: LXXXII

İzmir kazısı

Resim : 6 b

Resim : 6 a

İzmir kazısı

Resim : 7

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
PUBLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

<u>I. Seri</u>	<u>Fiatı K.</u>
1 PİRİ REİS : Amerika haritası	1400
2 PİRİ REİS : Kitab-ı Bahriye	2500
*) 3 NASUH İS - SİLÂHÎ : Irakayn Seferi	
*) 4 İBNİ BİBÎ : Selçuk tarihi	
<u>II. Seri</u>	
*) 1 GÜVEYNÎ : Tarih-i Cihanküşa (3 cilt)	
*) 2 REŞİDEDDİN : Cami üt-tevarih	
3 Baypars Tarihi	100
4 İSFAHÂNÎ : Selçuk Tarihi.	250
5 a Vekayi (Babur'un Hâtıratı) I. Cilt	350
*) 5 b Vekayi (Babur'un Hâtıratı) II. Cilt	
6 GÜLBEDEN : Humayunnâme	400
7 TANBURÎ ARUTİN : Tahmas Kulu Han'ın Tevarihi	50
8 SADRUDDİN EBÜLHASAN ALÎ : Ahbar üd-Devlet is-sel- çukıyye	150
9 KALOST ARAPYAN : Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları	50
10 Abdi tarihi	100
*) 11 Abu'l-Farac tarihi.	
*) 12 NİZAMEDDİN ŞAMÎ : Zafernâme.	
<u>III. Seri</u>	
1 KERİMÜDDİN MAHMUD (Aksaraî) : Müsameret ül-Ahbâr.	500
*) 2 Neşri tarihi	
<u>IV. Seri</u>	
1 P. WITTEK : Menteşe Beyliği	200
2 B. Y. VLADİMİRTSOV : Moğolların içtimai teşkilâtı	350
3 H. BALDUCCI : Rodos'ta Türk mimarîsi	250
*) 4 B. SPULER : İran Moğolları.	
<u>V. Seri</u>	
1 REMZİ OĞUZ ARIK : Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu (türkçe 750 K. fransızca 1000 K.)	
2 HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1936 raporu (türkçe 750 K. almanca 1000 K.)	
3 Dr. Ş. AZİZ KANSU : Eti yokuşu hafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)	250
4 HÂMİT KOŞAY : Pazarlı hafriyatı raporu (türkçe ve fran- sızca)	250
*) 5 HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 937 - 39 raporu (türkçe ve fransızca)	
*) 6 HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 940 - 41 raporu (türkçe ve fransızca)	

VI. Seri

- *) 1 F. KÖPRÜLÜ ve A. GABRİEL : Mimar Sinan
2 ARİF MÜFİD MANSEL : Trakya - Kırklareli Kubbeli Mezarları 250

VII. Seri

- 1 İbni Sina : (Makaleler, etüdler mecmuası) 400
2 CEVAT ÜSTÜN : İkinci Viyana muhasarası 150
3 ULUĞ İĞDEMİR : Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma 100
4 FEVZİ KURTOĞLU : Türk bayrağı ve ay-yıldız 200
*) 5 Halil Ethem Hâtıra kitabı
6 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa 350
7 ŞİNASI ALTUNDAĞ : Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı 200
*) 8 FAİK UNAT : Osmanlı Sefaretnâmeleri
9 W. EBERHARD : Çin'in Şimal komşuları 150
10 ENVER ZİYA KARAL : Selim III'ün hattı hümayunları 100
11 H. G. GÜTERBOCK : Kumarbi Efsanesi 150

VIII. Seri

- 1 YUSUF AKÇURA : Osmanlı Devletinin Dağılıma Devri 125
2 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Anadolu Beylikleri 175
3 ŞEMSEDDİN GÜNALTAY : Yakın Şark 350
*) 3-II ŞEMSEDDİN GÜNALTAY : Yakın Şark II, Anadolu
4 YUSUF ZİYA ÖZER : Mısır Tarihi 150
5 HALİS BİYİKTAY : Timuriler zamanında Hindistan - Türk imparatorluğu 75
6 ÂFET İNAN : Aperçu général sur l'Histoire économique de l'Empire Turc - Ottoman 200
7 Dr. SÜHEYL ÜNVER : Selçuk Tababeti Tarihi 100
*) 8 FUAT KÖPRÜLÜ : Osmanlı Devletinin kuruluşu.
9 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi I. cilt 100
10 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtına methal 250
11 ZİYA KARAMURSAL : Osmanlı Malî Tarihi hakkında tetkikler 100
12-I İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları I. Cilt 450
12-II İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları II. Cilt 350
13 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi II. cilt, I. Kısım 400
14 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarih II. cilt II. Kısım 400
*) 15 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı.

<u>IX. Seri</u>	<u>Fiatı K.</u>
1 I. Türk Tarih Kongresi zabıtları (mevcudu kalmamıştır)	
2 II. Türk Tarih kongresi zabıtları.	250
*) 3 III. Türk Tarih Kongresi zabıtları	
<u>X. Seri</u>	
1 A. AULARD : Fransa İnkılâbının Siyasî Tarihi, I. cilt. . .	350
1 a " " " " " II. cilt. . .	400
1 b " " " " " III. cilt. . .	400
<u>XI. Seri</u>	
*) 1 Kemal Edip Ünsel : Fatihin şiirleri.	
<u>XII. Seri</u>	
*) 1 ARİF MÜFİD MANSEL : Türkiye'nin Arkeoloji ve Epigrafisi için Bibliyografya.	
*) 2 FAİK UNAT: Atatürk ve Türk İnkılâbı tarihi bibliyografyası	
BELLETEN : Her sayısı	100

Türk Tarih Kurumu yayınlarının satıldığı yerler :

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI YAYINEVLERİ :

ANKARA'da : *Akba, Berkalp ve Haşet* kitapçıları.
İSTANBUL'da : Ankara caddesinde *Üniversite, Zaman*; Cağaloğlunda *Yüksel*; Beyoğlu, İstiklâl caddesinde *Beyoğlu ve Haşet*, Beyazıt Üniversite caddesinde *Muallimler* kitapçıları.

PROFESÖR, DOÇENT VE ÖĞRETMENLERLE YÜKSEK OKUL
 TALEBELERİNE KURUM MERKEZİNDEN ALINMAK ŞARTIYLA
 ÖZEL İSKONTO YAPILIR.

*) Basılmakta olanlar.

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayı : 100 kuruş (yabancı memleketler için
50 Fransız frangı)

Yıllık abonesi : 400 kuruş (yabancı memleketler için
200 Fransız frangı)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu yayınlarının satış ve abone işleri için :

Maarif Vekilliği YAYINEVLERİ'ne,

Ankara'da : AKBA, HAŞET ve BERKALP Kitapevlerine,

İstanbul'da : Ankara caddesinde ÜNİVERSİTE, ZAMAN, Çağaloğlundaki
YÜKSEL, Beyoğlu, İstiklâl caddesinde BEYOĞLU ve HAŞET,

Beyazıtta MUALLİMLER Kitapevlerine,

Yazı ve abone işleri için :

Ankara'da TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

BELLE TEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 100 Piastres (pour l'Etranger 50 frs. fr.)

L'Abonnement annuel: 400 Piastres (pour l'Etranger 200 frs. fr.)

Pour l'achat au numéro et l'abonnement annuel de Belleten et des Publications de la Société d'Histoire Turque, s'adresser :

aux MAISONS DE VENTE du Ministère de l'Instruction Publique,

Ankara :

à AKBA Kitapevi et aux librairies BERKALP et HACHETTE,

İstanbul :

à ÜNİVERSİTE et ZAMAN Kitapevi, Ankara Caddesi, ainsi qu'à la
librairie YÜKSEL, Çağaloğlu.

aux librairies BEYOĞLU et HACHETTE, İstiklâl Caddesi, Beyoğlu et
à MUALLİMLER KİTAPEVİ, Beyazıt.

Pour la correspondance et l'abonnement, au

TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque), Ankara.

BELLETEN

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

Tome: IX

No: 35

Juillet 1945

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

1 9 4 5